

З. Шапкин

А 2010

22982к

5857

L

~~2645~~

W

«ЖАЗУШЫ»

ЗЕЙІН ШАШКИН

ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР

АЛТЫ ТОМДЫҚ

„Жазушы“ баспасы

Л 2010/22982к

ЗЕЙІН ШАШКИН

894.342-3

ш 32

ТАҢДАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАР

АЛТЫ ТОМДЫҚ

БЕСІНШІ ТОМ

СЕНІМ

Роман

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АЯҚАУЛМАН ОҚУ-ӘДІСТЕМЕ ОУЛЫСЫ

АЛМАТЫ

Алматы—1976

Қаз 2
Ш 32

Ш $\frac{70303\ 051}{402(07)76}$ 7-71

© «ЖАЗУШЫ»—1976

*Өмірімнің күзіне шыққан
Гүліме арнаймын.*

Автор.

Отанның кең аспандай көлемінде,
Баян бір бүйрегіндей бөлегі де,
Қызтау ғой, қызықтырған мені жастан,
Суретін түсірейін өлеңіме.

Қ а л и ж а н.

БІРІНШІ ТАРАУ

Нұрлан үйден асыға шықса да, жан-жағына тамашалай қарап, аулада ұзақ тұрып қалды. Сол бір күнгі табиғат көркіне қанағатсыз көз түгіл, тәубешіл көңіл де тоймайды білем, әлденеге құмартып, әлденені аңсап, алаңдай берді.

Ақбеттаудың айыр өркеш шыңында күлім қаққан ақжарқын күн көктем лебін өзімен бірге ала келгендей бүгін. Айнала-төңірек заматта неше түрлі түске боялып, құлпырып, біресе көгілдір, біресе жасыл тартып, өзгере берді. Тау бөктеріне салынған кіші-гірім Баянауыл қаласы көк буалдыр сағымда әткеншек тепкендей асылып, діріл қағады. Тау үйдің іргесіне тым таяу, жақын, қол созым жерде, оның жықпыл-жықпыл қойнауында, тарам-тарам сай-сайында сылдырап аққан қар суының нәзік үні, тау беткейіне таласа-тармаса өсіп, бүршік жара бастаған арша мен үйеңкінің сыбдыры, кәрден шыныдай шатынап сынған Сабындыкөл мұзының сытыры да анық естіледі-ау, анық.

Қала осы бір сәт демін ішіне алып тына қалғандай, Нұрлан да құлағын тігіп, жан-тәнімен сезіне қабылдайды. Ол бұрын осы Баянауылда туып-өспеген, мектебінде оқып, көшесінде жалаң аяқ асық атып жүгірмеген тәрізді, бәрі де жаңа бір қырынан көрініп, жаңа бір сырымен ашылғандай. Құмартуын қарашы!..

Аздан соң осынау құлаққа ұрған тыныштықты қала шетінде гүрілдеген трактордың даусы, оған қосылған иттің шәуілі бұзып, ақыры әтештің шақыруымен тынды...

Кеше ғана дене мұздатып, бет қаритын ызғарлы жел екеш жел де бүгін жұмсарып, торғындай мойынға оралып, Нұрланның толқыған қара шашын дударлай келемеж ете-

ді. Көктемнің дымқыл иісі мұрын жарып, тыныс кеңейтіп, алуан түрлі арманға жол ашып, қияға, биікке меңзеді. Түрлене, көгере, келген көктемге қуана қарап, Нұрлан да тұра берді.

— Шырағым-ау, басыңа киім кимейсің бе? Суық тисе қайтесің, әлі ерте ғой жалаң бас жүруге! — деп аула алдынан өтіп бара жатып ақыл айтқан қарияның бір ауыз сөзі, теңіз толқыны ағызып әкеп жарға соққан балықтай, есін жидырды. Қария сөзіне іштей дау айтып: «Пәле, алпысыншы жылғы жастар қысты күні бас киім кимейтінін біле ме екен?» — деп жымиды да, емханаға қарай аяңдады.

Айжан оқуын бітіргеннен кейін осы Баянауылға жіберілгенін, емханада аз күн істеген соң алты айлық курске кетіп, хирург болып жақында ғана Алматыдан оралғанын, өткен күні Нұрланның бөлесі — Нұрқат, сөзден-сөз шығып, тәптіштеп жеткізген-ді, енді сол Айжанды көруге ынтығып, сұқ саусағының үстіне шыққан бөртпені себеп қып келіп тұр.

Хирургия кабинетінің алдында иін тіресіп бес-алты жігіт тұр екен. Нұрлан дәйексізденіп, кетіп қалғысы кеп бір оқталды да: «Шынында да сол өзі білетін Айжан ба екен?» — деген күдігін анықтамақ боп шыдап тұра берді.

Айжанды сөз қылғанда Нұрқаттың көзі күлімдеп қоя берді. Жалпақ танауының айналасы жыбыр-жыбыр еткен сықылды көрінді және бұрын Нұрланның танитын-танымайтынын білмейтін бөлесі неге әңгіме қылғанын тағы түсінбеді. Сөз астарынан ұққаны: «Қалада бір тамаша қыз бар, көрген де, көрмеген де арманда!» болды.

Иә, егер Нұрқат айтқан Айжан болса, асқан сұлу да, ондай көріксіз де емес еді, сүйкімді, жібек мінезді, ақылды қыз-ды. Алматыда студенттер кешінде бір-екі рет кездесіп, танысқан-ды, бірақ оның оқуын бітірген соң Баянауылға барып істеймін дейтін ойы жоқ еді, өзі Ертістің бергі қыр бетінің тұрғыны, әкесі — ескі фельдшер болатын...

Жел қағып, суық сорған, шыңдалған қапсағай денелі, ірі жігіттер бірімен бірі әзілдесіп, қақтығысып, даурығып, емхананы басына көтерді. Медсестра есіктен сығалап: «Шуламаңдар!» — десе, құлақ қояр емес, сол сәтінде бәсеңдеп, аздан соң баяғы шуылына қайта басады.

Нұрлан бір отырып, бір тұрып, тықыршып эзер күтті. Біртіндеп азайып жігіттердің де үні өшті. Кезегі жетіп, кіріп барып еді, кіршіксіз таза ақ халат киген, сұңғақ келген

талдырмаш, мұрнының үсті сүйріктеу, аққұба қыз қолындағы резинка биялайын шешіп, кетуге ыңғайланып жатыр екен, Нұрланды көріп аясы үлкен, аласы мол тобылғы көзін таңдана қадады. Қызыл далап жаққан жұқа ерні күлімдеп жүзінен қуаныш белгісі білінді. Нұрлан салған бетте Айжанды танымай қалды, халат киген соң өзгеріп кеткен сықылды ма, қалай...

— Жол болсын! — деді ол Нұрланның қолын қысып жатып.

— Келіп қалдық туған елге.

— Ұмытпасам, Москваға аспирантураға кетем деп жүрген тәрізді едіңіз...

— Бір жылға демалыс алып оралған бетім.— Не себепті «демалыс алғанын» Нұрлан айтпады, бүгіп қалды. Сипайыгершілік жасап, қыз да қазбалап сұрамады. Нұрлан үнсіз қолын көрсетті. Айжан жұмсақ, жіңішке, салалы саусақтарымен қызарып, талауратып тұрған шиқанды басып-басып көрді де: «Тілу керек!»— деді, Нұрланнан көзін алмай. Сөйтті де: «Саудаласудың қажеті қанша!» дегендей, қолын жібермей, іс-міс жоқ иод жағып, скальпелмен сызатілді. Адам терісі қатты болар ма, тас тілгендей шықырлап ұстараның зорға өткенін сезінді Нұрлан. Ернін тістелеп, теріс қарады.

— Аяншақ екенсің ғой... Қыз жігіттің түсі өзгеріп кеткенін сезініп, әзілдеді.

Мінезді айтсаң жібектей,
Жаныңа рахат таптырған! —

деп осы елдің ақылды қазағының бірі Мәшһүр Жүсіп айтқандай, Айжанның қолы қатал тисе де қиықты тобылғы көзі күлімдеп ақшыл жүзіне ерекше нұр беріп, сабырлы да сыршыл жанның кейпін жария қылады.

Нұрлан енді сүйсіне қарады. Сыздап мазасызданып тұрған қолы толас тауып, көңілі жадырады.

Айжан ақ бөзбен қолын байлап беріп: «Енді келмесең де еркінде. Ертең перевязканы алып тастауға да болады»,— деп кеңес беріп еді, Нұрлан тыңдаған жоқ, сөзім кетіп қалды-ау дегендей, әзілге қайта оралды.

— Аяншақ емес екенімді таныған боларсың, етімнен ет кессең де үндемедім ғой.

— Ер жігіт сыналатындай кезең туған жоқ. Бұл ем — баланың қолын шыны сызып кеткенмен бірдей.

«Мына қыз, қалай-қалай шәлкес сөйлейді-ей?»

— Сынау үшін кеуде жарып, жүрек көруші ме еді?

— Кім біледі, бәрі жүректен басталатын сияқты, алдын ала көрсе, несі артық.

— Жүректі көргенде оның тілін білсе, бір сәрі...

— Білмесек айтамыз ба?

— Маман ба едіңіз о жағына?

Екеуі сөз таластырып тұрғанда, сестра келіп бөліп жіберді, Нұрлан қоштасып шығып кетті де, аудандық партия комитетіне қарай жүрді.

Баянауыл аудандық партия комитетінің секретары Мәлік Асанов қырықтар шамасындағы қайыс қара, жұқа өңді еркек. Түрі бір көрген адамға онша ұнамауы да мүмкін, бірақ тілге келсе-ақ болды, ол икемдеп, баурына тартып алады. Алдына барған пенде риза болмай, сауалына жауап таба алмай өкпелі кеткен емес, әркімнің жүрегіне кілт тауып аша білетін шебер кісі. Не қасиеті бар екенін өзі біледі, әйтеуір бір адамға ұрсып, зекіп, көз алайтты деп үш жыл ішінде аудан көлемінде біреу айтпайды, сабырмен, ақылмен ырқына көндіріп алады...

Осылай деп мінездеме беріп кеп, сөзінің ақырында: «Тілі майда, мінезі ұстара, алданып қалма, бауырым!» деп қиқылдап күлген де Нұрқат еді, кім білсін, оның неге олай астарлы сөз тастағанын?

Мәліктің үйленгені Нұрланның бір кездегі ғашық қызы Раушан-ды, соны ишаралай сыр тартқысы келді ме? Оған Мәлік жазықты ма? Керек десе, Мәлікті танымайды Нұрлан, көрген кісісі емес, түрінің өзін Нұрқаттың айтуымен ғана елестетіп келеді.

Жеңілтектік жасаған Раушанның өзі: Нұрланды жас көріп менсінбеді ме, асау аттай бір-ақ күнде тулап, қырындап кете барған.

Нұрланның: «Тос, оқуды бітірген соң өмір ағашының бұтағына бірлесіп, ұя салайық!»— деген сөзін сықаққа айналдырып, тәлтек қылған. Жанына тиген. Нұрланда намыс бар, шыдай алмай бұ да жарылып, қаншама қайғырып, уайымдаса да, қайтып басын имеді. Сонысы қате болды ма, кім біледі?..

Асановтың алдындағы хатшы қыз таныс екен: «Атқару комитетінің председателі Бегимов Ербол отыр, ол кісі бір кірсе, жуырмаңда шыға қоймайды, үстіне кіре бер!»— деген соң, есікті ашып, бірінші секретарьдің алдына жетіп барды.

Мәлік жұрт айтқандай өңсіз жігіт екен, беті шұқыр-шұқыр, қорасанның дағы, бір кездегі сүйкімді жігіттің түрін бүлдіріп-ақ тұр. Әйтсе де, өткір қара көзі мөлдіреп: «Сен кімсің? Не шаруаң бар еді?»— дегендей өңменінен өтіп барады. Оның қасында отырған жауырынды, еңкіштеу ақ сары Ерболды Нұрлан бұрыннан білетін-ді, осы елдің азаматы. Екеуіне кезек қол беріп ірге жақтағы орындыққа барып отырды.

— Ей, сен Нұрлан Сембинсің бе?— деді Бегимов басынан-аяғына шейін шегір көзімен шолып өтіп.— Қайдан жүрсің, жарқыным?

— Москвадан.

— Онда, немене, оқуда ма едің? Иә, иә... аспирантураға түсті деп естіген едім-ау. Енді не ғып жүрсің?— Сауал қоюшы Ербол, Мәлікте үн жоқ, көзін алмай тыңдап қана отыр.

— Бір жылға демалыс алдым, шешем де ауру... «Өзімнің де денсаулығым онша емес»,— деген сөзді айтпай тағы да іркіп қалды, жұмыс бермей қоя ма деп сақтық жасады.

Нұрлан қалтасынан көк тысы бар «дипломын» суырып алып, Мәліктің алдына салды.

— Көктем келді. Егіске аралассам ба деген үмітпен тезірек оралып едім.

Мәлік дипломды ашып, ықыласын сап, таңдана оқыды. Аздан соң Ерболға бұрылып:

— Міне!— деді әдемі де кең дауыспен,— бес жыл ішінде елуден артық пән өткен, соның бәрін беске тапсырған. Сенеміз бе осыған?

— Неге сенбейміз?.. Сабақ берген мұғалімдерінің бәрі нағашысы болмас жігіттің,— деп, Ербол қарқылдап күліп алды өз сөзін өзі қоштап.

— Сол нағашы еместігіне таңданам. Бес жыл бойы үзбей бес алу— айтуға ғана жеңіл.— Мәлік қоңылтақтанған адамдай Нұрланға тағы бір қарап, қайтадан дипломға үңілді.

— Жақсы келдің, жігітім. Істе, ақта жеген наныңды,— деді Ербол сөзінің дөрекілеу шыққанын өзі сезбесе де, Мәлік сезгендей, қиғаш қара қасы доғадай иіле қалды.

— Кәне, Ереке, қайда жіберсек екен? Қай совхозға агроном керек?— деді Мәлік әлденеге бекінген дауыспен.

— «Баянауыл» совхозының бөлімшелеріне агроном керек дегенді құлағым шалған еді.— Ербол телефонды көте-

ріп, аудандық өндіріс басқармасын сұрап еді, ар жағынан ешкім жауап бермеді.

— Меніңше,— деді Мәлік ойын тұжырып:— Өзі осы жердің баласы болса, жақсы оқып, еліне еңбек етуге оралса, біз де сенім білдіріп, жақсы қарсы алайық! «Баянауыл» совхозының бас агрономы етіп тағайындайық! — Қолындағы дипломының қырымен столды мазасыз тықылдатып, Ерболдан тағы да ол жауап күтті.

Ерболдың шегір көзінің айналасын шырмауықтай әжім басып, ұрты салбырап егде тарта қалды.

— Алып кете алса...

— Көмектесейік!.. Өзім көмек берем! — деді Нұрланға ықласы түскен секретарь дипломын қайырып жатып.

Ербол үндемеді.

— Бюроның қаулысын ал да, облысқа барып, тағайындалып келгейсің,— деді Асанов енді жұмыс бітті дегендей басын изеп.

Нұрланның қуанышы қойнына сыймай үйіне жеткенше асықты. Әкесі Сембі жетпіске келсе де, әлі күші қайтпаған, ширақ, пысық, шал, бірақ, жұрт оны: «Есінен ауысқан, миының бір винті жетпейді»,— деп өзара өсек қылады. Соңғы жылдары мінезінің күрт өзгергені шын да еді. Отызыншы жылдары колхозды өз қолымен құрысқан, бет қаратпайтын, өткір де тілді белсенді қазірде тірі пендеге жұмған аузын ашпайды, күйбіңдеп, өз шаруасының маңында тіршілік етеді.

Талай жиналыс, талай жанжалды басынан кешкен атақты даукес, жалғыз қалса да айтқанынан қайтпайтын, жұдырықтай мықты адам бүгінде үстінен түйе жүрсе де ыңқ етпейтін жуас, момын. Тек анда-санда өзінің құрбы-достарына ашылып, өткен-кеткенді еске алады. оның өзінде де жастық шағын сөз қылумен ғана тынады.

Өзінің отызыншы жылдардағы ерлігінен бір ауыз сөз айтпайды да, біреу сөз қыла бастаса, тұрып жүре береді. Жақтырмайды.

«Сол жылдары жұртқа жазықсыз тілі тиіп, шешенсіп, сөйлей беруші еді, тәубесі есіне түскен болар қартайған шақта!»— деп кейі күледі де.

Бірақ, неге күрт өзгерді, оны ешкім білмейді. Өзі және айтпайды.

Томаға-тұйық өз үйінің маңында тіршілік құрып жүріп жатыр. Бойының кішілігінен әскерге де алмады, соғыс жылдары хат тасып, почтавойшы болды.

Бұрын жас кезінде үйші еді, киіз үйдің сүйегін жасайтын, уық иіп, кереге көктейтін, Баян дуанына аты шыққан ісмер-ді, бүгінде шоқша сақалды, жұдырықтай қара шал домаланып ертелі-кеш аулада жүреді де қояды, есік алдында бәкісімен тал кесіп, көрші-қолаңына қолқорап тоқиды, әйтеуір қарап отырмайды, көптен бері көздеп жүрген нысанасы тағы бар — көзі тірісінде Нұрланға арнап бір киіз үй жасап беріп кету, соған қазір қам қып кірісуде. Шал кеше: «Осы төңіректе қалғаның қолайлы болар, балам!» — деп сөз арасында жұқалап ескертіп те қойған.

Есіктен Нұрлан кірмей-ақ оның сыңайынан қуаныш нышанын аңғарған шал, қолындағы тоқып отырған қорабын тастай беріп, шоқша сақалын әдетінше шеңгелдей ұстап, қадала қалды.

Баласы сып етіп төргі үйге өтіп кетіп, пальтосын шешіп, әкесінің жанына қайта оралды. Осы совхозға қызметте қалдырғанын, ертең Павлодарға жүретінін, әкесіне қысқаша, тұжырымын айтты.— Жақсылыққа жазсын, балам. Берер ақылым: осы Баянауылда Совет өкіметі орнағалы талай қызметкер келіп, талайы кеткен. Халықтың дұғалы аузына іліккендері жоғары өрлеп, атаққа ие боп жүр де, егерки қарғыс алғандары — оңбай жұртта қалған итке ұқсап, тентіреп кеткен. Халыққа тиыш бол! — деді шал. Бұл — Сембі қарияның өмірде баласына берген екінші өсиеті. Алғашқы рет Алматыға оқуға жүрерде: «Жақсы оқы, шырағым. Тырыс, Қаныш ағаңнан үлгі ал!..» — деген дәл автобусқа мініп жатқанда бетінен сүйіп, Нұрлан әкесін жақсы да көреді, іштей жұдырықтай әкесінің күшіне, ақылына сүйсініп, мақтан да етеді. Көрмейсің бе, өмір дауылы талай қалтырата соқса да, бұтағын сындырып, жапырағын түсірсе де құлата алмағанын!.. Ер жеткен баласы соғыстан қайтпады. Қазір кемпірімен екеуі ғана. Оның да жасы шалдың өкпесін басып, келіп қалды. Өзі және сырқат. Дәрігерлер Нұрланға: «Өкпеңнің ақауы бар көрінеді, бірер жыл еліңде тынық, туған жердің ауасы шипа», — дегенде, үйелмелі-сүйелмелі кемпір-шалдың тұрмыс күйі, шешесінің ауруы есіне түсіп, тәуекелге бел байлап, сөзге келмей аттануының тағы бір себебі осы-ды.

Әкесінің ажым басқан, тамырлары білеу-білеу күсті қолынан Нұрлан көзін алмайды. Бас бармағы қап-қайқы, керегені, уықты ие-ие өзі де қайқайып кеткен тәрізді. Нұрлан әкесінің бармағы астында отырған сүйек сапты семсердей өткір бәкіні тамашалағысы келді ме, үнсіз жармасып

өзіне қарай икемдей беріп еді, әкесі баласының алақанына өзі салды да, «мықты ұста!» дегендей, нұқып қойды.

Сары бәкі — Нұрлан есін білгеннен бергі әкесінің шын серігі де, берік құралы. Ұстараның жүзі де көп қайрағаннан тозған сықылды — қазіргі бейнесі орақ сықылды, ортасы имніңкіреген, ойық.

— Пәле, осы ұстара тозбайды екен, аға.— Нұрлан бәкінің жүзін екі бүктеп көріп еді, серіппесі әлі де босамаған, күш жұмсамаса оңай жабылатын сияқты емес.

Шал ауыр күрсінді де:

— Зат екеш затқа да, шырағым, күтім керек,— деді. Салмағы жеңіл болса да, сөзге әншейінде сараң шал аз-кем ойланып отырды да баласының сөйлескісі келгенін сезгендей, жадырап шешіле сөзін жалғады.— Бұл бәкі, балам, сен түгіл, тұңғыш баламмен жасты. Мұны 1916 жылы Ригаға окоп қазуға барғанда бір орыс солдатынан сатып алғам.

Он алтыншы жылы Ригаға барып, окоп қазғанын, одан Февраль революциясынан кейін елге оралғанын бұрын да айтып отыратын-ды әкесі. Бірақ, бәкінің сол жылдар ескерткіші екенін енді ғана білді.

Нұрлан бәкіге тағы да қызықтай көз тастады.

Ісмер адамның қаруы — пышақ, бәкі, сүргі... Ал, агрономның қалтасынан түспейтін қаруы не?..

Осыдан жеті жыл бұрын әкесінің ежелгі көршісі, үй арасында үй жоқ, қарт агроном Илья Сергеевич Сорокин бір әңгіме айтқан-ды, сол сөзі әлі есінде қалыпты.

Сорокин сотталып кетіп, содан ақталып жаңа қайтқан кезі, шашы да, сақалы да күмістей аппақ, бет-аузын қатпар-қатпар әжім басқан, жүдеуді, бойындағы бар қасиеті де, назар аудартып, магниттей тартатын күші де — оның таусылмайтын қызық әңгімесінде еді.

Бір күні Илья:

— Осы дүниені, жасалып жатқан ерен қызық өмірді кім де болса көріне бірге ала түспейді. Бәрі де артыңда қалады, ертең оған ұрпақ ие. Сондықтан тарылмай, не жасасақ та жақсы ғып, сомдап жасайық. Шалалық асығыстық — кемтар қылады.

Әкесі осы бәкіні өзімен бірге о дүниеге алып кетпейді, бұ да артыңда қалмай ма? Әне бір тоқыған қорабы, жасаған оюлы кебежесі, бәріне ие — Нұрлан, не басқа біреу ие. Шіркін, әкесінің ісмерлігін әрі қуалайтын, жалғастыратын тағы бір баласы болса! Сондай өзіне тартқан біреуі

бар еді, соғыста қаза тапқан. Нұрлан ше? Нұрлан өзі неге ісмерлікті үйренбейді?

Нұрлан жер ісмері, жер маманы. Соны пәлен жыл оқыған жоқ па?..

— Аға, бәкің әлі де біраз жыл қызмет істейді-ау деймін. Сабы әлі жап-жаңа,— деді Нұрлан, өзіне қайырып беріп жатып.

— Немереме де қызмет ете ме деген үмітім бар, балам. Егер әки...

Шалдың қоңыр көзі күлім қағып, әлденені ишаралағандай.

Нұрлан не дерін білмей ойланып қалды. Шал жауабы өз ойының үстінен түскендей.

* * *

Нұрланның бұдан кейінгі күндері тартысы басым шымшытырық кинода көретін оқиғаға ұқсайды.

Павлодар Баянауылдан жүз елу километр, бұл екі ортадағы тақтайдай асфальт жолмен ағылып жатқан кісі, жүк таситын машиналардан көзің тұнжырайды. Майқайың өндірісі де — осы жолдың үстінде, лек-лек ағылған машинаның көпшілігі соған келеді. Сондықтан да жер әлі дегди қоймаса да, жол үсті — шаң-тозаң, ол тозаң машина доңғалағына оралып, терезеден автобустың ішіне еніп, тыныс тарылтады.

Төрт сағаттық сапар Нұрланға ұзақ көрінді, әшейінде бір минутын бос жібермейтін ол қолына кітап та ұстап шықпапты, тықыршып, өзін қоярға жер таба алмай, терезеден үңіле берді.

Қары кетер-кетпес, алабажақ боп жатқан жер бусанып, тамыры жіби бастаған кез-ді, ашық күнгі жер бауырлап жіңішкелеп көтерілетін от түтініндей әр төбенің басынан сыздықтап ұшқан буды Нұрланның көзі шалды. «Егістің мерзімі туған екен!»— деді іштей түйініп.

Ауданға тезірек оралып, биылғы егіс жерін өз көзімен көріп, өз қолымен жыртуы керек Нұрланның. Әйтпесе, орыстар айтқандай, балапанды күзде санай ала ма?..

Аздан соң Нұрлан қиялы жем іздеп шоқақтаған торғайдай емханада кездестірген дәрігер қыздың қасына барып қонды.

— Айжан! — деді іштей таңырқап, қызыққан адамдай атын қызыға атап, бейнесін көз алдына әкеліп.

Екі жыл болды көрмегелі, содан бері қалай тамаша өскен, бойын түзеп, салмақты дәрігер болған.

...Қазақтың академиялық опера театрында студенттерге арналған бал. Көз ілеспей дөңгеленіп билеп жүрген достарына қарап Нұрлан тұр. Жалғызсырап, тыпыршыған Нұрлан анадай оқшау тұрған сүйектілеу арық қызға барды да, биге шақырып, топ арасына сүңгіп кетті.

— Қайдансың? — деді Нұрлан менсінбеген адамдай тік сөйлеп.

— Медикпін.

— Атың кім?

— Айжан.

— Мен Нұрланмын.

Екеуінің сол кешкі сөзі осымен бітті. Бірақ, қыздың жібек мінезі, назды күлкісі Нұрлан жанын қытықтағандай. Дәл кетерінде ертеңіне театрға шақырып уәде байласты. Бірақ, Нұрлан уәдесінде тұра алмады, комсомол комитеті дружинаға бөліп, көше қыдырып кете барды. Күндер өтіп жатты, оқудан қол босай ма? Сонымен қыз ұмытыла бергенде, бір күні ойда жоқта, көшеде тағы кез болды, қасында құрбысы бар екен, екеуі өтіп бара жатып, тани қап, тоқтап тұрып амандасып, сыпайы ізет білдірді. Бұл жолы киноға алып барып, алғашқы кездескендегідей қоқақтамай, сыпайы шешіле сөйлесіп, тіл табысқан, ұғысқан сияқты.

Жақсы оқитын, өзін ұстай білетін студентке уақыт жете бере ме, анда-санда сирек кездесіп жүргенде, Нұрланның практикасы басталып, елге кетті де одан экзамен берді, жаз екі ай дем алып, Москваға аспирантураға түсті. Содан кездескені кешегі...

Автобус Павлодарға кешке жақын барды. Нұрлан сол бетімен Ертіс өзенінің жиегіне, жар қабаққа салынған «Ертіс» атты мейманханаға келсе, лық толған халық, бір бос орын жоқ. Облыста жиі шақырылған көп мәжілістің біріне келген аудан басшылары, колхоз бастықтары түп-түгел жайлап алған, араның ұясындай гу-гу етеді. Қайтерін білмей дағдарған Нұрлан, бірер таныс қала тұрғындарына барып қонғысы кеп тұрды да, «Мазасын алып, масыл боп қайтем», — деген оймен вестибюльдегі диванға жата кетті. Ертеңіне көзін тырналап ашып, бет-қолын жуар-жумас, ертерек жұрттан бұрын тамақ ішіп алайын деген ниетпен, буфетке қарай жүгіріп еді, онда да иін тіресіп сыймай тұрған бір халық. Нұрлан менен ерте оянған кісі жоқ деп жүрсе, асыққан жалғыз бұл емес екен.

Апыл-құпыл, жеңіл-желпі тамақ ішті де, мекемелер жаңа ашылып жатқанда облыстық ауыл шаруашылық бөліміне бұ да жетті. Ерте кезде, бөренеден кесіп-кесіп салған бір қабат ағаш үй екен. Ұзын дәліздің бойында жыбырлаған есіктерді кезекпе-кезек ашып, кадр мәселесін басқаратын бөлімді әрең тауып алды. Есіктің сыртында «Медетов» деген ірі әріппен жазылған фамилияны оқыды. Кадр бөлімін басқаратын Медетов дейтін таңқы мұрын, бұйра шаш енгезердей қара жігіт, аудандық партия комитетінің қаулысын менсінбегендей селқостау оқып, Нұрланды көзімен бір шолып өтіп: «Ол совхоздың бас агрономы бар емес пе еді?»— деп иығын қиқаңдатып, тыжырына сөйледі.

Нұрлан ол совхоздың бас агрономы бар екенін естіген жоқ-ты, не дерін білмей, дағдарып тұрғанда бастық тағы да мұның ойын бөлді:

— Обкомға бара бер, мен де келем, сонда шешейік! — деп жуан папканы жинастырып, орнынан көтерілді.

Бүгінгі Павлодар Қазақстан көлемінде өзіндік беті бар, мүсіні бар қала. Салынып жатқан төрт-бес қабат биік ақтас үйлер, ескі қаланың кішкентай ағаш үйлерін жан-жағынан алқақотан қоршап ап, бір уыс қып, дәл ортада үйріп тастаған.

Мекемелердің көпшілігі де осы бір қабат үйлерде.

Көшенің екі жақ қапталында қолдың саласындай самсап, өсіп келе жатқан жас қайыңның көлеңкесін санап Нұрлан қаннен-қаперсіз облыстық партия комитетіне барды. Аузындағы күзетші милиционерден рұқсат алып, екінші этажға көтеріліп, дәлізге қойған күрең тысты диванға барып отырды. Мана, буфетте бір столда тамақ ішкен, толық келген жалпақ бет сары еркек те отыр екен, іші пысқан ба, іс-міс жоқ, кімге келгенін, неге келгенін дөңгелетіп сұрастыра бастады.

— Обкомда ауылшаруашылығын басқаратын бөлім бастығы жас жігіт бар, жүрегі таза, инабатты азамат, соған жолық,— деді бейтаныс адам ақыл беріп, неге келгенін айтқан соң,— бірақ, оның сөзін тыңдаса...

— Обкомды тыңдамайтын не қылған коммунист ол? — Нұрлан қасындағының бетіне таңдана қарады.

— Өндіріс басқармасы деген жаңадан құрылып, аузынан жалыны шығып тұрған жоқ па!.. Ауыл шаруашылығының дағдырын солардың қолына беріп... Үстімізден төндірді де қойды,— деді ол олқы дауыспен.

— Орыста мәтел бар: жаңа сыпырғыш жаңадан сыпырады деген,— Нұрлан күлімсіреп, ойын астарлай жеткізді.

— Ендеше сол, бәрімізді де сыпырып тастап жүрмесе...

— Көнеміз бе?

Мосқал сары адырайып, Нұрланға бүкіл денесімен орашолақ бұрылды.

— Күшің көп пе? — Басын изеп, өзіне-өзі: жассың ғой, әлі,— деді.

Бұлар сөзін аяқтамай Медетов қастарынан сып етіп, басын изеп, өте шықты да, дәліздің түкпір жағындағы бір есікке кірді.

— Танисыз ба?— Нұрлан иегімен Медетовтың соңынан нұсқады.

— О, Медетовты танымай!.. Өсетін жігіт... Өзінен жоғарыны құдай тұтады, өзінен төменді менсінбейді. Көзге мақтайды.

Ол мінездемесін беріп бітірмей-ақ Медетов бұлардың қасына оралып та үлгірді.

— Қайта бер. Решениені артыңнан жібереміз!..— деді де үндемей тұрып қалған Нұрланға басын шұлғып:— Солай, жігітім,— деп тайып берді.

Нұрланның қасындағы жолдасы жымиып:— Айтпадым ба, өсетін адам деп... Менің тілімді алсаң, сен кетпе!.. Бұл шығарып салма сөз. Бұлардың әдісі белгілі. Манағы мен айтқан ауыл шаруашылық бөлімінің бастығына бар,— деді ақыл қосып.

Бөлім бастығының алды бос екен, рұқсат сұрамай-ақ кіріп барды. Судай жаңа ақ көйлегінің жеңін сыбанған, қара галстук таққан толқыған қара шашын бір жақ шекесіне қарай қайырған сүйкімді сидаң жігіт Нұрланды жылы жүзбен қарсы алып, «құлағым сізде?» дегендей ыңғай білдіріп, бетіне үңілді.

Нұрлан аупартком жібергенін, бюроның қаулысы болғанын айта бастап еді ол: «Білем, жаңағы сөз болған жігіт, сен бе едің!»— деді де, Баянауыл ауданын телефонға шақырды. Бірақ, дереу қолма-қол қосуын қосса да, секретарьды таба алмады, колхоз аралап кетсе керек-ті. Бұл күні Нұрлан ісі шешілмей жіпсіз байланып қалып қойды. Салы суға кеткен Нұрлан мейманханаға қайта оралды.

Қайтамын деп орын да сұрамағанды, енді қайтетінін... Мейманхананың директорын тауып алды. «Кешірек бір орын босайды, тағы бір айналып соғыңыз»,— деген оның

сөзіне иланып, вестибюльға, өткен түнгі диванға барса, ма-нағы обкомда кездескен жалпақ бет, кертiк мұрын ақ сары қазақ қасқып отырып алған. Шаң-тозаңы қағылмаған көк плащын жанына тастай салған, көзіне көзілдірігін киіп, га-зетке үңіле қалған. Нұрлан оның плащын сырғытып тастап қасына отыра кетті.

Қабағы шытыңқы, жалпақ маңдайын айғыз-айғыз әжім басқан кескіні де ренішті сияқты.

— Тағы да кездестік-ау?— Нұрлан назарын аудармақ ниетпен қаттырақ үн қатты.

— Ә, сен бе едің?— деді ол көзілдірігінің астынан қарап.

— Әлгіде жол-жөнекей болды. Енді танысайық. Алыс-тан келдіңіз бе?

— Бозшакөлден,— деп Нұрланды әңгімелесуге тұрасың ба дегендей таразыға сала, бағасын бере қарады. Көзілді-рігін де, газетті де жиыстырып, қасына қойды. Сүйтті де:— Өзін ше?— деді «ң» «н»ға айналдырып.

Нұрланның қайдан келгенін мана бір естіген еді, ұмы-тып қалса керек-ті.— Бір ауданнан екенбіз ғой,— деп жадырап, өз сапарын әңгімеледі.— «Бозшакөл» совхозының жері сортаң, қырат, соған егін ек дейді, қалай егем?.. «Тың көтер!» дегенде, бас көз жоқ, төпеп жырта береміз бе?.. Мұ-ның арты неге соғарын білесің бе?— Қарт агроном қын-жыла сөйлеп, қойнынан аузы ашылған жартылықты шы-ғарды да, қырлы стаканды суырып алып, бұлақ суындай сылдырата құйып, Нұрланға ұсынды:

— Іш, көңілді отырасың?— деді.

Нұрлан басын шайқады.

— Өмірің алда, ой. бауырым-ай, күресетін күн туады әлі.— Еңкілдеп күліп алды да, өзі қағып сап, бармағының астына басып отырған бір түйір құртты кіртілдетіп, тамса-на дәмін татты.— Мұның арты,— деді агроном өз сөзін өзі қайталап:— Баяғы Египет өміріне апарып соғады. Бір кез-де Нил өзенінің бойы көкпеңбек көк майса алқап екен, қа-зір не, құм болып кеткен иесіз сахара. Немесе өзіміздің Қызылқұмды ал, онда да бір кезде ғажап өмір болған, жі-гітім.

Агроном ар жағын созбады, пікірін келте қайырып, басқа бір әңгімеге көшті. Нұрланға бұл сөзі мергеннің оғындай тиді:— Сонда егін салмау керек пе?

Агроном жауап қайырмады, жіпсіп, терісі кеңіді ме, қа-лай, түймелерін ағытып жайлана отырып, жолшыбай Ші-

дерті өзенінен өте алмай белуардан су кешкенін, оттық тұтатқандай, маздатып айта бастап еді, өз ойының әуеніне ерген Нұрлан бөліп жіберіп, бастапқы сұрағына қайта оралды.

— Көк майса жердің құмға, сахараға айналып кетуі... Сізше... неден дейсіз?

Агроном еңкілдеп күліп, Нұрланның иығынан қақты. Сый-сипат дегенді білмейді, мінезі дөрекілеу ме, қалай...

— Әдейі сұрайсың ғой, бала... ә! — деді де түсін суытып:— Эрозия, жер екеш жер де ауырады екен. Халық «жер-анам» деп тегін атамаған. Жер-анаға да күтім керек, жігітім...

Сөз әрі аяқталмады, күзетші әйел келіп, екеуіне екі номерден орын берді.

Бұл түні Нұрлан әдеттегідей тыныштықпен жайбарақат ұйқы көрмеді, көзі ілініп кетсе-ақ үйдім-үйдім құм төбе, бірінің артынан бірі жылжып, көше берді, көше берді. Жалаң аяқ, жалаң бас дедек қағып жүгіріп бара жатқан бала — Нұрланның өзі екен, құм төбелердің арасында арасып кетіп, Баянауылды таба алмай қойды. Қара дауылдан жүре алмай азған, түтіккен бір қария шал тап болып: «Баанды таба алмайсың, шырағым... Құм басып кеткен», — демесі бар ма?.. Нұрлан шошып оянды.

Күн әлі ерте екен, бірақ қасындағылардың бірі жоқ, койкалар бос тұр. Нұрлан жуынып, буфетке барып, ауқаттанып отырса да есінен түсі шықпай, соны талдап, соның төңірегінде ойы да дөңгеленді.

Әрине, жерді күтпесе, ақылмен жыртпаса, түсте көрген құмның шындыққа айналып Баян даласын басуы сөзсіз... Нұрлан обкомға жүгірді.

Кешегі бөлім бастығына кабинетінің алдында кездесіп қап бірге кірді. Қолма-қол Баянауылды телефонға шақырып, Асановпен тілдесті.

— Асанов, сенде, «Баянауыл» совхозында кәрі агроном отырған жоқ па еді... Өзі коммунист... Ия, оның несі жақпай қалды саған?— Жаңағы сыпайы ма деп үміт артып отырған азаматының сөзі әуелгі кезде шәлкес көрінсе де, артынан әзіл екеніне түсінді.

Асановтың не деп жауап бергенін біле алмады Нұрлан, бірақ жеке сөздерден аңғарғаны: ол кісі ауру, салт атқа шауып жүре алмайды, көбіне отырып істейтін тыныштау қызмет керек екен.

Баянауылмен сөйлесіп болған соң бөлім бастығы, кешегі Медетовты тауып ап, телефонмен: «Жолдама бер де қайтар! — деп еді, о да өзінше дәлел тауып қиқаңдап дау шығарды.— Қазір егістің уақыты, бір күн ұстаудың өзі қылмыс!»— деді де, телефонды тастай беріп, Нұрланды сол кадр бөліміне қайта жіберді.

Бұл жолы Медетов обкомның ыңғайын сезген соң, Нұрлан есіктен кірмей жатып, жолдаманы қолына ұстата салды. Тіптен, неге өкпелі екеніне таңы бар — бұртиып, түс бермей, Нұрлан: «Хош!» десе де тіл қатпай қала берді.

Нұрлан енді күндізгі жүретін автобуска асықты.

* * *

Оқу оқып, білім алу — өмірдің даңғыл оңай жолы да, еңбек етіп, күн көру — бұлтарысы, сүрлеуі көп, шым-шытырық жол екенін Нұрлан совхозға келіп, қызметке кірген күні ертеңінде-ақ сезінді. Бұрын бұған бәрі керісінше көрінетін-ді. Оқу оқуды қиын, ауыр жол деп топшылайтын. Шіркін, аңқаулық-ай! Совхоз директоры Нұрланды құптап: «Бәрекелді, жақсы келдің!»— деп құшағын жайып, қарсы ала қойған жоқ. Бұрынғы агрономнан айрылғысы келмеді ме, әлде Нұрланды «таныстықпен» жолдама әкелді деп ұқты ма, әйтеуір ұзын селдір селеу қасын тыжырып, қабағын бір ашпай қойды, жуан денесін креслоға шегелеп қойғандай, қозғала алмай, сол мығым қалпы, мелшиіп отыра берді. Орыс сөздерін украин тілінің дыбыстарына айналдыра атап, шорқақтау сөйлейді.

— Ауа райын көрдің бе?.. Арғы жұмада егіс бастау керек! — деді Нұрланға қарамай, бет алдына.

— Егін бастау үшін алдымен жыртылатын жерді аралауым керек, өз көзіммен көруім керек. Қандай дақылды қай жерге ексе, жақсы шығады, таңдамаса, ертең далаға еккенмен бірдей боп жүрмей ме...— Қойын дәптерін суырып алып, соған үңілді, өткен түні әкесінен сұрап, шұрайлы, сортаң, тақыр, қырат деген совхоз жерлерін түртіп ап, орталықтан неше шақырым соған дейін теп-тегіс сызып алған-ды.

— Уақыт алады ғой... Аралап шығу сондайлық қажет пе өзі?— деді тағы да директор.

«Көрмей, жерді білмей агроном қалай сепкізеді тұқымды. Қызық екен мынауың? Әдейі не дер екен деп тор құрып отыр ма?»

— Бізге лекция оқығанда профессор солай үйреткен.— Нұрлан директордың бетіне тура қарады. Оның кең танауы делдиіп, су бетіне дөңгелене түскен ирек толқындай, тайпақ бетінде мысқыл көлеңкесі пайда болды. Тегі: «Жаттағыш студентім-ай!» дегендей. Нұрланның кекесінін ол әрине, шын сөзі деп ұқты.

— Профессорың айтса, аралап қайт!.. Бірақ, дүйсенбі күнгі мәжілісте болуың керек. Мұны екі жерде — екі деп ұқ! — деді ол даусы қатайып.

Нұрланды жас деп менсінбей, әдейі қытығына тиіп отыр ма, онысын әзірге Нұрлан есепке алмады. Нұрланды ықылас қойып тыңдаудың орнына, сөз бітті, жүре берсін дегендей директор телефон құлағына жармасып, бұйрық беріп, біресе хатшы әйелге «бәленді, түгенді шақыр!» деп, іске кірісіп кетті... Нұрланның тағы да ақылдасып шешіп алатын мәселелері бар еді, томаға-тұйық қала берді. Нұрлан көңіліне шам алды.

Байқа, жігітім, осылайша менсінбей, елемей шығарып салса, ісің оңа ма?..

ЕНІНШІ ТАРАУ

Асанов Мәлік Нұрланды аудан орталығындағы ірі совхозға бас агроном қып ұсынарын ұсынса да, басқаға білдірмей, көңіліне өзі секем алды, бірақ оны өзінен де жасырды.

Дипломға тіркелген бағаға қарап, қызығып, айтып қап, артынан өз сөзінен қайта алмады.

Екі айтпау — өмірінің қағидасына айналып, қанына сіңген адамдар өмірде бола береді ғой, олар — қателесе де оңбай қателеседі, алдындағы жарға құлап, мойнын үзеді.

Асанов Мәлік ол сияқты «айттым бітті» деп шолақ ойлап, келте кесетін кісіге ұқсамайды, егерде, берген әмірінің қате екенін сезсе, соның қисынын тауып білдірмей түзеп те жіберетіні бар.

Нұрланның мәселесі бұған тағы бір: «Кәне көрейік, — шиеленісе бастаған осы түйінді қайтып ол шешер екен?» — деген кекетпе сынға айналды. Кешке үйіне оралып, тамақ ішіп отырғанда, жұбайына:

— Нұрлан деген осы ауылдың жігітін білесің бе, Раушан? — деді ол. Жас келіншектің томпайған, аппақ бүйрек беті алмадай қызарып, күлім қаққан қара көзі күңгірт тар-

тып, ұзын кірпіктері тез-тез қағылып, өзгере бастады, не-ліктен екенін Мәлік түсінбеді, алдындағы жеп отырған тамағын сырып тастап, атып тұрды да, ас үйге кіріп кетіп, аздан соң қайта оралды, қайта оралғанда ол баяғы жадыраңқы, ақжарқын жүзімен: «бұрыш салуды ұмытып кеткем бе, әлде аузым су татып тұр ма?» деп бөтен бір себеп тауып, сылтаурата келді.

Мәлік жүзінен жаңағы бір әзірдегі қысылғандықтың сілемін іздеді, таба алмады. Раушан күмістей сылдыраған әдемі жіңішке дауысымен әндете сөйлеп:

— Нұрлан дейсің бе?.. Ол аспирантурада Москвада емес пе еді?— деді.

— Бір жылға демалыс алған көрінеді... Сенің совхозыңа бас агроном қып жібердім. Өзі бірыңғай «беске» оқыған екен... Қалай ойлайсың, атқара ала ма?

— Несі бар, көмектессе!.. Екеуіміз он жылдық мектепті бірге бітіргенбіз, алғыр бала болатын, кейін жуасып кетпесе...

«Алғыр бала болатын...» Раушанның осы бір ауыз сөзі Мәліктің Нұрлан жайында асығыс шешпегенін дәлелдемей ме? Бірақ, кім білсін, жуасып кетпесе деген жоқ па, Раушан?

Оқуды жақсы оқып, жақсы баға алу — бір сәрі де, қызмет істеп, өмір сүрудің жүйесі басқадай айла-тәсіл, күш-қуат талап етпей ме? Ертең жаттама білімін іске асырам деп жүргенде, не уақыт өткізіп ап, не өмірге сәйкестіре алмай қалса... Ұяты кімге келмек?

Мәліктің сеншама Нұрланға неге көңілі ауғанын өзі де түсінбеді.

Асықпай, ойлап шешуге тырысушы еді, бұл жолы қапы жіберді. «Қапы ма?» Кім біледі... Әне, Раушан да: «Неге томсырайып отыр?» дегендей әлсін-әлсін көз қиығын тастап, шайын бір ұрттап қояды.

— Раушан, сен ол жігітке көмек бергейсің... Ковальчук бір кезде педагог болса да, біреуді тәрбиелеуге икемі шамалы...

— Ковальчук адал адам.— Раушан сөзінің келте де тік келетін әдеті. Лықсып кеп қалған ойын ұстай алмайды, сол қалпы айта салады.

Бірақ, бұл жолы Раушан сөзінің астарына Мәлік түсіне алмады.

Раушан ерінің кешкі аухаттан соң аздап тынығып алып, түнгі он екіге дейін кеңсесіне барып жұмыс істейтініне әбден

үйренген-ді. Ауылдық жерде санаулы сағат жоқ, әсіресе, егіс мезгілінде күні-түні далада, қоста, бригада басында болып, кейде сонда түнеп те қалатынына көндіккен басы. Кейбір ерте қайтармын деп кеткен күндері Раушан тосып-тосып, ұйықтап кететін-ді.

Мәлікке тұрмысқа шыққалы, міне, үш жыл. Қазақ университеті экономика факультетінің екінші курсы бітіріп, Баянауылға келіп жазда демалыста жүргенде Жасыбай көлінің жағасында, ойда жоқта осы Мәлікпен танысқан-ды.

..Жексенбі күні құрбысын ертіп Раушан Жасыбай көліне барған.

Жасыбайға Баянауылдан жаяу баруға да болады. Қала мен көл ортасындағы асудан төмен түссең, аяқ астында дөп-дөңгелек, көкпеңбек жарқыраған мөлдір көл.

Көлдің сол жақ қабағында орман ортасында Екібастұз жұмысшыларының демалыс үйі бар, сол араға пароход кеп тоқтайды.

Көлді қапсыра құшақтай, кеудесіне сыйдырған Баянауыл тауына қызықтай қарап, палубада тұрған Раушан мен құрбысының қасына, қырықтар шамасындағы қайыс қара, арық еркек кеп тұра қалды. Күлімдеп жылы жүзбен таныс адамдай:

— Алтын балықты көрдіңіздер ме? — деді.

— Алтын балық? — Раушан даусының қуана шыққанын сезбей де қалды. — Бұл көлде алтын балық бар ма еді өзі?

— Бар!.. Осыдан екі жыл бұрын әкеп қоя берген. Өсіп жатса керек-ті.

Раушан сенерін де, сенбесін де білмей қасындағы бейтаныс адамға тамашалай қарады. Оның да екі көзі қыздарға қадалмай, суға төніп шын ықыласымен таңырқап тұрғандай.

— Әне, әне! — деді ол айғайлап.

Күн көзіне шағылысқан алтын балық шөп-шөп етіп, суда секіріп жатты.

Раушан сақылдай күліп, алақанын шапалақтап, балаша қуанды.

— Алып берейін бе біреуін?

— Қолыңыздан келсе? — Раушан бұл жолы еркектің жүзіне назарын аударды. Бетінің секпілі, өңінің қаралығы болмаса жүзі жылы, сүйкімді екен.

— Келгенде қандай. Жұмыңдар көздеріңді! — Екі қыз көзін жұмды. — Ашыңдар! — деді ол тағы да бұйыра. Рау-

шан сиқыршы қолына қаншама үңілсе де, еш нәрсе көре алмады.

— Міне алтын балық! — Сиқыршы күліп, қолымен Раушанды, оның құрбысын нұсқайды. — Өмірдің алтын балығы сен екеуің. Олар суда жүзсе, сендер өмірде жүзіп жүрген жоқсыңдар ма? Кәне, айтшы, олардың сендерден несі артық?

Раушанға «сиқыршы» сөзі қатты ұнады, құрбысын қолтықтап, ілгері жүрді, жігіт те ерді соңдарынан...

Мәлік екеуі осылай кездескен-ді, ең алғашқыда, бір айға Жасыбай басына демалысқа келген обкомның жауапты нұсқаушысы сол жолы өзінің бойдақ екенін, әйелі қайтыс болып, жалғыз жүргенін білдіріп те алған. Кейде өмірдің қиудан қисынын келтіріп, жымдастырып жіберетіні де белгілі. Сол жылы күзде Мәлік Баянауылға секретарь болып тағайындалып, Алматыға мәжіліске барғанда, баянауылдық бір қызметкердің үйінде Раушанға тағы кездесті. Жақсы таныстай шұрқыраса түсті. Серпінді сөз, әзілді күлкі, жарқын көңіл кештің сәнін келтіріп, бағасын арттырды. Қыз жүрегі де лүпілдеп, Мәлік ыңғайына көше берді.

Ертеңінде театр барды, таудағы демалыс үйлерін аралап, орман ішінде серуендеді. Терек бұтағынан түскен қызыл күрең түс табан жапырақтарды иіскелеп, сыр шертісті.

Ақыры қыз Мәлікке сөзін берді. Сырттан оқитын болып, университетті тастап, Баянауылға қайтып, той жасады.

Өзінен жасы үлкен, реңсіз адамға күйеуге неге шықты екен? Раушан қазір біраз уақыт өткеннен кейін сол бір күндеріне, кейде көз жіберсе өзіне-өзі таң қалады. Несіне қызықты? Кім білсін, адамның өзіне-өзі түсінбейтін кезеңі де болады ғой. Әйтеуір, оқудан кетуіне бір-ақ себеп бар — Раушан соны жақсы біледі. Үлгіре алмады, ақсай берді сабағы... Оқи алмай тастап кетіп, елге барып, жеңіл-желпі қызмет істеуді ар көрді. Іштей Раушан осыны дәлел қып, осыны ғана оңашада өзінің алдына тарту қылады.

Мәлік демалып жатқан кезде, Раушан ыдыс-аяғын жинады да, есікті білдірмей жауып, кеңсесіне барды да, көктемгі егістің жоспарына үңілді.

Мана бір ас алдында Мәлік: «Жоспар орындалатындай болсын, Раушан! Дақпыртпен өнімі жоқ жерді артық жырттып ертең астық ала алмай жүрмеңдер!» дегенде Раушан шын ойланып қалған. Ертесімен Қарайғыр бөлімшесінің аг-

рономы кеп: «Бізде жыртатын жер жоқ, жоспар биыл тағы көбейген сияқты»,— деп дауласа бастағанда Раушан: «Партияның қаулысын орындамайтын кімсің өзің. Тың игерудің мағынасына түсінесің бе? Жоқ әлде партбилетің өзіңе көп боп жүр ме, досым?»— деп, бір жағы мысқылдай күліп, бір жағы қорқыта, жауап берген-ді, агроном қайтып жұмған аузын аша алмай, тайып отырған-ды.

Секретарьдің жұбайына қарсы келе ала ма тәйірі, соншама мүйіз жүрек болса да!..

Мәліктің сөзінен кейін Раушан өзінің үстірт қарағанына іштей налып, «ағаттық болды ма» деген өкінішпен жоспарды тағы да қолына алғаны сол еді. Мәліктің ақыл-парасатына, іскерлігіне ден қоятын, содан өз ісіне нәр алатын Раушан немқұрайды айтқан бүгінгі бір ауыз сөзін елеусіз қалдырмады. Бірақ, көңілі тұрақтап, толып жатқан цифрға жан бітіріп, тірілтіп, кеңесе алмады, қағаз беттері сұлық аударылып қала берді. Ойынан Нұрлан шықпай қойды.

Нұрлан атын атағанда жасөспірім қыздай қызарып, қысылып қалғанына Раушан таңданады. Егер ол Раушан мен Нұрланның жастық шағындағы уәделерін естіп сұрап отырса қайтеді? Түу, онда не тұр? Сұрай берсін... Раушанның шалдуар мінезіне мән беретін Мәлік пе және? Балалық шақта кімді кім жақсы көріп, елікпейді? Кімге кім уәде қылмайды?

...Ақбеттің етегінде орман ішінде екі жас жидек теріп келе жатқан. Бұл оныншы класты бітіретін жылы жазда... Бірінің үстіне бірін салған жұқа нандай, қабат-қабат жұқа тастарды жарып шыққан, жалғыз тал раушан гүлі шығып, қаздиып тұр екен.

— Раушан! — деді қуанып Раушан жұлып ап.

— Жоқ, роза ол емес, сенсің! — деді Нұрлан қызға.

— Мен роза болсам, сен жұлып алар ма едің мені, кәзіргі мен сияқты?

— Қолым бармас еді.

— Фу, сені де жігіт дейді-ау! — деп Раушан ернін бүртитып теріс қараған-ды.

— Мені кім деп ойлайсың өзің?.. Сен не істедің: жұлып ап, бір иіскедің де тастадың. Ол — семіп қалды. Не түсті саған? Не ләззат алдың?— Нұрлан өкпелі дауыспен қынжыла айтып, біресе қыздың алдына шығып, көзіне қадалып, біресе қатарласа жүріп, біраз жерге дейін соңынан қалмай, тақымдай берді.

— Бұл гүл — сол бір иіскеу үшін жаралған, чудақ! — деді Раушан мұрнын тыжырып.

— Сен бір күндік гүл емессің ғой. Раушан, сені жұлып алған адам — мәңгілік сүйіп, жұлдыздай кеудесіне тағып жүрмей ме... Раушан Нұрланның сөзін бөлді:

— Түкке түсінбейсің.

Нұрланға бұл сөз ауыр тиді. Сұрланып, қыздың қолын ұстай алып, қысып, өзіне қарай сілки тартты.

— Сен мұндай жеңілтек оймен дұрыс өмір сүре алмай-ғың, Раушан... Кімге еліктейсің өзің?

Раушан қабағын шытып, қолын итеріп тастады.

— «Дұрыс» өмірді саған бердім... Сен кімсің маған ақыл үйрететін?

— Мен бе... — Нұрлан ар жағын айта алмай тұтығып, кейін шегінді. «Уәде беріскен ғашығың емес пе?» деген сөзді ұялып айта алмай, — Мен сенің жанқияр досың емеспін бе! — деді.

Раушан сақылдай, келемеждей, ұзақ күлді.

— Гүлді жұлып ала алмайтын жігіт, жанқияр дос бола ала ма? Нұрланның тізелері дірілдеп, сол тұрған жерінде отыра кетті.

Раушан да қайтып қайрылмай кете барды, ол ұзаған сайын Нұрланның құлағынан қыздың шолжықай сықақты дауысы жақыннан естіледі.

Осы қақтығыстан кейін Нұрлан қайтып, Раушан маңына жоламады, көзге де көрінбеді, біреулер «сырқагтанып қалған» десті, әйтеуір, мектепке бармай жүріп, дәл бітірер жиынға бір-ақ келді. Раушан анадайдан көріп қалды, өңі құп-қу, жүдеу, Раушанға жоламай, қашқалақтап жүрді..

Екеуінің арасында болған әңгіме сыр осы. Осыдан кейін Нұрлан да, Раушан да оқуға Алматы барды, екеуі екі институтқа түспекші, қала үлкен, бірін-бірі көпке дейін кездестірмеді.

Келесі жылы, анда-санда студенттер кешінде кездесіп қап, бас изесіп, амандасып, кейде ел-жайдың хабарын сұрасатын да болды. Раушан тіл табысқысы келіп, Нұрланды университеттің студенттер кешіне шақырды. Нұрлан келмей ме деп қауыпсынып еді, келді, бірақ... екеуі шүйіркелесіп тұрғанда, сұңғақ, аққұба қыз келіп Нұрланды қолтығынан ұстап, биге шақырды. Қимыл, сөзі еркін, немденіп жүр-ау деп те ұқты Раушан.

Раушан ішіне от түскендей, алауратып, ернін тістеп қала берген.

Сондағы қыз осы қазіргі емханада істеп жүрген Айжан. Раушан түрлі ойдың қызуымен бір орында отыра алмай, қағазын жинады.

Үйіне келсе, Мәлік машина алдырып «Жосалы» совхозына жүрейін деп, киініп жатыр екен, Раушан жалғыз қалғысы келмей, күйеуінің кеткеніне бірінші рет тарлық білдірді.

Мәлік қасына кеп, құшақтап: «Кешірек қайтармын, жабырқамай, көңілді бол!»—деп бетінен сүйгісі кеп, ұмтыла бергенде құшағынан лып етіп шығып, теріс айналды.

Бұрын мұндай мінезін көрмеген Мәлік таңданып, соңынан ере, жатар бөлмеге бірге барды.

— Раушан, не болды, жаным?

Раушан үн-түн жоқ кереуетіне құлап түсті де, жастыққа бетін көміп солқылдап, жылай берді. Мәлік қасына отырып, иығынан сипап:

— Раушан, айтшы, жаным, не болды? Әлде бір жерің ауыра ма? — деп сөзге шақырып көріп еді, тіл қатпады.

Мәлік әйелін жылатып жалғыз тастап және кете алмады, бармаса тағы болмайды — совхозда коммунистер жиналып тосып отыр. Жаңа ғана кабинетінде бір адам бетіне қарсы келіп, қатты сөз айта алмаған жұрттың бәрін өз ырқына көндіріп, сөзін заңға айналдырған мықты адам, мүсәпір болды да қалды.

Раушан сол жылаған, үн қатпаған бойы көзі ұйқыға кетті. Мәлік аяғының ұшымен басып, көрші тұратын жеңгесіне Раушанды тапсырды да совхозға жүріп кетті.

* * *

Раушанның ағасы совхозда тракторшы боп істейтін, жеңгесі жас босанған соң жұмысқа бармайтын, әзірге үйінде-ді, кейде Раушанға да болысып, себін тигізетін. Мәлік те: «Раушан жалғыз болмасын, қысылғанда көмек беріп тұрсын» деген ниетпен ағасын қастарына көшіріп алғанды. Мәлік жеңгесіне сыбырлап: «Неге жылайсың десем айтпайды. Әлде неге тарылып келді. Білші!»—деді кетіп бара жатып.

Күрең шайды құйып беріп отырып:— Еркежан, бір жерің ауырып жүр ме, сағың неғып сынық? — деді жеңгесі Мәліктің тапсырмасы бойынша.

— Басым ауырады,— дей салды ол шешілмей. Жеңгесі

екеуінің арасында талай сыр шертілген-ді. Сонда Раушан: «Баланың керегі жоқ, әлі жаспын, біраз өмір көрем», — деп сақтанып жүрді де, артынан, үш жылдай уақыт өткен кезде, аңсап баланы көксесе де, бойына ештеңе бітпей қойды. Кейде осыған налып көңіл күйі таулы жердің ауа райындай теп-тез бұзыла қалатынын жеңгесі де іштей сезетін. Жеңгесі бүгін де соған жорып, жұқа жеріне тимейін, ауыл-аймақтың, көрші-қолаңның өсегін айтып, күлдіріп, қабағын аштым ба деп медеу қылған жеңгесі көңілі жалғызсырап, қонақтарға сөре таба алмай, іштей неге аласұрғанын Раушанның өзі ғана біледі. Қаншама жеңгесі ділмарланса да, жүрек түбінде әлдене жетпей тұрғандай бір қуыс орын қала берді-ау, қала берді. Ол орын немен толады, құдай білсін...

* * *

Ертеңінде де күндегі әдетпен Раушан ерте тұрып, жеңгесі қайнатып қойған шайын ішіп, Мәлікті жолшыбай аупарткоміне қалдырып, совхоз кеңсесіне барды.

Машинадан түсіп жатып, мүйістен шыға келген Нұрланды алыстан таныды. Баяғы қалпы, әлі толмаған — сұңғақта талдырмаш, бетінің сирек секпілі бар, қызыл шырайлы балаң жігіт. Үстінде қара көк плащы бар, жібектей толқынды қалың қара шашын кейін қарай қайырып тастаған, баспалдаққа аяғын сала бере, тосып тұрған Раушанды танып, кілт бұрылды.

— Роза! — деді орысша, өзінің жас кезінде атаған дағдысымен.

Раушан да күлімдеп, аяғын тездете басқаның өзі де аңғармады.

— Жол болсын?

— Келдік. Осы совхозға жіберді.

— Естідім.

— Өзің қайда істеп жүрсің?

— Мен де осындамын. Совхоздың экономикасы, жоспары менің қолымнан өтеді...

Нұрлан күлді.

— Енді тіл табысатын шығармыз?

Раушан сөз астарын түсінді, құлағының ұшына дейін қызарды.

— «Енді» деген сөзіңе түсінбей тұрмын.

— Жас болдық дегенім ғой.

— Қазір қартайып тұрсың ба?

— Қартаймасақ та, жоғары дәрежелі білім алдық... Біраз өмір сүрдік. Сен де баяғы тауға өскен раушан гүл емессің.

— Сен де баяғы моп-момақан, қой аузынан шөп алмайтын, гүлді неге жұласың деп өкпелейтін Нұрлан емессің... Қолыңа түссе, енді өзің-ақ жұлар едің-ау?

— Енді де жұлмас едім. Уақытын, гүлдің толуын күтер едім.

— Құр қалып жүргенің сол ғой?

— Құр қалсам да арым таза.

— Арың кімнің алдында таза, жігітім? Өзің үшін ғана таза ұстасаң, ол ардың пайдасы шамалы. Мысалы, мен өз басым, сенің таза арыңнан жақсылық көре алмадым. Мен саған көп үміт артып едім. Ақтамадың. Сол кездері сен ержеткен, тіс қаққан әккі жігіт болсаң, мүмкін... тауға шыққан раушан гүлге сен ие болар ма едің...

Нұрлан сөз таба алмай, дағдарып, күле берді. Бірақ, іштей Раушанның өкінішін құптамады, ділмарлыққа салынған ерке келіншектің құбылмалы мінезінің өткір қыры екенін түсінсе де, жауап қайыруға асықпады, кабинетке кірген соң әңгіме желісін бұрып жіберді.

«Совхоздың қай бөлімшесі неше гектар жер жыртпақ? Өткен жылғы жоспары қандай еді? Қанша өнім алды? Биылғы егіс жоспары қандай?»— тәптіштеп, түгел танысып, кей цифрларды қағазына түртіп алды да, Раушанның қызыл тырнақ үшкір саусақтарын қаттырақ қысып:

— Мен енді совхоз жерімен танысуым қажет. Машина алып, аралап шығып содан кейін іске кірісейін,— деді.

— Егер мен де барсам, Нұрлашка?

— Тапқан ақыл!.. Ал жоспарыңды! Қай жерге, қанша егін егуді көзбен көріп, анықтап келейік!

Раушан әлденені ойға түйгендей, сәл мүдірді де, тез-тез жинала бастады...

«ГАЗ—69»— саз-балшықты шашыратып, езіліп жатқан ауыр жолмен домаланып, ағызып келеді.

Торайғыр көлінің жиегіндегі екінші бөлімшенің жерін аралап шығып, «Қарақұдық» басындағы бірінші бригаданың жеріне қайтарда оралмақ ниетпен, ең алысынан бастады бұлар.

Раушан үйіне кіріп: «Мен бөлімшелерді аралауға кеттім»,— деп, бір ауыз сөз жазды да, Мәліктің кешке тамағын пісіріп беруді жеңгесіне тапсырып Нұрланмен тартып берді. Әуелі екінші бөлімшеден бастайық деген де Раушан-

ның өзі. Торайғыр көлінің түбінде отарда әкесі мен шешесі қой бағатын. Көптен бері қатынасқан жоқ. Өзі де сағынып, барып қайтам ба деп жүргенде Нұрланның сөзі нысанаға дәл тиді. Раушан жолшыбай жоқтан өзгеге сақылдап, ерсілеу күліп, немесе томсырайып кілт жабыға қалып, сынаптай толқып отырды, оның құбылмалы мінезін жақсы білетін Нұрлан мән бере қоймады, көбіне өз жүрегін тербеп келе жатқан совхоз өміріне әңгіме желісін бұра берді. Тек машина Сұлтанмахмұт бейітінің жанынан өтіп, көл жиегіндегі қыраттың үстін өрлеп отарға қарай тура тартқанда, табиғаттың әсем көрінісі еріксіз назарын аударды.

Кесеге құйған таза судай, кернеумен бірдей лықылдаған дөңгелек көл, тау қойнында көгеріп, кей жерінде әлі де ерімей тұрған ойдым көк мұзын жасыра алмай, реніш білдіріп, беті жыбырлап жатыр екен. Көл үстіне ентелей төніп, «енді құладым, енді» деген қия жартас, жазық даладан аңырап соққан суық желге қабағын жауып, түнере томсарады. Күн кездері бүгін көктемнің қара бұлтының қоршауынан шыға алмай анда-санда жыртық түндік секілді тесік-тесік бұлт астынан сығалап қап, жоғалып көрінбей кетеді.

Жаңа тебіндеп шығып келе жатқан көк те бір тегіс емес, ала құла, сай көгергенде, төбешік басы — таздың басындай, ала-тақыр. Айнала өңір — жүдеу, реңі суық.

Жол аузындағы ақынның да жалғыз моласы жүдеу тартып тұрған сықылды көрінді Нұрланға.

— Оралшы, шофер. Сұлтағаңа сәлем беріп аттанайық! — Нұрлан бейіт басына соқпай өтіп кетуді ерсі көрді.

Қараңғылық көгіне өрлеп шыққан күн болам! — деп арман еткен тәкаппар да құдіретті ақын құладүз далада, тау бөктерінде, жападан-жалғыз қалады деп кім ойлаған? Нұрлан іштей сәлем беріп, үнсіз бір минут тұрды, ақын басына салған ескерткішіне көңлі толмады. «Қазақ кедейлерінің мұңын жоқтаған, өшпес образын жасаған суреткер, сол кедейінің адам қатарына қосылған, ел басқарған дәуірінде, ауыз татырлық ескерткіш орнатпауы — қынжыларлық іс».

Ақынның тірі күніндегі өр көңілі артында қалған жалынды поэзиясы сықылды алыстан көз тартып, айызыңды қандыратындай ескерткіш тұрса, жүдеп жалғыз жатар ма еді?»

— Елде жүрсің, айтпайсың ба!.. Кісі осындай ескерткіш қоя ма екен? Мынадан баяғы ағаш ескерткіші анағұрлым тәуір болатын.

Раушан күміс дауысымен сыңғырлай күле сөйледі.

— Шет елден келген адамша сөйлейсің ғой, өзің? Мықты болсаң, Алматыда тұрдың, неге айтпадың Жазушылар одағының бастығына,— деді ол ұзын кірпігін құс қанатындай серпіп.

— Бұл сені мен менің жұмысым. Ақын сөзін ұрпағына, мына, бізге өсиет еткен, сұлуым.

— Ақылдысын, мұның...

— Ақылым өзіме жетеді, қарызға сұрамайым жұрттан.

— Жаныңа батпай жүр ғой. Қысылсаң, қарыз емес, са-тып та алар едің.

Екеуінің ұрысқа бергісіз әзілін тыңдап отырған шофер мәз боп, ыржиып отыр еді, бір мезгілде шыдамады.

— Нұрландікі дұрыс,— деді ұстап отырған машина рулін қоя беріп, шылымын тұтатып:— Істеймін десе, Раушан қолында күш бар.

— Ол қандай күш? — Нұрлан шофер сөзінің астарын ұғынса да, әдейі сұрады.

— Секретарьдың құлағына сыбырласа болғаны.

Нұрлан: «Енді не дер екен?»— дегендей Раушанға қадала қарап еді, келіншектің екі беті дуылдап, шофер артық сөз айтқандай қысылып қалғандығын сезді.

— Ондай сөздің керегі не, жігіттер. Менің секретарым деп отырсыңдар ма?.. Сендерге бастық, айтыңдар!

— Бізден гөрі сен жақынсың дегені де мұның! — Нұрлан шофер сөзін қоштады.

— Мәлік жақын-сақынды білмейді. Турасына көшеді. Мен де солаймын.

— Солай ма еді, Раушанжан?.. Қорыққаннан енді әзілді те тоқтататын болдық-ау.

— Әлбетте, көлеңкесінен қарадай қорқып жүретіндер, маңымызға дарымайды. Ол — хақ,— деді Раушан тағы да сөзін тигізіп Нұрланға.

— Жүрегінің түгі бар біреу болмаса, сенің маңыңа кім жоласын. Әлден жақынның сөзін «шылық» деп ұқсаң...— Нұрлан әзілдеймін деп Раушанды қытықтап алғанын, оның өңі бұзылып, басын кекейте қойғанын түсінді.

— Сенен өзіміз де ерлік күтпейміз! — деді Раушан.

Сөз осымен доғарылып, бұлар тау қойнындағы отарға жетті.

Раушанның әкесі Тайжан қарт ел ішінде «ескінің көзі» атанған ескі заманды көрген, талай-талай қиын-қыстау, тайғақ кешуді басынан өткізген, жасы алпыстан асса да өңін бермеген, жаурыны қақпақтай, балуан денелі шал-ды. Бу-

рыл күрек сақалын, қою қияқ мұртын өсірмей де кезінде ұстарамен басып, күтіп ұстайтын жинақы да таза. Қой қорамен қатар салынған маңайы лас үйде тұрса да, бір киер киіміне зер сала қарап, кірлетпеуге тырысатын. Кейде, кемпірі мен екеуінің арасында осы жайлы жанжал да шығып, қырғи-қабақ болып та қалатын-ды.

«Көйлегің тозған екен, шалым, жууға келмейді, шіріп, қолда қалады, онан да жаңасын сатып алмайсың ба?» — деген кемпірінің сөзіне кейіс білдіріп, ұрсып: «Мені мыңдаған қойы бар, баяғы Айдаболдың Темірболаты, немесе Қоржастың Атығайы дейсің бе? Бағып жүрген қойым үкіметтікі, жұма сайын жаңа көйлек киетіндей ақшаны қайдан алам? Есің дұрыс па, не деп айтып отырсың осы сөзді?» — деп жер-жебіріне жететін-ді.

Ел аузында Тайжан сараң да аталған. Соғыстан кейін ақша айырбастағанда, ұзынқұлақтан, бір сандық аққұлақ ақша өліп қалса керек. Содан бері де жиналған ақшасы бір дорба болады деседі.

Мәлік қайын атасының үйіне келгенде, өзімен бірге төсек-орын, көрпе-көпшігін алып барады деген сөз де таралып, ел ішінде Тайжанға наразы, өкпелі замандастары да бар.

«Тайжанның ақылы бар емес пе еді, қартайғанда дүние-боқты жинағанда, көріне бірге алып түсем деп жүр ме соққан! — деп сөксе де керек.

Аудан көлеміндегі ағайын-туыстары Тайжанның үй тұрмысының жүдеулігін қызынан — Раушаннан көреді. Раушан жеңгесінің сөзіне қарағанда, әкесі қызынан ақша түгіл, жанын да аямайтын сықылды. Барғанда алдап-сулап, ақшасын сыпырып алып кетеді де, қос-қостан пальто, қаракөл тон, құндыз бөрікке жұмсайтын көрінеді.

Қартайған адам қызының киінгеніне мәз бсп, қой соңында ертелі-кеш жүре беруді құдайдың жазуы деп ұққаны беп-белгілі. Бірақ, бұл шын ба? Қаңқу сөз бе, анығын ешкім білмейді.

Міне, тау қойнына салынған жалғыз үйдің есігі алдында таяғына сүйеніп, алақанымен бетін қалқалай, зырлап келе жатқан машинаны күтіп тұрған да сол қарт.

Сембі мен Тайжан ертеден дос, бұрын бір колхозда өскен бастас адамдар, әрі тереңдетсең, жас кезінде екеуі жігітшілікті де бірге құрып, аңды да бірге аулағанын Нұрлан бұрыннан біледі. Сембінің жасы үлкен болса да, заманы бір құрбысына теңдесі есебінде санап, «Тайжан не дер екен?» —

деп әсіресе соңғы он шақты жылда соның лебізін асыға күткенін, өз құлағымен естіген Нұрлан оныншы класта Раушанмен бір оқып жүргенде, Нұрлан қария қолынан талай дәм татып, нелер қызық-қызық аңшылық әңгімелерін аузының суы құрып тыңдағаны бар-ды...

Машина кеп тоқтай қалды. Шофер қасында, алдында отырған Раушан атып түсіп, әкесінің мойнынан асылып, опа жаққан ақ бетін күн қаққан, тотыққан, ажым басқан әкесінің түкті бетіне басып, Тайжан мойнының сол жағындағы алақан аумағындай қып-қызыл қалын шопылдата сүйіп, шұрқырасты да қалды. Тайжан жалпақ қолымен қызының арқасынан қағып, аймалап: «Айналайын, балақаным»,— деп толғанып жатты. Әлден уақытта мейірі қанған соң, құшағын жазып, үйден сылти басып, аптыға шыққан анасының қойнына сырғи салып, Нұрланмен амандасты.

— Уамай, сен өзіміздің Нұрлан емессің бе? —

— Тап соның өзі! — Нұрлан да қуланып қарсы алды.

Шал есіркеп, жігіттің маңдайынан иіскеді. Қызы мен шешесі дабдырласып, үйге кіріп кеткенде, Нұрлан қариямен әңгімелесіп тыста тұрып қалды.

Машинасын қораның сыртына мал соқтықпайтындай жерге, оңашалау қойып, шофер да бұлардың қасына оралды.

Нұрлан өзінің жұмысқа орналасқанын, Раушанмен бірге істейтінін, қазіргі бара жатқан бет алысы — совхоздың екінші бөлімшесі екенін айтқаннан соң, қария жадырап, «қайырлы болсын» айтып, ақ тілегін білдірді.

— Балалардың көбі оқу бітіріп, басқа жаққа кетіп қалып жүр ғой. Қарағым, келгенің жақсы болған. Туған елің сенің жаның ашымаса, біз кімге керекпіз, айтшы? — деп, Тайжан бір басып өтті де, түйдек-түйдек көсілте сөйлей берді.— Малдың қамын жейтін тірі пенде жоқ, «тың» дегенді тауып ап, далақтап шауып жүр осы жұрт... Трактормен айғыздамаған жері қалмады. алабота, ермен шықпайтын тауға да бидай ектірді, не дерсің бұл «білімпаздарға?» Қойдың жайылымы қалмады, жылдан-жылға қиындап барады бағудың өзі. Тас жемесе, шөп шамалы бұл өңірде.— Қария қынжыла сөйлеп, жүрегіне байланған қысадан арылығы келді ме, жоқ әлде Нұрланды ес көріп әдейі есіне салғаны ма, әйтуір ащы сөзге басыңқырай берді.

Нұры өшпеген екі жанары жарқырап, Нұрланның өңменінен өтіп барады.

— Осы Торайғыр көлінің маңынан басқа қой жаятын жер қалмады. Тауға айдап шықпаса...— деп сөзін аяқтады.

Нұрлан қария сөзіне іштей тебіреніп, не деп жауап берерін білмеді де, отардың жай-жапсарына көшті.

— Қысты қалай өткіздіңіз?

— Қыс өте қатты болды. Қора болса, мынау, тар, тырайып қой жата алмайды, соғылысады да тұрады. Бұл — тәйірі күтім бе!.. Шөп ол жетпейді, аяздың ызғары сынса, тауға жайып, біразын аман алып қалдық. Әйтсе де, арық тоқтылардан айрылды.

Үйден Раушан шыға кеп, сөзді бөліп, шайға шақырды.

Үйдің іші таза, әр зат, нәрсе орнында. Бірақ, кіре беріс есік аузында жатқан алашаның тозығы жеткен, әр жері шұрық-шұрық тесік. Ірге жақтағы текемет те пышақтың қырындай жұқарған. Ескі сандық, аяғы сынып, бір жағына қарай қисайып тұрған атамзаманғы кебеже үйдің сәнін бұзып, көзге жат көрініп тұр.

Нұрлан қаншама сыр білдірмейін десе де, қырық құрақ көрпенің үстіне отыра бере, астына тікенек қадалғандай қайта тұрып, есік жақта жатқан ерді әкеп, соның үстіне тауықтай қонақтады.

Көзі үйренбеген шал, Нұрлан шалбарының балағы тарлығынан отыра алмады деп ұқты білем, «елге шыққанда лайықты киім кию керек», екенін сөз қып, біраз әзілдеп алды.

«Осы ақылы өзіне дегенде қайда қалған? О, тәубел!» — деп Нұрлан бастапқы кезде іштей күйіп-піссе де, артынан әдеп сақтап бетіне баспай күлімсіреп отыра берді.

Қысы-жазы қой басында. Айына екі жүз сомнан кем еңбек ақы алмайды. Сонда жылына екі мың төрт жүз сом. Қант-шайына, ұнына — жүз сом жұмсасын. Қалған жүз сомына қажет дүние сатып алмай ма?

Арақ ішетін, қалаға барып, уыс-уыс ақша ұстайтын және кісі емес. Ұлы — өз алдына үй, тракторшы, өзінікі өзіне жетеді.

Қызы — мынау, кигені үлде мен бұлде. Не болды бұл шалға?

Нұрлан іштей Раушанға да қаһарын төгіп әкесі мен қызының арасындағы сөзге араласпай, түнеріп отыр еді, Тайжан:

— Бүгін қоныңдар. Қой сояйын. Нұрлаш көптен дәм татқан жоқ бұл үйден!.. Шешесі! Уай, шешесі! — деді немқұрайды, селқос, іле, біреу сөзін киіп кетсе де, мейлі деген кісідей асықпай қорада бықсытып самауырға шай қайнатып жүрген кемпірін шақырып.

Кіші денелі қара кемпір әлі де тың екен, қутыңдап, шалына жайдары үнмен жетіп келді. Даусы да, түс-келбеті де қызына ұқсас. Раушанның шешесіне тартқанын Нұрлан енді аңғарды.

Қасына жақын келген кемпіріне шал:

— Балалар қой союға қарайтын түрі жоқ, ас дайындайсың ба, қалай? — деді сұқ қолының сыртымен мұртын екі жағына кезек сипап.

— О, не дегеніңіз? Бір қонбай Раушанжанды қалай жіберем?

Сөзге енді Раушан араласты.

— Апа, біз суыт жүрміз. Уақыт жоқ, — деп шешесін азғырып көріп еді, ол безілдеп аяғына отырғызбады.

— Онда неге келдің, бір жола қараңды өшірмей! — кемпір қаһарын тігіп, ашуға басқанын Нұрлан қап-қара бол түтіккен жүзінен аңдады.

Әкесі сараңдығына салып, қатқан етпен аттандырғысы келсе де, баласын сағынған шешесі қызынан оңай айрыла қоймады. Жанжалды әрі өршітпеу ниетімен Нұрлан аралық сөз айтты:

— Жарайды! Қас қарайғанша қайта оралармыз. Ет аспай-ақ қимай отырған қойын сойса да, Тайағаңа рұхсат! — деді күліп.

Тайжан да қарқылдап бірге күліп: «Сендерден аяған қойды қасқыр жесін!» — деп бер жағымен болса да сыр бермеуге тырысып еді, кемпірі: «Бұл соймаса, өзім соям!» — деп шалының мінезін жақтырмай, тырнап алды.

Тайағаңның үйінен бір шайды ішер-ішпес бұлар екінші бөлімшенің орталығына барып, агрономды ертіп ап, өткен жылғы жыртылған, егін еккен жерді аралады.

Жол қырат-адыр, сай-өзекті басып, боз далаға бір кездегі жайлауға тартады екен. Кейін бұл жолмен машина жүріп, кеңітіп, бригада-бригада арасындағы қатынас жолына айналған көрінеді. Осы жолдың екі жағы — жыртылған жер, өткен жылғы егіндік.

Соқаның тілі — қырат, адырмен қабат кездесіп қалған ащы, сортаң жерді де тілгілеп, сай-сайды, өзекті жерді қуалай берген. Жыртылған жердің үсті су бетіне жаңа біткен күзгі мұздай, қабыршақтанып, жел соқса бұзылып, астынан қара топырақ борайтынын, бораса дауылға айналатынын болжап келе жатқан-ды. Нұрлан іле, өзі де сол қара дауылға кез болды.

Құладүз даладан соғатын сәске түстегі өкпек жел жер

бауырлай, қанатымен егіндіктің бетіндегі кілегейленіп тұрған жұқа қыртысты ұрып өтіп еді, көз ашып-жұмғанша ұлпа топырақ аспанға көтеріліп төңіректі қара түнек лезде басты. Машинаның алды көрінбей, не ілгері, не кейін жүре алмай тұрып қалды. Нұрлан машинадан секіріп түсіп, жерден бір уыс топырақ алам дегенше, аузы-мұрнына, қойны-қоншынына шаң-тозаң толып, қақалып, машинаға қайта оралды.

Көңіл шырқы бұзылып, әрқайсы өз ойына күпті боп, дауыл басылғанша біріне-бірі тіл қатпай, ұрысқан адамдай отыра берді.

Аздан соң жел саябырлап, шаң-тозаң азайып, жол көрінді.

Нұрлан: «Машинаны қырат басына шығар!»— деп әмір етті.

Әнеугі «Бозшакөл» совхозының агрономы Нұрланның есіне түсті. Жалпақ бет, кертік мұрын жуан сары. Құрмаш Ахметов деді білем фамилиясы. Не деп еді ол?

«Жерді күтпей, аяусыз жыртсаң, жерден айырыласың, аш қаласың. Жер асырамайды сені. Жер болмаса, аспанға ұшасың ба?»— деген жоқ па.

Мына қасында отырған бөлімшенің агрономы не ойлап отыр екен? Әлде бұл осы жерге жауап бермеймін дей ме?..

Машинаны адырдың үстіне қалдырып, Нұрлан қасында бөлімше агрономы және Раушан бар, өткен жылғы егіндікті аралап келеді. Еңкейіп, бір уыс топырақ алып алақанына сап, салмақтайды да, үгеді, дәмін татып, қайта түкіреді. Бірінде үн жоқ. Ауық-ауық соққан сотқар жел жыландай айналып қайсысының болсын шашына жармасып дударлап, келемеж етіп, сәлден соң санын шапалақтап ысқырып, құба жонда жарысып кете барады.

Бидай құнарлы, шымды жерге өспей ме? Мұндай сортаң, қырат, төбешіктер арасындағы тастақта дәнді дақыл түгіл, жоңышқа сияқты шөп екеш, шөп те жақсы өсе ме екен?

— Өткен жылы осы жерден гектарына қанша центнер алдыңдар?— Нұрлан агрономға бұрылып, қолындағы топырағын: «Мынау ғой; еккен жерің?»— дегендей көз алдына ұстап тұр.

— Үшеуден алдық,— деді агроном.

Нұрлан көзін көкжиектен алмай ұзақ қарайды.

Ұшы-қиыры жоқ құла дүз даланың құба жоны — тозы-

ғы жеткен киімдей жалба-жұлба, сау-тамтығы жоқ, дымын қалдырмай жыртып тастаған. Әзірге жер дымқыл, соның өзінде мынау қара боран, ертең күннің көзі шақырайып, жер кепсе, не болмақ?

Нұрлан басын шайқап тұрды да, тағы да агрономға бұрылды:

— Осы жерге биыл тағы да егесің бе?

— Екпегенде. Басқа бізде жер бар ма?

— Тұқымды суға шашқанмен бірдей емес пе?— Нұрлан алақанына сап тұрған топырақты ұшырып жіберді.

— Бұйрық, амалың не?

— Малды қайда жаясыңдар?— деді көлденеңнен киліккен Раушан. Қолында адыр басындағы жалпақ тастың түбінен жұлып алған қызғалдақты бір иіскеп, бір үйіріп, әуре боп тұр.

— Адырға... Тауға... Сортаңға. Кез келген жерге бағамыз. Малға көңіл бөліп жүрген кім бар?

...Нұрлан кеш батқанша екінші бөлімшенің жерін тегіс аралап, көзбен көріп, қолымен ұстап, керегін блокнотына жазып алып, қонаға Тайжанның үйіне оралды.

Қызының әлдеқалай келе қалғанын қызықтап, қойын сойып етін былқыта асып, күтіп отырған анасы, машинадан түсер-түспес Раушанды бөлектеп жер ошақ басына алып кетті. Нұрлан, шаршағанның салдары ма, ой толғағының қысуынан ба, үйге кірген соң әңгімеге араласа алмай, сұлық отырды. Әңгімені жанған оттай маздата қыздырған Тайжанның өзі. Дала сырына түсінетін қуақы шал малмен, аңмен қалай достасып, қалай табысқанын мысқылдап күлдіріп, үй ішін думанға айналдырды. Шофер мен агроном күлкіден ауыздарын жимай, мәз-мейрам.

Қарияның бұл қылығын Нұрлан өзінше ұғынды: алтай қыс мал ішінде күн өткізген шал, анда-санда түскен қонақтармен әзілдесіп шерін тарқататын болар, егер сараңдығы ұстамаса... Осындай ақжарқын адам да сараң бола ма екен? Бұл да Нұрланға жұмбақ сықылды...

Ескірген көкшіл жұқа көрпемен жабылған тапал терезенің алдында жасырынып, ескі радиоқабылдағыш тұр екен, шаң басқан, сыры кеткен, тегі, Раушанның қыз кезінде сатып алған дүниесі секілді. Нұрлан олай-бұлай бұрап көріп еді, оннан бір нұсқасы жоқ бірдеме.

— Батарейсы таусылған болар,— деді шофер.

— Пәле, қайдағы батарея. Әлмисақтан бері сөйлемей тұрған сорлы көрінеді.— Нұрлан көрпені қайта жаба салып,

үйге кірген Раушанға көзін шұқшия қадады.— Әкеңнің далада жүргендегі жалғыз ермегі — радиосына да қамқорлық жасамайсың, қыздан қайыр кеткен, шіркін әкенің жүрегі-ай!

— Көктен түскендей шірене сөйлейсің ғой, жігітім? Көрерміз тірі болсақ сенің де шарапатыңды! - деді Раушан қызарақтап.

— Қайткенде де,— деді Нұрлан орысшалап,— ертең осы кісінің үйіне жаңа радиоқабылдағыш жіберту менің қолымнан келеді.

— Революция жасаймын деп ауылға келген адамсың ғой, баста! Біз қарап тұрайық!

— Мен революция жасаймын деп келгенім жоқ. Әлім келгенше істеймін, және қасымда біреу тұрса, оны тағы қаратып тұрғызып қоймаймын.

— Уамай-балалар-ау, сол радионың маған бұты бір тиын, сол үшін ауыз ауыртпай-ақ қойыңдар,— деді Тайжан әңгімеге киіліп. Агроном мен шофер қария сөзін қолпаштай күлді. Ас артынан еркектер тысқа шықты. Аттың тағасындай шалқая туған жіп-жіңішке күміс ай Ақбеттің биік шыңына ілініп, салбырап қалған. Жымыңдаған жұлдыздар мен ай сәулесі айналаны күндізгідей жарқыратып, қары кетіп жалаңаштанған отардың реңсіз, жүдеу-жадау жағын ажуа қылғандай. Қаншама жер кешкі ымырт қараңғысын бүркеніп, бетіне қалқалай түссе де, жасыра алмаған, қора маңындағы үюлі қиды Нұрланның көзі шалды.

Тайжан шарбақ шетінде жусап жатқан бір қора қойды түгендеп санап, ауру-сырқауы бар ма, соны іздеп, дәрігерлердің обходы сияқты, аралап жүр, еңкейіп кейінің құйрығынан көтеріп, шабына үңіліп, бүгін бе, ертең бе қоздайтын қойдың желінін қарап, күнін белгілеп, Нұрланның қасына келді.

— Осы қой мана жоқ еді, кім айдап әкелді?— Нұрлан таңдана сұрайды.

— Бұл қойды бағатын екінші қойшы бар... Сонсоң «Алыпсоқ» сұр төбет. Түстен кейін қойды сол сұр төбеттің ырқына береміз. Ымырт түсе өзі айдап әкеп, қораға қамайды,— деді Тайжан шарбағының аузын бекітіп.

— Есті ит екен...

— Бұл иттің тарихының өзі бір кітап.

Есік алдында итаяқтан қан жалап жатқан тайыншадай сұр төбеттің қасына жақын барды. Жүні тақыр, тазы мен жабайы иттің арасынан туған сирақты төбет көз қиығымен

бұларға алая қарап, несін таныды білем, салпылдатып әрі жалай берді.

— Қолына келгеніне үш-ақ жыл, мұны маған бір жасында күйеу балам Мәлік әкеп берген төменгі тоғай ішінен. Содан бері жаным тыныш.

Иттің тұмсығы ұзын, аузы кере қарыс, нағыз қасқыр алатын тазының тұқымына ұқсайды. Нұрлан төбеттің о жағына бір, бұ жағына бір шығып, тамсанып көзін алмайды.

Тайжан қонағының қызығып тұрғанын сезді де, Алыпсоқтың бір ерлігін баян қылды.

— Өткен жылы қораға қасқыр түсіп, қойды шетінен тамақтай бастайды. Дүрліккен, маңыраған қойдың дауысынан бір сұмдықтың болғанын сезген Алыпсоқ қораның есігін тырналап ашпақшы болады, аша алмайды, қарғып қораның төбесінен түсуді қауіп көрген болу керек, есті хайуан ғой, қыңсылап біз жатқан үйдің терезесін соқты аяғымен. «Бұ кім түнделетіп жүрген» деп, басымды көтеріп, әйнектен қарасам, шоқиып терезе түбінде Алыпсоқ отыр, алдыңғы аяғымен әйнекті салып-салып жіберіп, адам тәрізді жауап күткен еді.

Жалма-жан қолыма балтамды ала-мұла, атып шықтым, Алыпсоқ жол бастап қой қораның есігін тырмалайды.

Ашып жіберіп, қол шамның жарығын қора ішіне меңзей бергенде, көкжал қасқыр маған қарай туралап атқаны бар ма. Сасқанымнан шегіне беріп, балтамды сілтеп қалғанымда, қасқырдың тұмсығына сарт ете түсті. Қасқыр сеспей қатты. Енді есімді жинап, қораның табалдырығынан аттай бергенімде, Алыпсоқ сып етіп, қора ішіне менен бұрын кірді. Қараңғы қорада жыбырлаған қойдан қасқырды қалай айырып алған дейсің, тағы бір қасқырмен алыса кетті. Қой дүрлігіп, есіктен далаға атқылады. Мен де жеттім. Ит қасқырды алып ұрып, жеңіп те үлгерген екен.

— Алыпсоқ болмаса, бір түнде бір қора қойдан айрылуыңыз мүмкін-ау! — Нұрланның көзі: қан жалап, сіресе тойып, шарбақтың алдына барып көлденең жатқан Алыпсоқта.

— Несін айтасың, балам. Құдай, абырой бергенде, Алыпсоқтың сезгенін қарасайшы... Содан бері төбетіме де, күйеуіме де ризамын,— деді қария эзілдеп, Алыпсоқ жайындағы әңгімесін аяқтап.

— Қасқыр ішікті күйеу балаңызға тартқан боларсыз. Алыпсоқтың ақысына? — Нұрлан сөз тартқысы кеп әдейі қойды сұрақты.

— Оқыған балалар, тәйірі, қасқыр ішік киюші ме еді осы заманда,— деді Тайжан күрек сақалын саусақтарымен салалай тарап.

— Е, өзіңізге ішік жасатсаңыз Алыпсоқтың еңбегі тұрған екен.

Тайжан үндемеді. «Жасатып едім» деп қайталамады, тегі, сараң ағай сатып жіберген сияқты. Бұл әңгімені әрі созығысы да келмей, Тайжан Нұрланнан әкесінің хал-ақуалын сұрап: «Е, бақырым-ай, әлі тың екен ғой, көрмегелі көп жылдан асты, қалаға барудың өзі де бір күш, барсаң балалардың үйінен қайтасың, тіптен іздеп баруға қолың тимейді»,— деп дәлел айтып сөзін соза берді. Нұрлан ақыры, шалдың әңгімесінен құтылып, жатуға үйге кірсе, кемпір мен шал ауыз үйге жатқан да, манағы ас ішкен үйге, төр алдына, екі төсекті қатар салып қойған, бірінде — Раушан ұйықтап жатыр да қасындағысы бос тұр.

Агроном мен шофер машинаның ішіне жатқан. Нұрланның жүрегі лүпілдеп, аузына тығылды. «Раушанмен қатар оңаша үйде қалай тыныш ұйықтайды? Жоқ, реті келмес!»— деп іштей күбірлей, төсек-орнын сыртқа алып кетпек болып еді, қолға ілінетіндей зат жоқ, екеуінің астында бір жыртық бөстек, бір жастық, қазынаның екі жұқа көрпесі. Екі көрпе табылғанына шүкірлік!..

Нұрлан ойланып, сәл кідіріп, қайтерін білмей тұрып қалды.

Қасына жата кетсе, түнде етіне ет тиюі де мүмкін. Ұйқысырап, Раушан құшақтап та жүрсе, шыдай ала ма Нұрлан? Төзімі жете ме өзін-өзі тұмшалап ұстауға!

Раушанды әлі де баяғыдай сүймей ме? Иә, баяғыдан да артық, ыстық көрінбей ме қазір? Бүгін міне бірер сағат бірге жүргеннің өзінде ұзақ жыл торға түскен сезім-күш әдептіліктің, торғын арқанның быт-шытын шығарған жоқ па? Сол батырды, енді, қасында жатқанда, қалай ұстап тұра алады?

Құрғыр Раушанның өзін сүймеске бола ма? Ісмердің шебер қолымен ерекше ұқыптылық, зейінділікпен жасалған көрікті жанның бейнесі. Денесінде небір сүйкімсіз, не бір өрескел біткен мүше көзге түспейді, бәрі де нәзік те, біріне бірі сай келген: домаланған қораш та, серейген биік те емес, ұсақ нәзік сүйегі — ортаға таяу бойын сездірмейді. Жіп-жіңішке қылдырықтай белі, сәл көтеріңкі кеудесін ерекше көзге түсіреді, һаманда даралап тұрады. Аппақ ұзын мойыны жазда, жағасыз көйлек кигенде таң қалдырады.

Әне, келіншек ыңыранып, жұп-жұмыр білегін басының үстіне сап, маужырап бал-бұл жайнап жатқанын көрмейсің бе?

Нұрлан ақырын еппен көрпені алды да, білдірмей тысқа шығып, қой қораның сыртындағы үйілген шөптің арасына барып ұйықтады.

* * *

Ертеңінде бірінші бөлімшенің егістерін тегіс аралап шығып, кешке жақын арып-азып, үсті-бастары шаң-тозаң болып Баянауылға жаяулап жетті. Қалаға жақындай бергенде, машинаның майы таусылып, Сабындыкөлді жағалай өтетін қара жолдың үстінде шофер басқа ұрған танадай тұрды да қалды.

Нұрлан мен Раушан машинадан түсіп, шоферге: «Жүр бірге, машина әкеп сүйреп жеткізерсің»,— деп еді, ол көнбеді, сапырылысқан көп машинаның бірі тонап кетсе, не істейді.

Нұрлан Раушанның қолтығынан ұстап:

— Ал, солдат маршына сап, жинақы жүрейік, күш түспейді! — деп алға қарай икемдеді.

Раушан: «Не болған саған?»— дегендей таңданып бетіне үңіліп:

— Осы батылдығың түнде қайда қалған, Нұрлан?— деді келіншек наздана күліп.

— Түнде сенен қорқам, Раушан!

— Қазір де жарық емес, апақ-сапақ уақыт!

— Қой, күнім, мені қажама!.. Сені білем, әзілің қатты жансың. Біреу тыңдап тұрса, шын да көруі мүмкін.

— Мен сендей қорқақ емеспін...

Бұдан әрі, ойға шомған Нұрлан тіл қатпады, Раушанның ерке мінезіне, шолжың сөзіне таңданады.

Үш жыл ішінде қыз бетіндегі жібек пердені сыпырып, «беті ашылған», тілі де қылықты келіншекке айналған. Сәл қатаң да батыл кіріскен еркек болса, нелер сырға қанығып, Раушан мұндай жұмбақ көрінбес еді. Нұрланның әдеттегі бойкүйездігі, әйелге деген жасықтығы аяғына бүгін де шырмау болып, көсілтпеді, босатпады. Әшейінде батыл, сөзуар Нұрлан оңаша келгенде қыздардан қысылып, әзілдесе алмай жеңіліп қала береді.

Міне, биыл жиырма бес жасқа шығады, құданың құдіреті, не бір қызды сүйіп, не бір бозбала болып қыз құшақтап көрген емен, сауық-кештерде билеп, бірге қайтты деме-

сең, махаббат оты лаулап жанбаған адамдай, сұлық, ұялшақ. Мектепте оқып жүргенде осы Раушанға дәмеленіп сырттай иеленіп жүріп, бос қалғаны мынау!

Бір минутқа тоқташы, мұрсат берші, кім кінәлі екен, жүгінісіп көрейік. Осы Раушаннан айырылып қалуына Нұрланның өзі айыпты ма еді?

Жоқ!.. Махаббат — көктем гүлі бүршік атқан, жұпар нісін аңқытқан, бас айналдырып еліткен, қайтып адам басына оралмайтын жастықтың жасыл шағы. Сол гүлді бүршік жарып, толған кезінде жұлмай, ертерек жұлса, ұзаққа бара ма, семіп қалмай ма?

Нұрланның Раушанға кейігені де, сенбегені де осы. «Сен, дейді ол, піспеген гүлді жұлып ал!» Оған Нұрлан аяқ баспайды. Бұл жайында өзінің ойы, түсінігі, сенімі бар. Сенетін досы — жүрегі. Жүрегі не десе, соның әмірін орындайды. Раушанның ол кездегі қылығын жүрегі жақтырмады, қайтесің, күштей аласың ба? Ал, қазір ше? Қазір жүрек не дейді екен? Жоқ, жоқ, тереңге бармайық, өмір не көрсетеді әлі алда, соны тосайық!..

Құйындай дөңгелене соққан өзінің ұшқары ойын өзі бөліп Нұрлан сөз қозғады.

— Раушан, сен әкеңнің үйіне неге қарамайсың? Әлде, өзі болған қыз төркінін танымай ма? — Сөз ызғарын жұмсарту мақсатымен Нұрлан сырласқан кісідей өкпелі дауыспен айтты.

Раушан тік келіп, қарсы шап ете түсті.

— Несін сөлекет көре қалдың әкем үйінің?

— Төсек-орын сатып алуға ақшасы жетеді ғой. Соны жаңарту «менің ісім емес» деші?

— Не твое дело. Араласпа!

— Ұяты саған келеді. Секретарьға келеді... Мейлің. Бірақ, қашан айтты деме!

— Әкем тыңдамаса, не істейін, білгішім?

— Тыңдамағаны қалай?

— «Дүние көздің құрты. Мен дүниеден безгем. Үстім таза, ішерге тамағым болса, жетеді. Жиган-тергенін көріне бірге алып кеткен кісіні көргенім жоқ... Дүние жинау, таласып-тармасып өмір сүру — босқа тыртаң», — дейді Тайағаныз. О кісінің философиясы осы. Ал, азғырып, ырқыңа көндіріп көрші, мықты екеніңді білейін! — Раушанның күлім қаққан ойнақы көзіне мөлт-мөлт етіп жас іркілді. Қып-қызыл жұқа ерні дірілдеп, бұртиып, толқып, сөзін әрең аяқтады.

Нұрлан мүдіріп ойға шомды. Бәсе, Тайжан ағай сараң дегенге сенгісі келмеуші еді. Сырдың беті енді ашылғандай. Қап, түнде қарияның сөйлескісі кеп, қипықтап тұр еді, білмеді ғой, шерлесетін.

— Жарайды, Тайағаңда ондай мінез болсын-ақ, сен өзің көрпе-жастықты сатып әкеп. сандықтарына толтырып қоймайсың ба, кісі келгенде салатын. Түнде, менің орнымда облыстық газеттен келген тілші болды, сонда не демек?

Раушан үндемеді, көмейінде булығып тұрған сөзін айтқысы келмеді білем, көзінен жасын сығып-сығып ап, аяғын шапшаңдата басты.

ҮШІНШІ ТАРАУ

«Нұрлан мен Раушан бір түн жоғалып кетіпті» деген қауесет жыландай жорғалап Айжанға жеткенде, сенерін де, сенбесін де білмеді, күзді күнгі суық желдей көңлі ұйтқып, денсін мұздап, тітіркенгендей болды.

Айжан Баянауылға келгелі, міне бір жыл. Қызмет істейді. Танымайтын ауылда, бөтен елде тапқан ең жақын құрбысы, досы — Раушан. Ол емханаға өзі келіп қолын созды, бұрын Алматыда көргем дейді, кім білсін, Айжанның есінде жоқ. Содан бері — қонағынан қалдырмайды, ойын-сауық болса шақырып, бірге алып барады. Әне бір әзірде, Нұрлан жайында сөз болғанда құрбысына алыстағы жігіттің ұнайтынын, Алматыда таныс болып, бірер кешті бірге өткізгенін, жазда оралса, кім білсін, аралары қайта жымдасар ма еді деген жасырын сырын да біліп алған Раушан. Сөйткен Раушан, Айжандай жалғызсырап жүрген жақын досының көзіне шөп салады дегенге сенбейді. Екеуі бір совхозда істейді: қызмет бабымен қайда бармайды?

Әй, дегенмен өсек шұрайлы жерге сепкен тұқымдай, өспей қалмайды, Айжан жүрегін лоблытып, еріксіз тиышын ала берді.

Бұл өсекті емханаға әкелген — кешкі күзетке шыққан медсестра — Нағима. Жұмысына мұқият, жинақы, өзі таза, тіл алғыш сестраны Айжан да сыйлап жақсы көретін-ді. Кейде Айжанның пәтеріне келіп, қаладағы естіген-білгенін сөз қып кететін, іштей жақын тартып, сенетін адамы да. Біреуден естіген болар, әйтпегенде ойдан шығарды дейсің бе?

Айжан халатын тездете шешіп, пальтосын иығына жамыла сап, кабинеттен асығыс шықты. Пәтері емханадан жақын: мүйісті айналса көк шатырлы, томпиған ағаш үй. Соның бер жағында — кішірек келген екі бөлмеде Айжан тұрады да, екінші жақ жартысында есігі бөлек, кең бір бөлмеше — совхоздың мал дәрігері Нұрқат — Нұрланның бөлесі тұрады, о да жалғыз.

Айжан екеуі көрші болғалы екі ай. Курсті бітіріп келген соң, аудандық партия комитетінің секретары Мәлік, Раушанның ықпалымен тізерлей отырып, совхоз директоры Ковальчуктен осы екі бөлмені алып берген.

Нұрқат дембелше, жуантық, бет-әлпеті дөрекі жасалған, қолағаш мұрын, кең танау қазақ айтатын нағыз қошқар тұмсық, адуын жігіт. Сөйлегенде сетік тісінен кейбір әріптер «ш» «с»-ға айналып, естіліп қалады. Бірақ, бұйра шаш, бидай өңді жігіттің өзіндік сипаты бар, сүйкімді деуге де болады. Әмсе кешке жақын ыржиып есік тоқылдатып тұрғаны: «Коллега, рұхсат етсеңіз, есебі екі-ақ ауыз сөзім бар!» деп кірсе де, кетпей, «есебі-есебі» деп екі сағат мылжыңдайды. Қылжақбас ананы бір, мынаны бір сөз етіп, жұрттан бұрын өзі күліп, әбден мезі қылады. Сөзінде — іліп аларлық түйір жоқ, сылдыр сөз.

Кейде шизофреник емес пе деп сенбей де қалады Айжан.

Соңғы күндерді «келеді-ау бүгін» деген мезгілде Айжан шамды сөндіріп, айғай салса да үн қатпайды, немесе: «Жатып қалып ем!» — деп ашпайды. Ишараны түсінсе де түсінбейтін Нұрқат арсыздығына басып: «Бір минутке, есебі рұхсат ет, әлі ерте ғой, Айжан-ау» деп кетпей, телміріп тұрып алатыны тағы бар. Осындай мазасыз мінезін білдірмесе Айжан бойын аулаққа салар ма еді?

Пәтеріне жақындай бергенде, «Нұрқат алдымнан кез кеп жүре ме» деген қауіппен Айжан байқастап, елегізіп, аяғын ұшынан басып, сыбдырын білдірмейін деп-ақ еді, айтқандай аңдып тұрғандай, о құрғыр да сып етіп, үйінен шыға келмесі бар ма!.. Түсін суытып, қарсы жүрді.

— Айжан-ау, қайдасың, ой-бой, сені іздеп жүр! — деді әшейіндегі қылжағына сап.— Кім дейсің ғой, бір сұлу жігіт!

— Сол сұлу жігіт, тегі, сіз боларсыз-ау! — Айжан жымып тоқтамай қасынан өте берді.

— Мені сұлу деп танысаң, бола-ақ қояйын, сендей кісі танығыш қыздан садаға кетсең болмай ма! — деп ол кестеп, қанаттай қолын жайып өткізбеді.

— Әрине, сізден артық кім бар дейсің!

— Білесің-ау, айналайын, қарындасым... Сені іздеп жүргенім құдайы ақы, шын-ды. Отарда бір қойшының белі шойырылып жатып қалды. Есебі, соған, шақыра келдім,— деді көзіне көзін қадап Нұрқат.

Айжан қымсынып, кейін шегінді.

— Операцияны бүгін жасаған ауруларым бар. Көзден таса қылуға болмайды.

Тағы да бір қадам алға басты. Нұрқат артынан бір қадам ілгері аттады.

— Үлгереміз бірер сағатта! Үй артында машина тосып тұр, Айжан!

— Сол машинаны жіберіп, қалаға неге алдырмайсыз?

— Ауру шақырса, дәрігердің бас тартуға хақысы жоқ,— деді Нұрқат қарсы дәлел айтқызбауға тырысып, қи-қарлана.

Нұрқаттың күндегі қылжағының бірі ме деп, Айжан жауап қайтармай, жүре беріп еді, ол шап етіп қолынан ұстай алды.

— Гапу ет, коллега! Міне, бас дәрігердің бұйрығы! — деді бір жапырақ, қағазды қойнынан суырып ап, қыздың көз алдына әкеп.

Айжан қайтерін білмей сасқанынан қағазға қолын созды.

«Сырқат қойшыны тезірек барып, көріп қайт!»— депті бас дәрігер. Күн бұрын ескертіп, сұрамай ма, мүмкіндігі бар ма, жоқ па?

Түн ішінде қайда барады? Операциядан бүгін шыққан ауруларды кімге тастайды?

Үйіне кіріп, жүруге ыңғайланды. Түлкі жағалы көк пальтосын шешіп, оңтайлы, күзгі қызыл жекетін киді де, басына орамал тартты. Ауру тыңдайтын стетоскобын іздеп тауып алғанша есік алдына келіп, құла «Волга» тоқтай қалды. Іле, сатыны сықырлатып, Нұрқат та көтерілді.

— Алыс па баратын жеріңіз? — деді Айжан есігін сыртынан кілттеп жатып.— Бір сағатта қайта оралуымыз керек.

— Жоқ осы тұрған Қарақұдық көлдің ар жақ беті. Тез қайтамыз! — деді ол домалана жүгіріп, машинаның есігін ашып.

Машина Сабындыкөлді жағалап, жүнделген қара қайыс түйе тәрізді, жапанда шөгіп жатқан «Найзатас» атанған тас тауды басып, бірінші бөлімшенің орталығына қарай бұрылды.

— Мынау, жалаңаш тас тауды жел қырнап, жауын сүргілеп жылтыратып тастағанын көрдің бе? Мұның басына пенде шыға алмаған. Не қол ұстайтын, не аяқ ілінетін түбір жоқ. Рас па?.. Ал, осыған бар ғой, бала күнімде мен ғана шықтым. Жүрек жұтқан емеспін бе? — деді іркілмей бөсіп Нұрқат суайт. Шофер күліп жіберді.— Ей, неге күлесің? Нанбасаң сұра! Ол ерлігімді Баянауыл маңы түгел біледі.

Нұрқат бала күнінде аяғына резина башмақ киіп, беліне арқан байлап, «Найзатастың» күнбатыс жағындағы баспалдақ сияқты кертiк-кертiк сатысы арқылы жоғары өрмелегенін жыр қып айтып, жол қысқартты. Сөз арасында қуланып күлдіріп те қойды. Және айтқанда: «Жел жылап мойнымды сүйіп, құстар қорқып зар қағып, есімді алды» деп мәнерлеп, жан бітіріп, қызықтыра отырып, бөлімшенің орталығына қалай жеткенін бұлар сезбей де қалды.

Қолдан құйған кірпіштен қалаған тоқал үйдің алдынан машина өте бергенде Нұрқат: «Стой!» деді орысшылап. Шофер тоқтар-тоқтамас Нұрқат домалана түсіп, машинаның алдыңғы есігін ашып, Айжанды қошаметпен түсіріп алды.

Қара көлеңке қораға кіре бергенде, қолына шам алып, бұлардың қарсы алдынан сақа келіншек шығып, үйге бастап алып барды.

Екі бөлмелі жиһазға толы тап-таза үй. Төргі бөлмеде — дөңгелек тапал столды жасап қойған. Үсті толған тағам. Айжан таңданып адасып кірдік пе дегендей көзімен Нұрқатты іздеп, босағадан әрі аттамады. Бір бұрышта қозғала алмай, ыңыранып жатқан ауру шалды көрем бе деп келген жас дәрігер тағамға толы оңаша үйді көріп, сескенді де.

— Бұл қойшының баласының үйі. Мынау өзіңе деген құрмет-қошаметі. Қазір екеуіміз сол шалдың үйіне барып, көріп қайтамыз. Ауруы болса, кеңес беріп, емін жасарсың... Шешін өзің,— деді икемдей, бағындыра сөйлей Нұрқат.

Қыздың жүрегі енді орнына түсіп, шешіне бастады. Осындай шақырғанда киетін, өзі тіктіріп алған ақ халаты бар-ды соны ала келген еді, киді де қалтасына стетоскобын салып, Нұрқаттың соңынан ерді.

Машинаны іздеп еді Айжан, келеді, май құюға кеткен болар дей салды да, Нұрқат жаяу аяңдап, ауылдың ортасына таман барды. Бұлар түскен үй ауылдың шет жағында екен. Нұрқат сөзі расқа шықты. Егде тартқан қара сақалды толық еркек, төсек тартып жатып алған, екі аяғынан боса алмайды. Айжан: қашаннан бері ауырғанын, неден болғанын сұрастырып, танысты да, етпетінен жатқызып, белін

басып, тізе буынын түрткілеп олай-бұлай шұқылап көріп, сырқатын дәл басып таба алмады, әйтсе де тізе буынды сарысу қаптаған ба деп болжады; емханаға тезірек жатқызып, емдеу керегін түсіндірді...

Бұлар алғашқы түскен үйіне оралғанда көшеде жүрген бір бейсауат адам көзге ілінбеді, ауылда ерте жатады ғой, шаңқылдап үрген иттердің даусынан басқа тірліктен ешбір хабар білінбеді. Сабындыкөлден соққан суық жел дене мұздатып, Айжан көйлегінің етегін қуалай соғып, аяғына оралып, жүргізбеді.

Келіншек тамағын пісіріп, шайын баптап, тосып отыр екен, бұлар кірісімен сыпсыңдап «сіңлім» мен «қайнымды» көбейтіп, асты-үстіне түсіп, бәйек болды.

Айжанның халатына жармасып, шешіндіріп, төрт бүктеп төрге салған, шайы көрпенің үстіне өзі апарып отырғызып: «Қарындарың ашты-ау, төрежан, қол жуасың ба?»— деп леген мен құманын ала жүгірді. Айжан қолын қайта-қайта сабындап жуып, қарны ашып қалса керек, столда буы шығып тұрған бәлішке, шақыру тілемей-ақ өзі ұмтылды.

Нұрқат қоңыр да жуан дауысымен жеңгесін мақтап, «Қызылтаң» атты аузы ашылған қан күрең шарапқа жармасты. «Қайсын ішесің?»— деп ол қыздан сұрамады да, столда бір ақ, бір қызыл, екі бөтелке тұрған-ды, соның ағын өзіне құйып, келіншек пен Айжанға қызылын құйып, әр қайсының алдына өз қолымен таратты.

— Айжан, бүгін бір сәті түскен сапар болды. Мен өзім рымшыл қазақпын. Мана қаладан шыға бере, есіңде ме, екі шелек суды лықылдата бір әйелдің кез болғаны,— деп Нұрқат бір басып өтіп, сөзін әрі жалғады.— Мына отырған менің немере жеңгем. Ауырып жатқан немере ағам. Сол үйге келін екеуміз көрші қонғалы қонақ ете алмай, опық жел жүр едім...»— деп Нұрқат рюмканы көтеріп тұрып жарты сағат бойы сөйледі. Езбелеп, біресе жеңгесін, біресе өзін мақтап, тамақты суытып, Айжанға сілекей жұтқызып, сөзін зорға аяқтады, онда да жеңгесі көзін қысқан соң, есі кіріп арағын жұтты. Жеңгесі де қайнына сай, сөзуар қу екен бұ да қайнысын көзінше мақтап: «Шіркін, біздің төрежанға пара-пар жігіт бар ма, саған тиген қыздың арманы жоқ қой... Жаман ойындағысын айтады деп, сіңлім, сөкпе, жүрегімді білдірем. Менің төрежаным өзі шешен, өзі сұлу, өзі ғалым. Дүние дегенің Жосалыда, шешемнің үйінде лықылдап толып тұр. Жақында машина сатып алмақ. Әттең, шіркін, өзің сияқты бір жар табылса, төбемізге жүргізер едік!»— деп шұбырта

сөйлеп, көпке дейін сөзін қонақтата алмай, қайталап, бұ да әуре болды.

Айжан бір-екі рюмка ішкен соң денесі балбырап, басы айналып, келіншек сөзін зерде салып тыңдай алмады, ойы әртарапқа жүгіріп, біресе өзінің қалғанына ренжіп, біресе өзін ақтап дәлел іздеді:

— Бұрын да қонақта болған-ды, ептеп шарап ішкен-ді, дәл мұндай басы айналып, буыны босап, әлсірегенді басынан кешкен емес-ті, әлде аш қарынға ішкендіктен бе екен?

Келіншек қоярда-қоймай, жалынып-жалпыып, үшінші рюмканы іштіргенде не бір арам ой жыландай жылжып кеп, тамағынан булықтыра қысты.

Ақ арақ қосқаны-ау, бұл залымның? Осы бір нажағайдай жарқ етіп, іле сөне қалғанын біледі, одан әрі есінен адасты. Басын кенет көтеріп ап, есікке қарай ұмтылмақшы да болды, бірақ әлі құрып, аяғы өзіне бағынбады. Біреудің: «Леген-леген әкел!»— деген сөзі, өзінің құсқаны еміс-еміс есінде... Одан әрі терең шыңырауға құлап бара жатқанын аңғарды... Қанша жатқаны белгісіз, бір шамада есін жиса, үйдің іші тас қараңғы, біреудің суық қолы кеудесін аймалап, киімін шешіндіріп, әурелеп жатыр. Ыза кернеген Айжан денесі дірілдеп, шиыршық ата серпіліп, аяғын бүрістіріп бауырына қайта жиып ап, шап беріп бейбастақтың қолынан ұстай алды:— Тарт қолыңды! — деп, Айжан шыңғыра дауыстады.

— Айжашка, мен ғой, мен Нұрқатыңмын!

Нұрқаттың шектен шыққан арсыздығына ыза болған Айжан булығып, атып тұрды.

— Жақ шамды!

Нұрқат тізерлеген қалпы қыз белінен қапсыра құшақтап алған, босатпайды, ентіге жалынады.

— Айжашка, мен сені сүйемін... Сені алам!.. Үйленем!..

Айжан кеудеден жиіркене итермелеп, бұлқынып, құшағынан босауға асықты.

— Мен сені сүймеймін. Жек көрем! Нең бар менде?.. Босат!

Айжанды қабырғамен екі ортаға қысып, бұлжытпай тастаған Нұрқат көйлегі жыртылып, ашылып қалған қыз кеудесіне басын көміп жіберіп, өлермен жігіт төсін сүйеді. Жібермесін сезген Айжан осы мезетте көзі де қараңғылыққа үйренген болуы керек, екі жақтан шапалақтап ұра бастады.

— Малғұн!.. Ісім енді сенімен түссін. Мәліктің алдында бетіңді шиедей қылмасам ба!

«Мәлік» деген сөздің әсерінен бе, немесе қыз шапалағы өтті ме, Нұрқат шыдай алмай, босатып қоя берді. Шам жақты, Айжан апыл-құпыл киініп, есікке қарай ұмтылды. Есін жинаған Нұрқат та төрден есікке бір-ақ аттап, аштырмай, тұрып алды.

— Айжашка, таңертең машина келеді. Түнде қайда барасың! — Даусы дірілдеп, қолын ербелеңдетіп, мелшиө қарайды. Арсыз сөздің, бейбастақ қимылдың бірі жоқ, тезден өткен, жұмсарған, зәресі ұшқан басқа бір Нұрқат тұрды қыз алдында.

— Жоқ, босат!.. Сенің қасыңда бір минут қала алмаймын! Білдім, неге мені шақырғаныңды!

Айжанның итеріп тастауға шамасы жетпеді, бұл босатпады, екеуі арбасып, есік алдында біраз тұрғаннан соң қыз жалма-жан терезеге жүгіріп барып, теуіп-теуіп жіберді, ілдебай тоспаға ілініп тұрған терезе рамасы салдыр-күлдір етіп шыны-мынысымен жерге құлап түсті. Айжан секіріп, тысқа шықты.

Жүгіре басып, қара жолмен зырлап келеді. Соңынан дедектеп Нұрқат барады.

Ақбеттің биік өркешінің үстінде қылаң берген таң белгісі алтын жалатқандай сарғыш сызық түсірген. Жұлдыздар сөнген, аспан ашық, Сабындыкөлден ызыңдап беймаза жел ғана соғады.

Айжанның соңынан шәуеленіп үріп, қайдан жүрсіз мезгілсіз дегендей, бір топ ит біраз тақымдан барып, Нұрқаттан қорқып ол қалды.

— Айжан, қайт кейін. Қасқыр жейді! — дейді баяу, тұншыққан үнмен Нұрқат.

Ашу буған Айжан аяғын қаншама тездете басқанымен жүрісі өнбейді, биік өкшелі туфли айқы-шойқы жол соқпасына кіріп-кіріп кетеді...

* * *

Ертеңінде арып-шаршап, жаяу-жалпылап Раушан қалаға жеткен де, соңынан ере кірген өсек те көше-көшедегі таныс үйлерді өзінен бұрын аралап шыққан-ды.

Мәлік Раушанның бір түн жоғалғанына мән бере қоймады, қызмет бабымен өзі де жүреді, сыртта түнеп, дәлелсіз қызғанғанда не түседі, босқа?

Дегенмен секретарьдың жұбайы сөзге ілінбей, бойын бағып, «шылықтан» жоғары тұрғаны қандай жақсы. Кейде жұрт «түймедейді түйедей ғып», ұлғайтып әкететіні бар, ер-

ні қайқы келіншектердің бірі өсек таратып жүрсе, кім біледі...

«Жас қатын көңлі толмай, жас агрономмен далада қонған» деген қауесет Мәлік жүрегіне уытын жайып, қасындағы жас жарына ықтиярсыз сенімсіздік тудыра бастады.

Қаншама өзін-өзі тежеп, сабырмен ұстап ақылға жеңдіргенмен, Раушан қабағының құбылысын көргенде, сол бір жұмбақ түн бұлдыр елестесе де, мазасын алатынды шығарды.

Сол қауесетті кімнен естігені де есінде жоқ, әйтеуір аудандық партия комитетінде не машинистка, не хатшы боп істейтін әйелдердің бірінің жаны ашығаны рас. Сондай сөзді құрғырлар айтпай-ақ қойса да болмаушы ма еді. Мәліктің жүрегіне жара сап, тыныштығын бұзғанда не түседі екен?

Раушан көзіне шөп салады, басқаны сүйеді дегенге Мәлік нанбайды да, бірақ сол қауесет тамыр-тамырын удай қуалай улап, еріксіз еңсесін түсіреді.

Раушанның өзінен сұрамақ боп оқталып барып, тоқтай қалды. Ондай түнді басынан кешетін болса, ол мойындай ма? Араларына от тастап, бүлінгеннен басқа түсер пайда шамалы. Неде болса, бақылап, шыдап көреді де.

Осы тұжырыммен Мәлік Раушанға ләм-мим деп бұл жайлы бір ауыз тіл қатпады, жас келіншектің әрбір қабақ қимылын, жүріс-тұрысын аңдып, лебіз үнін бақылап, қаруыл қойып-ақ еді, ешбір өзгерісті аңғармады.

Раушанның баяғы ашық та ақжарқын мінезі тіл ұшына оралған сөзді кідіртпей айта салу, көңлі түссе, Мәліктің мойнына асылып, жұмсақ ернімен оның құлағын жұлқылап, қытықтауы, әлдене көңліне жақпай қалса, бала тәрізді бұртиып, үн қатпай қоюы — бәрі де бұрынғыша. Егерде жүрек басқаша соқса, әйел қылығы өзгермей ме екен?

Қайта-қайта маңдайына қонып мазасын алған шыбындай, осы бір ойды Мәлік жолатпауға тырысады. Ішкі толқынның әуеніне еретін мезгіл емес, қазір — аудан алдында зор саяси міндет тұр: көктемгі егісті ойдағыдай қысқа мерзімде бітіру. Жоспарды жылдағыдан да артығымен орындау. Мәліктің зердесі осыған аумаса, ертең күні қараң.

Кеше облыстық өндіріс басқармасының бастығы Якупов Ислам телефонға шақырып ап, бір сағат сілкілеген жоқ па! «Баянауылда егіс әлі бастамаған совхоздар бар, — деп бастық соғыс кезіндегі тілмен қатал сөйлесті. Өлкеден, орталықтан түскен жоспарды орындамасаң партбилетіңмен

жауап бересің, Асанов!.. Тыңды игеру, бос жатқан жерді тезірек жырттып, Отанға астықты көбірек тапсыру деген сөзді ауылдағы әр коммунистің санасына сіңдіру керек, жолдас!» деп, саяси мән бере, салмақ арта, қатал үнмен бұйыра айтқан-ды.

Якуповпен істес болғанына Мәліктің, міне, бір жыл, қашан да болса бұл кісінің тіл лұғатынан, ой өрісінен бірыңғай саяси сөз, күнделікті науқанның жай-жапсары ғана орын тебеді. Не әзіл, не күлкі — бірі маңайламай қашып жүреді. Тегеурінді, бетті адам. Мүсіні қандай төртбақ, жуантық, келдектей кесек, ұршықтай иірілген жылдам болса, сөзі де сондай кесек, тез, өршіл. Сөйлегенде бас-көз демей төпелеп, ұра береді, орыс тілінің не заңына, не жүйесіне қарамайды, белінен басып, қиратып өндіршекке салады.

Осы мінезіне қарай кейбір облыс қызметкері атын «тоқпақ» қойған.

Шынында Исламның орта дәрежелі білімі ғана бар — Талғардың ауыл шаруашылық мектебінің су бөлімін бітірген-ді, техник еді. Әуелгі кезде өзінің туған колхозында «Аватта» істеп жүрді де, жиналыстарда көбірек сөйлеп, көзге түсіп, жоғарылай берді.

Облыс көлемінде су мәселесін басқарып жүргенде Су шаруашылығы министріне орынбасар болып барды. Осы кезде бұл оңбай бір сүрінді.

Алматының қақ ортасындағы Виноградов көшесінен екі қабат жеке меншікті үй салды. Күйген қызыл кірпіштен қаланған әдемі үйдің терезе жақтауы, есігі емен ағаштан ойылып әшейкеленіп ертегінің сарайынан кем түспейтін бір үй салынып еді, «іші күйіп күндеген» қулардың бірі сарт еткізіп, «Крокодилға» шығарып жіберіп, үй түгіл бас қайғы, Ислам Оңтүстік Қазақстан барып бір-ақ тоқтады.

Еті тірі, тегеурінді, іс жүйесін білетін Ислам біраз жылдан кейін қайта көтерілді. Осыдан бір жыл бұрын, бір үлкен адамның көзіне түсіп, егінді облыстың бірі — Павлодарға келген-ді.

Алматыда, мәжілісте кездескенде Оңтүстіктің жігіттері қилы-қилы мінездеме берген-ді. Бірі: «Тынымсыз адам, өзіне де, жұртқа да дамыл бермейді, беймаза... Қызмет үшін жанын салады. Бірақ қолынан іс келетіні анық. Тағы бір кереметі — айтқанын істемей қоймайды!» — десе, екіншісі: «Ой-бу, одан аяушылық күтпе. Біреудің соңына түсіп алса, құртпай және тынбайды. Қытымыр, қатты адам!» — деп жақтырмай без-без еткен.

Мәліктің өзінің байқауынша: Исламның өсу жолы тура атылған ракета емес, өзек-сайлы, адыр-қыратты Арқаның көш жолына ұқсас. Кейбіреулер сияқты қатардағы қызметкер боп жүріп, «дағдырдың» жазуымен бір-ақ күнде партияға өтіп, министрдің орынбасары және болған жоқ. (Солардың несімен жаққанына таң қаласың?)

Исламның өсу жолы заңды да түсінікті. Кейде ісімен, кейде мінезімен ұнап, түймедейді түйедей ғып, көрсете біліп, айла-тәсілге жеңгізіп, мұратына жеткен.

Сөз саптауы, жұмыс стилі — әкімшілікті ұнататын тәрізді. «Мен айттым — бітті!» деп қарап отырады, қасындағы серіктеріне бұрылып, ақылдасуды жаны қоштай бермейтіні беп-белгілі.

Бір беткей адамның пайдасы мен зияны бірдей ме деп ұғады Мәлік.

Якупов келгелі облыс көлемінде тәртіп түзеліп, ауа жайылған, жұмысқа немқұрайды қарайтын керенау, селқостар азая бастады. Әсіресе, өндіріс орындары — завод, фабрикаларда, секретарьдың тегеурінінен бе, кім білсін, ес ырғағы түзелген сағаттай қалтқысыз істейтін болды.

Якуповтың жаңа келген беті. Обкомның бір пленумында Мәлікпен шартпа-шұрт кеп айқаса түсті.

Ол келе жергілікті кадрге бүйідей тиіп: «Бұлардың қолынан жөнді іс келмейді, әбден бойы үйреніп алған, «ауыстыру керек» деген теориямен ұзақ жылдар еңбек сіңіріп жүрген облыстың экономикасын, жай-жапсарын бес саусақтай білетін біраз коммунистерді қызметтен босатып жіберіп, олардың орнына соңынан ертіп келген өзінің достарын, жақындарын қойып-қойып алған-ды. Олар жергілікті жердің шаруашылығына таныс емес, Якуповтың сөзін екі қылмайын деп, шаш ал десе, бас алып, сүрініп, құлап, чемоданын көтеріп кейін қашқан.

Солардың ішінен бір-екеуі Баянауыл ауданына совхоз директоры етіп тағайындалған еді, артынан біреуі қызметін атқара алмай, ақыры, жалынып-жалпайып сұранып кетіп қалған. Соны Якупов «Неге қоя бересің?» деп бас сап, пленумда Мәлікті қаршығаша бүрмесі бар ма!

«Сөйлемеймін» деп жайбарақат тыңдап қана отырған Мәлік сөз алып, жауап берді. Сөзінде: ол директорды Якуповтың өзі ертіп алып келгенін, құсбегіндей өзі тәрбиелеп, өзі ұшырған бүркіт балапан екенін, оның аңға түсе алмай, тасқа түсіп, қанатын қайырып алғанына алдымен Якупов

өзі жауап беретіндігін сыпайылап айтып, бір жағын өзіне тіреп қойған.

Осы пленумда Мәлікті көтеріп обкомға алмақ еді, обкомның бюро мүшесі Якуповтың сөзіне құлақ қойып, «сыналып қалды» деген дәлелмен тоқтата тұрған. Содан бері о кісі Мәлікті жақтырмайтын тәрізді. Телефонмен айтқан бүгінгі сөзінде де ызғар бар...

Күндегідей Мәлік ас артынан бірер сағат тынығып бүгін жата алмады, Раушан ас үйде ыдыс-аяғын жинап жатқанда, бұл түрегеп, телефонға «Баянауыл» совхозының директоры Ковальчукті шақырды.

— Ковальчук?.. Осы сендер егіске қашан шығасыңдар? — деді өзінің кім екенін атамай. Ар жағынан даусын таныған директор «Бұл кім?» — деп сұраған да жоқ, әдеттегі жайбарақат қалпымен сөзі аузына түспей ыңырана сөйлеп, ыңылдап: «Әнеугі жіберген бас агроном егіс жерлерін аралап шығып, жаңадан жоспар жасап жатса керек», — деп соған аударала салды.

Ковальчук те тың игеруге келген көп директордың бірі, бұрынғы мұғалім, агрономдық білімі шамалы, сабырлы да сақ, білмеген ісіне араласпай қалтарыста қала тұрғысы келеді, кейбіреудей білмесе де өндірішкестеп, таласа бермейді. Білмеймін деп айтуға да ұялмайды. Мәлік оның мінезінің осы бір қырын адалдық деп ұғады.

«Үстінен тас құласа да қозғалмайтын Ковальчук» деген Мәліктің мінездемесі бұл өңірге теп-тегіс жайылған, оған директордың өзінің де құлағы қанық.

— Ковальчук, — деді тағы да Мәлік. — Ертең сағат тоғызда жоспарыңды әкеп менің қолыма табыс ет, қай бөлімшең, қашан шығады, қашан бітіреді. Түсіндің бе?.. Осыдан бір ай бұрын жасаған жоспар бойынша, сен жерді жырттып жатуың керек.

— Дәл егіс кезінде агрономды ауыстырса әрқашан да осылай болмақ, жолдас секретарь! — Сөзді Ковальчук секретарьдың өзіне тигізді:

— Ертең сізге жеткізу үшін бас агрономды өзім тауып алуым керек!

— Агрономың қайда?

— Жүр ғой осында асық ойнап, — деді ол бір жағы әзіл аралас. Мәлік бұл сөздің кімге айтылып, нені ишаралап отырғанын түсінді. Әрине, «баланы әкеп бас агроном ғып қойған өзің, енді өзің жауап бер!» дегені бұл.

— Асығын тартып ап, желкеден бір түймейсің бе? —

Мәлік те оның дауыс ырғағына салып, іштей шоли жауап қайтарды.

— Менен гөрі сіздің түйгеніңіз келісті ме деймін.

— Мұның қазақша «Өзің өсірген текешігің өз басыңа сскірмесін» дегенің ғой, э, қу? — десе де, қатар жарысқан іштегі ой: «Әлде бұ да Раушан екеуінің арасын тұспалдап отыр ма?..» — деп Мәлік көңліне түйткіл алды. Әйтпесе: «Тәртіпке салатын сенің жолың», — деп іс-міс жоқ неге айтады ол?

Телефон құлағын тастай беріп, Раушанды шақырды.

Бас агрономның не істеп жүргенін білгісі келді.

— Раушан!.. Раушан?

Раушанда үн жоқ. Қайда кете қалды? Бұрын қас пен көздің арасында жоқ боп кетпеуші еді Раушан.

Мәлік жүрегі қобалжып, зайыбына деген сенімі зымырап бара жатқан машинаның артқы қызыл отындай біртіндеп жоғала бастағандай ма, қалай. Мәлік өз ойынан өзі шошынып, қайтадан телефонның құлағына жармасты. Совхоздың коммутаторы арқылы Раушанның телефонын қостырды.

— Раушан? Сенбісің?

Мәлік сенбеген кісідей өзінің «сенбісің» деген сұрағына ұялып қынжылса, бір жағы Раушанның қызмет орнынан табылғанына қуанды. Раушан сезді ме, кім білсін...

— Мен керекпін бе, Мәке? — деді даусы бұрынғыдан да жіңішке де майда.

— Әлгі жаңа болған бас агрономды көрдің бе?

— Көрдім. Міне қасымда отыр.

Агроном қасында отыр деп ойлаған ба Мәлік, қызғанып, аңдып жүрген адамдай тап болуын қарашы! Қандай ауыр күндер басына туса да, Раушан Мәлік қызғанышын сезбеуі де, білдірмеуі де керек. Қызғаныш әрқашанда, сенімсіздік тудырады. Сенім болмаған жерде махаббат құнсыз, тұл, жетім.

Осы бір күдігін сезіп қалмасын дегендей, Мәлік шабытты үнде:

— Телефонды берші, Раушан! — деді. Нұрлан да бейкүнә ары таза адамдай қысылмай, ұлық деп тартынбай, өзін кең ұстап, жайдары амандасқанына Мәлік мән беріп, сенімсіз қаупін кейін шегере бастады.

— Егіске қашан шығасың, жігітім?

— Екі күннен соң.

— Оған дейін не бітіресің?..

— Егіс жерін аралап шығып, график жасап жатырмын: қай жерге қандай тұқым, қашан егіп, қашан бітіретіні жайлы.

— Кеш қалмайсың ба? Уақытында бітіре аласың ба?

— Тырысып бағамыз ғой.

— «Тырысып» деген сөзің ұнамайды маған. Сен тырыспай, белгілі бір ырғақпен байыпты істемейсің бе?

— Сол «ырғақты» тауып алу қиынға соғып жатқаны... Бұрын әркімнің суық қолы бір тиген іс...

— Жаны ашыр деп, әдейі жібердік сені. Ойлан, жігітім!..— деді, сонымен сөз бітті.

* * *

Осы кеш Раушан түн ортасына дейін қайтпады. «Не істеп отырсың? Қайтпайсың ба?»— деп, Мәліктің телефон соғуына болушы еді, бірақ, ондай сенімсіздік қылық білдірмей, көрші үйдегі Раушан жеңгесінің қайнатып берген шайын ішіп, кеңсеге барып, обкомнан, жоғарыдан түскен түрлі қатынас қағаздармен танысып, үйіне қайтып оралды да, ұйықтап қалды.

Бір оянса, қасындағы Раушан төсегі бос, әлі қайтпаған. Тумбочканың үстіндегі саңырауқұлақ тәріздес қызыл лампаны жағып, жастығының астынан сағатын алып қараса, түнгі бір екен.

Бұл кезде Раушан мен Нұрлан айтыса-айтыса әбден қалжырап, жалығып, біріне-бірі қарсы қарап, үнсіз арбасып отырған-ды. Раушан көк жапырақты матамен тысталған диванда екі қолына сүйеніп, жігітке тесіле қарап қалған да, Нұрлан орындыққа аттай мініп алған, Раушанның басын ала жоғарғы қабырғаға түскен қалпақ-лампаның дірілдеген жарығынан көзін алмайды.

Стол үстіндегі сала құлаш ақ қағаздың қалың беті шимай-шимай сызылып та, өшіріліп те мүлдем біткен, бір ақ жері қалмаған, жыртылатын жердің көлемі бригаданың, тракторлардың саны, себілетін тұқымның аты — бәрі қиғаш-қиғаш тізбектеле жазылған, бірі өшіріліп, бірі баттия қағазға қайта түскен.

— Мен бұған көнбеймін, Нұрлаш! Мұның тың игеруге қарсы шығу! — дейді Раушан қолындағы жуан қызыл қарындашты стол үстіне лақтырып тастап.

Нұрлан масаттана күліп, домалап бара жатқан қарын-

дашты әрі жібермей, аяғымен баса қойды. Күлкісі Раушанға ажуа сияқты естіле ме, келіншек бұрынғыдан да бетер елеурей, ашы сөздермен бет қайрады.

— Құрбандыққа шалынып кетіп жүрме, күрескерім. Абайла!

Нұрлан кенет өзгеріп, күлкісін тұмшалап, сабырлы пішінде:

— Раушан, сен маған көмектесуің керек! Жастай бірге өскен дос емеспіз бе! — Ол жалына қарайды.

— Оған көнер Раушан жоқ.

— Мәлік сенің бұл жоспарыңды қабылдамайды, қабылдаса — таяқ оған да тиеді. Жынды дейсің бе, біреу үшін арқасын тосып?

Раушанның қасына келіп, оның сүйрік те жұмсақ саусақтарын Нұрлан алақанына сап, сипап, жалына, телміре қарап, жылы сөз күткендей.

— Пәле, жоспарды орындап бидайды ектім, ертең шықпаса, кім оған жауап береді, соны айтшы?

— Екпесең, қалайда сені жазалайды. Егін шықпаса, жазаламайды. Осыған түсінесің бе, Нұрлаш?

— Пәле, мен егін шықпай қалса, сол еккен кісіні жазалар едім.

— Ақылдысын мұның!.. Қолмен жаудырар ма едің жауынды?

— Егіннің шықпауын жауынға аудара салу, жазадан құтылудың оңай жолы, достым.

Раушан қолы қандай ыстық! Нұрланның денесіне электр қуаты таралғандай қысыла қызып, жүрегі лүпілдеп, келіншек қолын таслай беріп, орнынан атып тұрды. Раушанның қара көзі жасаурап, әлдебір мұң шаққандай, жаныңды қинайды. Жоқ, жоқ!.. Нұрланмен ерегісіп, өз бағытын жақтап, ашу шақырып отырған кейпі де, бала күнінде де осындай ерегескек-гі.

Раушан да орнынан тұрып, жүріп кетіп, түрегелген Нұрлан қасына жақын кеп, тақалып, шошайған кеудесімен тіреді.

— Сен өзіңе-өзің ор қазып, құлайын деп жүрген пақыр екенсің. Байқа, мойныңды үзіп алма!

Нұрлан Раушан дауысынан, бұрын естіп көрмеген қаталдық тапқандай, кім біледі шын жаны аши ма, әлде қорқытып өз айтқанына көндірмек пе...

— Неге олай дейсің? — Нұрлан кейін шегінді.

— Тың игеру деген партияның ұранын ұғасың ба? Миыңа бара ма, сенің?

Пәле!.. Ұққанда қандай.

— Әлі ұқпаған көрінесің пақырым. Совхозда егіс көлемін бүгінде азайту — қарсы шығу деген сөз!

— Ертең еккен жерге шықпаса далаға кеткен еңбек, бүлінген жерге кім кінәлі?

— Оған сен жауап бермейсің!..

Нұрлан таласты әрі созуды қажетсіз тауып, қағазын асығыс жинастырып, портфеліне сұға салды да: «Кеттік!»— деді.

* * *

Бұл күні Нұрлан ұйқы көрмеді, шерте тартқан қобыздың қылындай күмбірлеп, тиіп кетсе дыңғырлап тұрған нервті ұзақ уақыт тыныс таба алмай, әуре қылды.

Көз алдында, біресе наздана күліп, ыстық дсмімен бетін күйдірген, тартымды Раушан, біресе, ататын мысықтай, көзі жылтырап, жиырыла түскен қатал Раушан. Бірде келемеждеп, бірде баурына тартып, жанын қинай берді, қинай берді.

Нұрлан Раушанға түсінбеді, Раушан оған түсінбеді. Өз ойын, өз пікірін ұғындыра алмады Нұрлан. Ертең басқалар да осы Раушан сықылды ұғынбасына кім кепіл?

Ойыңды біреуге ұғындыру үшін алдымен өзің ұғынып ал! Нұрлан, сен оңашада жекпе-жек келіп, сол ойдың астарына зер салдың ба? Адам туа екі жүзді. Бір жүзі — ашық, айқын, сый-сипат сақтайтын, сөзінде тұрып, тіл табысатын әдепті жүзі де, күбірлеп, күңкілдеп, сыбырлап, қалтарыста жасырын күнелтетін екінші жүзі тағы бар ғой. Осы екеуінің талқысына салдың ба оңашада? Тыңдадың ба?

Кәне тыңдап көрейікші, не дер екен?

«Аяз би, әліңді біл — совхоздың егіс көлемін кемітудің ақыры неге соғатынын білесің бе?»

«Қорқытпа, шырақ. Мен Ленин партиясы тәрбиелеген комсомолмын. Менің бар арманым, қасық қаным қалғанша халқыма қызмет ету, керек болса, жастығымды құрбан етуге дайынмын. Есіңде ме үшінші класта оқып жүргенде Абай атамның: «Атаңның ұлы болма, адамның ұлы бол!»— деген сөзімен әліпбидің бірінші бетін ашқаным?»

«Осындай даурықпа сөзге үйірлігің бар...»

— Бауырым, бұл даурықпа, әсіре қызыл сөз емес, менің

қаныма сіңген, анамның сүтімен бірге емген көрегім. Уақыт өткізіп, жалақы алғанға мәз бола алмаймын».

«Пай-пай! Тыңдап тұрған сырт адам, сені: «Ұрыншақ, арзанқол атаққа ие болғысы келген белсенді» деп те ұғуы мүмкін-ау... Менің өзім түсінбей барамын».

«Жұрт не дейді деп жалтақтасаң күн көре алмайсың, бейшара. Әділіне көш! Шындық жеңеді».

«Қайдам. Шындық дегеннің түрі жексұрын ба дейім. Жұрттың зәресі ұшады соны естігенде?»

«Тыңдайсың ба, сол шындықты айтайын?»

«Сыпайылап айт, айтқан соң».

«Айтсам совхоз жері егін егетін жер емес, мал өсіруге бейім, әсіресе, қой бағатын жер. Соңғы сегіз жылда тың-тың деп айғыздап жыртып-жыртып, не астық ала алмай, не малға жайылым қалдырмай, бүкіл аудан аймағындағы жер қыртысын эрозия басқан, ауырған, тозған. Әнеугі, мейманханадағы қарт агроном Құрмаш Ахметовтың сөзі есіңде ме? Сол сөз жүректен шыққан зар, қысылғаннан салған айғай!.. Ертең Баянауыл ауданын құм басып кетсе, тіршіліктен айрылғаның! Ата-бабамыз қоныс еткен жерді шаң-тозаң басып, жарқыраған мынау айдын көл, жасыл орман, көгерген асқар тау — жоғалып кетсе қайтесің, достарым?»

«Алдын ала байбалам салма! Жоғарғы жақта жоспарды бергенде, бірдеме ойлап берген шығар».

«Білмейді. Әңгіме тетігі осы білмеуде. Әр ауданның жер өзгешелігіне мән бермей, «Тың игеру» деген ұранмен айғыздап жыртып жатқан жоқ па?»

«Ал сонда не істемексің?»

«Кеше совхоз егістігін өз көзіммен көріп, аралап шықтым. Биыл егуге келмейтін жер көп. Соларға тыныс беріп, тыңайту керек деп білем».

«Оған, Раушан айтқандай, кім көнеді?»

«Раушан күйеуінің абыройын қорғап отыр. Әйтпесе, аудандық партия комитетінің секретары дабыл қағып, комиссия шақыртып, қайта қараттырса, кім қолынан алады».

«О да тұсаулы ат емес пе? Орнынан алып тастасын дегенің бе?»

«Алса, тарихтан сабақ берер мектепте. Аштан өлмес...»

«Көштен қалу оңай емес қой, шырағым».

Өзімен-өзі егесіп, тартысып жатып Нұрлан таң ата ұйықтап кеткен еді, әкесі түрткілеп, зорға оятты.

— Директор шақырып жатыр! — деді әкесі баласының боп-боз өңіне іші ашып, елжіреп.

Нұрлан аулаға шығып, шарбаққа қағып қойған қолжуғыштың астына басын төсеп, мойын, кеудесін жуып, сергіп, стол басына оралды.

Шешесінің айналып-толғанған тәтті сөздері мен күрең шайына бірдей тойып совхоз кеңсесіне барса директор қасында Нұрқат екеуі тосып отыр екен.

Нұрқат келген күні қарсы алып еді, содан Нұрланның көріп отырғаны осы. Нұрқат пен Нұрлан он жылдық мектепте бірге оқып, қатар бітірген-ді, әкесі соғыста өліп, шешесіне еркелеп өскен жалғыз бала нашарлау бітіреді де, институтқа экзамен ұстай алмай, құлап қап Павлодардың зооветтехникуміне түсіп, соны бітірді де, тоғайда, Маралды жағында екі жыл істеп, өзінің туған совхозына қайта ауысқан-ды. Қазір мал дәрігерлік институтінде сырттан оқиды. Кіріп келген Нұрланды арсалақтай қуана құшақтап, өзінің орнын ұсынды.

Орнынан жуырманда қозғала қоймайтын Ковальчук те қаһарына мініп, ашу шақырғанның қай жағы, түтігіп, ерні салпыып, сәл кідірді де:

— Асық ойнаймыз ба, жоқ, бас агрономның жалақысын алып, жұмыс істейміз бе? — деді салғаннан дөкір сөйлеп.

— Бұл не дегеніңіз? — Нұрлан түсінбей қипақтап, директордың ашу басқан жүзінен себебін тапқысы келеді.

— Аупарткомге барып есеп бер, не бітірдің энеугіден бері?

— Егіс жерін араладым.

— Тапқаның не?

— Алтын емес, мина. Жердің бәріне мина тығып кеткен. Минадан да жаман эрозия басқан.

— Сонда сеніңше егін егуге келмей ме?

— Келмейді.

— Есің дұрыс па сенің!

— Дұрыс.

Ковальчук нығын қиқаңдатып, мынау не дейді дегендей Нұрқатқа қарады.

— Ескі жер тозсын делік. Ал, даладан жаңадан жыртатын жер таба алмағаның ба?

— Тастақ, сортаң жерлерге дәнді дақылдарды шығарып көріңіз, мен сізге алтыннан ескерткіш қояйын... Егін егу түгіл, қой бағатын жер қалмаған. Нұрқат, қой жайылымдарын аралаған боларсың, сондай жерде семіре ме қой?

— Семіруді айтады ғой, қалай аштан қырылмай жүр десейші! — деді Нұрқат қарқылдап күліп.

— Сен екеуіңнің, сондағы айтпақтарың не?

— Міне,— Нұрлан портфелін асыға ашып, түндегі Раушан екеуі жасаған жаңа жоспарды бұрқыратып алдына жайды.— Бірінші бөлімшенің Айғыржал, Айман бұлағы маңындағы егістік жерлер тозған, бұдан былай егуге болмайды...

Ковальчук жоспарды итеріп тастап, алақанымен столдың жиегін сарт еткізе ұстап саусағы ағарғанша қоса берді.

— Өзім билеп, өзім төстеймін дегенді қой. Ондай балалықтан біржола без!

Директордың бұрын мұндай дөкір мінезін байқамаған жұрттың айтуымен момын жуас адам деп топшылаған Нұрлан таңданып: «Қалжыңдап отыр ма?»— дегендей сабырлы қалпын бұзбай жалтақ-жалтақ қарады.

— Апырмай, сіз... Қатты айттыңыз-ау. Бұл балалық емес, үлкендік, ақылдың жемісі...

— Мұндай ақылды қалтаңа салып қой, достым... Ертеңнен бастап, бригадалар бұрынғы жоспар бойынша белгіленген жерді жыртуға кіріссін. Мұны бұйрық деп біл! — деді Ковальчук сөзді келте тұжырып.

Нұрлан сөзге көнбейтінін сезді де, өз пікірін қорғайтын кезек туды деп ұқты.

— Мен бұл совхозда бас агроном боп тұрсам ол жерлер жыртылмайды!

— Не дейсің?

— Мені орнымнан алып, содан кейін жыртарсыз ол жерлерді.

— Тың игеруге қарсы шыққың келеді-ау, балақай! Сонда кім болғың келгені?

— Тек қана адал, таза коммунист болғым келеді.

— Дау-жанжалды тоқтатыңдар. Егер келісе алмасаңдар, аупартком бар, соның алдына жүгініңдер! — деді манадан бері үнсіз тыңдап отырған Нұрқат.

Ковальчук бұл ара сөзге жабыса кетті де, телефон құлағын көтеріп, Асановты телефонға шақырды.

— Ертесімен жоспарды алып бармақшы едім, соған бара алатын емеспін,— деді Нұрланға түсініксіз бір шахмат жүріске сап. Асанов ар жағынан «неге?» деген болу керек, бұл себебін шұбыртып айта бастады.— Жас агрономмен келісе, алмай, жанжалдасып қалдым. Бұл жігіт аудандық, облыстық партия ұйымдары бекіткен жоспарға қарсы...— Не

дейсіз?.. Қазір.— Телефон құлағын тастай берді де, Нұрланға бұрылып:— Екеуімізді де шақырады,— деп кесек ірі денесін жеңіл көтеріп, орнынан жылдамырақ тұрды.

— Мен жүре берейін, Нұрлан. Кешке жолығармыз! — деп Нұрқат та бірге шықты.

* * *

Бірақ, Мәлік оларды сол күні қабылдай алмады, Баянауыл ауданындағы кейбір совхоздар егіске әлі кірісе алмай, кешеңдеп жатқан көрінеді деген суық хабарды естіп, жетіп келген облыстық өндіріс басқармасының бастығы Якупов бұлардың алдын кесті.

Мәліктің алдында отыратын талдырмаш қара қыз:

— Мәкеңнің қолы бүгін босамайды, жүре беріңдер! — деді.

Нұрлан директордан бөлініп, өндіріс басқармасының бас агрономы Модест Петрович Сорокинді іздеп, кеңсесінен тауып алды.

Сорокин — Баянауылда туып-өскен, әкесі бір кезде — атақты сағатшы атанған, ел ішіне техника, білім таратқан ісмердің баласы, жергілікті елдің тұрмыс-күйін, арман-тілегін жақсы түсініп, қамқор да болып жүретін, сыйлы кісі де. Ең алғашқы Нұрланға ой салған да осы сыйлас көршісі Сорокин-ды.

«Баянауыл — қазақ жерінің жұмағы, қадірлеп, бағалай біл!.. Жер де адам сияқты күтімді қажет етеді. Жердің дәрігері — агроном. Агроном бол!» — деп он жылдықты бітіргенде ауылшаруашылық институтіне түсуге ақыл қосқан еді.

Модест Петрович өңі кеткен көкшілдеу көзін шүйіріп, күмістей ақ шоқша сақалын саусағымен тарап қойып, кеңсесінде, алыстан келген колхоз агрономымен әңгімелесіп отыр екен, Нұрланды көріп, сөзін бөліп:

— Естідім, естідім, — деді қолын қысып жатып. — Сапарың оң болсын... Мына кісіні жіберейін. Сонсоң... Сәл отыра тұр, — деді ол жымиып, қазақтың нағыз жалпақ тілінде сөйлеп.

Нұрлан терезе алдына біреу қалдырып кеткен аудандық «Екпінді» газетін қолына ап шолып шықты. «Қойға күтім керек» деген Нұрқаттың мақаласын көзі шолып, асығыс болса да жүгірте әр жолды аттап оқыды.

«Жайылым жетпейді.

...Су тапшы.

...Қора жоқ, байдың атам заманғы ашық-тесік ескі қоралары...»

Осындай негізгі ойларының астын біреу қызыл қарындашпен сызып отырып, мақала түйініне тоқталып, оның астын көк қарындашпен сызған.

«...Әрине, алдымен жауап беретін бөлімше бастықтары, қала берді қойшылардың өздері...»— деп кінәні қойшыларға аудара бастаған соң, газетті әрі қарай, сырып тастап: «Пәле!» деді іштей көңлі толмай.

Осындай жеңіл де тайыз мақала жаза ма екен кісі! Кузьма Прутков айтқандай тамырына үңілудің орнына, оңай, арзан пікірге жармасқаны несі мұның?

Модест Петрович алдына келген кісіні босатып жіберген соң, Нұрлан жақын барып, өзінің ақылдасуға келгенін: биылғы көктем егісінің ауыр тиіп тұрғанын директор екеуінің жанжалын қынжыла баяндады. Тұқымды егіп, ертең ол шықпай қалса, жер һәм бүлінсе, несіне оқыды, несіне еңбек істедім деп, жалақы алады?

Сорокин балаң жігіттің өзіне қойған талабын іштей құптап отыра, егіс жайындағы әрекетінің асығыстау, әлі де болса бір қайнауы кем екенін ескеріп, ақылын оның алдына салды.

— Тың игеруге үкімет көп қаржы жұмсады. Соны қайтару керек емес пе? — Модест Петрович арыстан басының суреті бар көнетоз трубкасын жан қалтасынан шығарып ап, түтіннен ысталып күрең тартқан саусағымен темекіні толтыра баса салды.

— Оған кім дау айтады?

— Жерді көбірек ексең, астық болады. Количество переходит в качество. Астық алтынмен тең.— Модест Петрович орысша араластырып сөзінің нақышын келтіре сөйлейді.

— Бұл совхоздың жері шықпай қалса ше?

— Бір совхозда шығады, екінші совхозда шықпайды. Орта есеппен алғанда — өнім береді. Ә, мүмкін жауын жауып, егін жаппай шығар?

— «Мүмкін-ау»— деген неғайбылға сеніп, атом, ғасырында жоспар жасауға бола ма? Айғыздап жыртып, енді міне, малға жайылым да қалмаған.

— Жоғарғы жақтың беті қатты, балам, байқа! «Айға шауып мертiгiп жүрме!» Көп ойланып, көп толғанып, ақыл-

мен шешкен жөн! — Терезе алдына барып, трубкасын қабына ашыға сорды.

— Сонда сіз де қоштайсыз ба! Жер ыңғайымен санаспай, жоспар үшін жырта беру керек пе?

— Жоқ. Қолдамаймын!

— Қолдамасаңыз, менің сөзімді неге сөйлемейсіз?

— Сөйлейім ретті жерінде. Айтам да... Мен де бүгін ақылға сап, бір тетік іздеп көрейін, сен де қайта ойлан!.. — Нұрлан сөзін доғарды да, Сорокиннің қолын қатты қысып, рахмет айтып, шығып жүре берді.

Кім білсін, он жеті жыл тұтқында жүріп, мұқалып қалған шалдың не тесік тауып, не ақыл беретінін. Ертеңгі күн көрсетер...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Баянауыл — халық саны жағынан да, аймағы жағынан да қала қатарына қосылмайды, қаланың есебіне де кірмейді, бұл өңірдің қазақтары ертеден, сонау революциядан бұрын «қала» деп атаған да, сол лақап әлі күнге сақталған.

Нұрлан қазір Айжанға келе жатып, асыл тастай, жер астында көміліп жатқан бір алтын шындықты қазып, тауып алғандай.

Ол алтын шындықты, туған жеріне деген махаббаты. Осындай шынайы да таза, тұнықты мөлдір махаббаты бар екеніне Нұрланның өзі де таң қалғандай. Бұрын кеудесіне қалай сыйып жүрген десейші. Әлде, жақында ғана толып, кемеліне келген бе?

Баянауыл сияқты жерді кім сүймейді? Оның көркіне көз тоймайды, тарихына сусын қанбайды. Осы бір мезет кейін шегініп алыстап қараса, Нұрланды кім де болса, сөкпес еді.

Табиғаттың шебер қолымен Арқаның төсіне әкеп орната қойған жердің жұмағы, елдің көркі болған Баянауыл қолдан жасала бермейді, жасалса да оған көп күш, қисапсыз еңбек, уақыт керек.

Жақсы өзенді бұрып әкеп көз жасауға болады, ағаш егіп, орман өсіруге болады, тауды қолдан жасай аласың ба? Сабындыкөл түбіндегі Найзатас пен Жасыбай көлінің маңындағы Керегетасты орнатып көрші. Шіркін, сол әдемі жұмбақ тастарды қызықтап сұлулықтың биік дәрежесіне лайықты сауық орындарына айналдыра алмай жүргеніміз жоқ па?

Халықтың мәдениетіне қосқан осы жердің үлесі де аз ба?

Қазақ әдебиетінің тарихын бастап отырған Бұхар жыраудың моласы да, ұрпағы да осы жерде. Бұхар соңынан қаздай тізіліп: Сақау, Жәмшібай, Ғаббас ақындардың ергені мәлім.

Ия, Баян тауының басынан талай-талай поэзия сұңқарлары ұшпап па еді? Өзі ақын, өзі ән шығаратын композитор, өзі ер, өркөкірек, өршіл Жаяу Мұса, бүкіл халқының тарихын, дастан-жырын, қиса-хикаясын жатқа білген, ғұлама, өзі ақын, өзі сыншы Мәшһүр Жүсіп, немесе, тілінен жыры сорғалаған, өлең шығарғанда теңдесі жоқ, суырып-салма ақын — Иса, ескі дүниенің тар шеңберіне сыймай, өзіне теңдік іздеген, ән-күйіне ұйытып, емін-еркін аз болса да өмір сүрген, құдіретті Майра... Осылардың қайсынан болсын биік тұрған, саналы да қайратты, өткір де әділ, поэзияны терең ойға бағындырған атақты Сұлтанмахмұт осы Баянауылдағы Ақбеттің биігінен бүкіл қазақ даласына жырын таратқан жоқ па еді?

Баянауылдың екінші биік өркеші Ақбетпен тайталаса туған Күленбет басынан бүкіл қазақ даласына Жаяу Мұсамен қатарласа Жарылғапберді, Мұстапа, Естай, Құдайберген, немесе Үлкен Балабек, Кіші Балабек, Сапарбек ән шырқап, ән салмады ма?..

Баянауылдан жалғыз ғана ақын мен әнші шыққан ба? Қаныш бастаған бір топ ғалымдарды қайда қоясың?..

Ия, Нұрлан туған жерімен мақтанады да, жақсы да көреді. Осы аядай Баянауылға бүкіл қазақ даласын, Совет елін, Россияны сыйдырып, соның бейнесін тауып, жаны сүйсінеді.

Осындай жерді қалай бүлдіріп, қалай қор қыларсың?..

Нұрлан ойының тізбегін, қасынан желдей суылдап өте шыққан велосипед мінген қара бала бөліп жіберді.

Жерден басын көтеріп жан-жағына көз салды.

Әне бір көк терезелі, қызыл шатырлы үйдің ауласында — көнетоз сарғыш шәлі жамылған қара келіншек сиыр сауа алмай әлек: біресе қасына келіп, қолына жармаса, безектей жылаған жас бөбегін уатып, біресе құйрығын сыйпақтатып, қозғала берген сиырына ақырып, жанталасуда... Міне бір шатыры жоқ, мұржасынан түтін будақтаған тоқал үйдің алдында шабаланған қара қаншық тіптің тап-тап беріп жүргізбейді... Басы қазандай қара бала, қолында солқылдақ шыбық, сабалақ жүнді ақ мысықты зыр қақтырып,

айнала қуады. Мысық тал шарбақтан бір-ақ қарғып, жер жұтқандай ғайып болады. Бала аңырып тұрып қалды да, шарбақты айнала жүгіреді.

Бір топ қытай үйрек көлден қайтқан болу керек, миырт жүріспен маң-маң басып, көшені қақ жарып, Нұрланның алдын кеседі. Зымырап қарсы келген машинадан да қаймықпайды.

Клуб жақтан «Жан сәулем!» деп радиоладан Бибігүл де ән шырқады, сол нәзік үн шақырғандай қолтықтасып, ентіге басып лек-лек кетіп бара жатқан жас өспірім қыздар мен балаң жігіттер...

Кеш қарая қала шетіне жинала бастаған тракторлардың гүрілі, ерсілі-қарсылы совхозда ағылған машиналардың шуы қаланы жаңғырықтырып- басына көтереді. Кейбір үйдің ауласында сынып жатқан трашпенке арба, қаусаған шана көзге ілінеді. Енді жұрт машина мен мотоцикл іздейді, арбаны қайтсін...

Айжан пәтерінің алдына келді де, Нұрлан кірер-кірмесін білмей, бір аяғын баспалдаққа салып, терезеге көз жіберді: от жоқ, үйдің іші қап-қараңғы. Тағы жолы болмады-ау! Нұрлан бекер келгеніне өкініп қайтпақ боп, бұрыла бергенде, үй ішінде шам жағылып, перде де түсірілді. Әйнектен состиган қыздың көлеңкесі де түсті. Нұрлан сатымен көтеріліп үлгірмеді есік, ашылып, Айжанның өзі қарсы шықты да, жымыып әдеппен басын изеді. Үйге шақырды.

— Адасып жүрсің бе? — деді Айжан плащын іліп жағқан Нұрланға.

— Адассам, не шамы бар? Қараңғыда жасырынып күнелтетін адамды табу қиын көрінеді.

— Сіз сияқты замандастарым тапа-тал түсте ұрлап әкететін болған соң жасаған сақтығым еді, айыпқа бұйырмаңыз.

— Кім екен ондай қыз ұрлайтын, мүйіз жүрек, адуын жігіт?

— Жерлесің бе, құрбың ба... Нұрқат — мырза...

— Бөлем!

— Ендеше, сол бөлеңнен сұраңыз!

Нұрлан бұл сөздің астарлы екенін сезді де, естігісі кеп, құштар боп отырған кісідей жабыса бермей, әңгіме түйінін самарқау сұрады. Айжан да қайталата сұратып бөлсінбеді, ішіне сыймағандай энеугі «Қарақұдық» басындағы болған оқиғаны баяндады.

— ...Екеуіміз қалаға жаяу келдік... Мөлшыбай жік-жа-

пар болып жалынғанын еске алсаң — әлі күнге жиіркенесің... Тізерлеп, аяғымды сүйіп, кешірім сұрап жатып алды бөлеңіз...

Қыз әсірелеп, келемеждеп отыр ма деген жорамалмен Нұрлан басын шайқап сенбестік кейіп білдірді.

— Күлдіргіш, қуақылау жігіт еді, мүмкін...

— Осы күні содан қорыққанымнан кеш бата шам жағудан қалдым. Жарық көрсе-ақ, жетіп кеп отырып алады. Сөз өтпейді, ардан жұрдай. Не істейсің оған?

Айжан сөзін аяқтай бергенде, біреу есік қақты. Айжан рұқсат беріп үлгермеді, тез-тез тықылдатты да, жауап күтпей-ақ есікті итеріп жіберіп Нұрқат қарқылдап күле кіріп-Нұрланды көрген соң табалдырықтан әрі аттамай тұра қалды.

— Есебі сенің қызығың осы үйде ме еді? — Нұрланға «тай, жігітім!» дегендей қиқарлана сөйлеп, бала құсап өз ернін өзі шөпілдете сорды.

Айжан орынсыз келген содыр жігітті жақтырмай, томсырая қалды. Оны аңғарған Нұрлан тиісе келген досына, кішіпейіл мінез білдіріп, түрегеп, орнын ұсынды. «Мә, сен-ақ отыр, егер хақың болса!» дегендей мысқылдай күліп, иығынан қақты.

— Кімнің қызығы қайда, кейін айырысармыз, отыр-сайшы!

— Мұрныға қыздың иісі келді ме, қайдан жүрсің, жарқыным? — деді тағы да адуындап.

— Бөтен қыздың иісі қолма-қол жетеді екен.

— Баяғы ертегінің жезтырнағы емессің бе өзің? — Нұрқат сетік тісін ақсита кеңк ете түсіп, біреу етегінен тартып қалғандай күлкісін кенет тоқтатты.

— Бүгінгі жезтырнақ мен-ақ болайын, Нұрқаш, егер сен менен қорқып осы үйден тұра қашсаң.

Нұрланның «кет, бұл үйден!» деп отырғанын Нұрқат түсінді. Қарсы беттей алмайтын жасық, аузынан сөзі түсетін момын ба ол, өзінің намысын қорғай білетін жігіт.

— Жезтырнақпен күреске түсетін ер жігіт, есебі мына— менмін. Шық бері, әлің жетсе! Екі жеп биге шыққың келеді-ау «Таяғым?»— деді Нұрқат бұрынғы бала күнгі мазақ атымен кекеп.

Мектепте жүргенде Нұрлан серейген, арық болған соң «Таяқ» деп ат қойған-ды, ал Нұрқаттың аты — «Дома-лақ-ты».

— Нұрлан: «Екі жеп биге шыққан» деген сөзін де түсінді, «Раушан мен Айжанды бірдей айналдырғың келгені ме?»— дегені.

— «Домалақ», сен қалай-қалай шәлкес сөйлейсің таяқ жеп жүрме! — Бала күнгі екеуінің ит жығылыс төбелесін есіне салды Нұрлан.

Жанжал ұлғайып, шын жағаласып қала ма деген сезікпен Айжан шырылдап, ара түсті. Нұрқат құдың кейде, ішіп алса, жағаласатынын, ауыл үйдің ұрлығы жата ма, таныстары сөз қылатын-ды.

— Шындарың ба, жоқ шынға бергісіз қалжыңдарың ба... Әйтеуір, жанжал керек еткендерің тысқа, көшеге барыңдар. Жұрт көріп баға берсін,— деді Айжан сұқтанып.

Нұрқат қарқ-қарқ күліп быртиған саусағымен Нұрланды кеудеден нұқыды.

— Түү, Айжан-ай, сен, есебі, мұны білмейсің. Бала күнгі шағып тастаған жаңғағым емес пе! Білгі екі жеп биге шықпақ. О, тоба.

— Екі жеп биге шыққаны қалай?— деді Айжан бұл жолы осы сөзге мән беріп.

— Өзінен сұра!.. Мен ауыз ауыртып қайтейін, өзің де естірсің.

— Домалақ, екі кісінің ортасына бала күнгі от жағуыңды, пәле, әлі қоймапсың-ау?

Нұрлан бөлесіне өкпелеп, кетуге ыңғайланды.

Айжан жібермеді.

— Әлдеқалай келген соң, дәм татып кетпейсің бе?

— Бұл дәм татқанда маған ерніңді жала дейсің бе?— Нұрқат бір жағы күлкіге жеңгізіп, арсыз мінезіне салды.

— Сіз татқансыз дәмді бұл үйден... Өзіңіз де татырғасыз «Қарақұдық» басында, сиқырлы жеңгейдің үйінде...

— Айпырмай, қайдағыны ұмытпайды екенсің сен де, Айжан... Бір кезде мир дедік қой. Қазір не?.. Дәм-тұзымның таусылғаны осы «кет!» дейсің бе?

Нұрқат ыржалақ күлгіден пышақ кескендей тыйылып, долы қатынның бетіндей сазарып, томсарып алды.

Біреумен байланысып, шатақ шығарарда Нұрқаттың долданып, өндіршектей түсетіні Нұрланға да жас шақтан таныс-ты. Нұрлан ілулі плащын қарына ілді.

— Жүр, Нұрқаш, Айжан демалсын, кешке операциясы бар көрінеді.

Қыз сөзін шам көріп, бойына ашу шақыра бастаған

Нұрқат ләм-мим демей, шұғыл бұрылып, есікті қаттырақ жауып, шыға жөнелді.

Нұрлан соңынан бірге шықпақ боп ыңғайланып еді, Айжан ым қағып жібермеді.— Кетсін!.. Отыра беріңіз!

Нұрлан бөлесіне «кет!» дегендей болды-ау. Мінезі шадыр да ұшқары жігіт, байыбына бармай не ойларын құдай білсін...

Әйтсе де, Нұрлан қыз үйінде ұзақ болмады, аржақ қабырғадан Нұрқат құлағын тосып тыңдап отырғандай көрінді де, шешіліп, әңгіме де шерте алмай, азды-кем өткен-кеткенді, Алматыдағы студент күндерін сөз қып, бір стакан шайды қасықтап ұрттап ішіп, аз отырған соң үйді-үйіне тарады.

Бұл кездесуді Нұрлан да, Айжан да: «Сәтті болды, сырласып, түсінісіп алдық!»— деп айта алмады, көңіл шірікін, мөлдір аспандағы қырандай шарықтай алмады, жер ошақтағы күзгі оттай бір тұтанып, бір сөне берді.

* * *

Нұрланның келуіне ерекше қуанған Айжан, оңаша қалып, сыр шертісіп, жүрек тамырының соғысын аңғарғысы кеп еді, Нұрқат араларына түсіп, «әттеңі» бар өкінішті кештің біріне айналды.

Блғи осылай біреу араға килігіп, құр қалады. Айжан институтты бітірер жылы құрбылары құсап, өзіне мәңгілік жолдас іздеп, таба алмады, оған басты себеп болған талапталғамы, ой-өрісі. Кім көрінген жолдас бола алмас деп ұқты. «Ти, тигеннен соң — ет үйренеді, ар жағында жақсы тұрмыс құру — өз қолыңда!» деген студенттер арасында тараған қисынға Айжан қарсы шықты. Жүрек аңсайтын жарды күтіп еді, ол — өзі келмеді, Айжан қарсы жүріп іздемеді. Сонымен сүйкімді көркін, дәрігерлік дипломын қанжығаға байлап, Министрліктің жіберген жеріне келсе, баяғы таныс жігітінің аулы болып шықты. Бұған да Айжан өзінше жорамал жасәды...

Айжан жігіт мінезінің бір қырын студент күнінде байқап қалған-ды, ер балалардың ортасында шешен де, алғыр, қыз балалардың ішінде бұйығы, ұялшақ, сөз таба алмай қызарып қысылып қалғанына Айжан өзі куә. Қызғыштай қорғаған ананың қолында қатал тәрбиеленді ме, жоқ, арлы, ұяты мол жігіт пе, әйтеуір, тышқан аңдыған мысықтай құйрығын бұлаңдатып, бөлесі сияқты тарпа бас салмайды.

Бір көргенде әдепті-ақ!.. Осы бір көңілді бей-жай қылған дүдәмал үміт, қылдан нәзік тынымсыз күдікпен ұйықтап кеткен Айжанды ерте оятты.

Совхоз фермасының сауыншы жас келіншегі маяға шығып, сиырға шөп тастап жатып, құлап кетіп, аяғы тобығынан ісіп, баса алмай қалған. Таң атпай емханаға жетіп: «Емшекте балам бар, дәрігерді тезірек шақырт»,— деп отырып алады.

Бұрын қонақта бірер кездесіп, Айжан табақтас болған, таныс-ты, сырттан кірген бойы келіншекті көзі шалып, бөгеліп, қасына барып, сұрастырып білген соң тезірек халатын киді де, келіншекті кіргізіп ап, орамалмен матап, орап тастаған аяғын басып-басып көріп, қалай құлағанын сұрады.

— Өзімде де бар,— деді келіншек өкініп,— қас қарайған мезгіл-ді, маяға шығып, сиырға шөп тастап жатқанда қарсы үйдің жарқ етіп шамы жағылмасын ба, менің сорыма... Қарсымызда совхоз кеңсесі ғой... «Кім екен түнделетіп жүрген?» деп көзімді салсам: біздің жаңа келген бас агроном мен әлгі Раушан құрғыр. Екеуі кеңседен шығып, есік алдында жабысып тұр. «Не істеп тұр екен соққандар?» деп, мойнымды соза бергенде, аяғым тайып кетіп, құлағаным, құдай сақтады ғой, айырға ілініп қала жаздадым. Әйтеуір, айырдың сабы тобығыма тиді.

Айжанның қолы осы бір шақ дір ете түсіп, қайта қатайды, келіншек сезді ме кім біледі, Айжан ойнақы дауыспен:

— Раушан не ғып жүр екен?..— деді, іштегі ренішті жасырып.

— Ой-бу, Раушанды білмеуші ме ең, ауданға бір жақсы келсе бас салмай ма?

Айжан келіншектің қанағатсыз шайпау тіліне жаны тұршікті. Қаншама жеңілтек, көрсе қызар десе де Раушан, дәл келіншек айтқандай қисынсыз дүние емес, ақылды тентек — көбіне шалдуар ерке мінезі соңынан сөз ертетін. Көрмейсің бе, Айжанның лебіз үнін басқаша түсініп, Раушанға күйені баттастыра жаққанын...

— Біреудің үстінен ғайбат сөз айту абырой бермейді. Раушанды жақсы білеміз, тап сен айтқандай көрінгеннің мойнына асылмайды.— Айжан қабағын түйіп жеркене сөйледі.

— Ой-бу, өз көзіммен көрдім. Екеуінің жабысып тұрғанын, құдай ақы! Сенбегенің жақсы, құрбың ғой,— деді келіншек ернін бұртитып.

Келіншектің тобығын суретке түсіруге рентген кабинетке жіберді де, Айжан кезекте тосып отырғандарды қабылдауға кірісті, бірақ ойынан келіншек сөзі шықпай қойды.

Раушан Мәліктің көзіне шөп салады дегенге кім сенеді? Және кіммен — Нұрланмен!.. Нұрлан не ғып батыл бола қалды? Әлде бұрыннан сыр алысқан, өз атым ба?.. Күнәкар болма, Айжан! Сен Раушаннан гөрі қулау, айлалы қыз емессің бе, өзің білетінің қайда — Раушанның Мәлікке дегенде сый-құрметінің бөлек екенін, оның өзін аса сақ ұстап, сөзден қашып жүретіні? Мүмкін, Нұрлан мен Раушан арасында үзілмей келе жатқан достықтың жібек жібі бар шығар? Сенің көзіңді қызғаныш шелдей басып, жақыныңды көрмей қалма. Байқа! Егер ол «достық» қана болса бір сәрі жүрек түбінде жылдар бойы көмулі жатқан шоқ бүгінде тұтанып, өртке айналған құмарлық боп жүрсé қайтесің.

Айжанның өзінде де бар: күн бұрын жүрегін неге сездіріп қоймады Раушанға. Білмеуші ме едің? Нұрлан жайында өзі сөз қозғағаны қайда?

Егер білсе, арамдық!

Айжан бүгін қызмет артынан Раушанның үйіне барып, сыр тартып, байқастырып қайтады. Ал, егер шын болса ше?

* * *

Облыстан келген ескі «досы» Якуповпен бірге бірнеше совхоздарды аралап, Мәлік түсте, Баянауылға оралды.

Якупов аздап демалмақ болып, мейманханаға кетті де, Мәлік кеңсеге келіп, «Баянауыл» совхозының директоры мен бас агрономын шақыртып алдырды.

Жолшыбай Якупов Мәлікті көзге шұқып, совхоз жерінің дегдеріп қалғанын, енді бірер күн өткізсе — кешігетінін қайта-қайта айтып, шүйіліп келді. Әрине, Якупов сөзінің жаны бар — жер дегдеріп қалған. Соңғы үш күнде ауа райы өзгеріп, қайта суытпаса, кей жерде қар аралас жаңбыр жаумаса, егістік жердің құрғап кетуі де ықтимал-ды. Дегенмен, бригадалар егісті бітіруі де керек еді, Баянауыл совхозы басшыларының олақтығынан кей бөлімшелері жерді кешірек жырта бастаған.

Жас агроном басқарып алып кете алмай жүрген сияқты-ау. Салғаннан бас агроном етіп бекер бекіттірді ме, қалай...

Раушан мен Нұрлан жайында таралған өсек те тыйылмай, өрбіп, өсе берді, «айтар, қояр» деп дұдамалданып, құ-

лағын мақтамен бітеп алса да, тыйылар емес, біреуі болмаса біреуі сөз арасында ши жүгіртіп іліп өтеді, өлде қорыққанға қос көрініп, Мәліктің өзі де сезіктене бере ме...

Мәліктің кабинетіне алдымен еңгезердей жуан сары Ковальчук, іле оның өкшесін баса іші қабысқан, сорайған, арық жігіт Нұрлан кірді. Бір кезде жұрт аяғына галош киіп, кеңсеге кіргенде шешіп, ауыз үйге тастап кетуші еді, қазірде табаны бес елі ирек-ирек трактор табан ботинкелер шыққан, кір-кір қалпымен кілемді басады.

Көрдің бе, мына екеуі әкесінің үйіне келгендей тайраңдауын!

Мәлік кір-кір ботинкелерінен көзін алмай, олардың наварын аударып бақты.

Нұрлан сезіп қап қымсынып, ірге жақта тұрған орындыққа отыра қалды. Ковальчук алшаңдай басып, секретарьдың алдындағы жұмсақ креслоға ауыр денесін сылқ еткізіп тастап жіберді, кресло сықырлап, майысып, серіпелері төмен созылды.

Секретарь кабинетінің кең терезелері тау жақта, Баян тауының егіз өркеші — Ақбет пен Күленбет — аталған екі шың, қатар жарыса сығалайтын сол терезеден бүгін де ертесімен қызара көтерілген күн көзінен қашқандай, сопақ та ұзын екі шыңның көлеңкесі жұбын жазбастан кабинет төрінен орын алып, бөлменің реңін келтірмей, Мәліктің ішкі өмірімен үндескендей. Қар кеткен соң сыйдып жалаңаш қалған тау бөктеріндегі Малай орманы да суылдап әлденеге беймазаланып, бүкіл қалаға көңілсіздік туғызып, жылы кабинетте отырған секретарьдың өзін де шым-шымдап, түрткілеп әуре еткендей.

— Не бітіріп жүрсіңдер қосақталып? — деді секретарь қолындағы қара қаламын сиясына малғылап, алдындағы қағазға ықласты пішінде қол қойып жатып.

— Сіз шақырған жоқсыз ба? — деді аңқау директор.

— Шақырдым. Кеңінен әңгімелесуге бір реті келмей-ақ қойды. Сенің жазған баяндама-хатыңды оқыдым, — Мәлік директорға бұрылып алдындағы қағаздарды сырғытып тастады.

Директор бас агрономмен келісе алмай кеткен түні сол бетімен аудандық атқару комитетінің председателі Ербол Бегимовтың үйіне барғанды. Екеуі ниеттес, қарта дос, бірінің үйіне бірі қонаққа барғыштап, араласып тұратын сыйлас көрші-ді. Өткен қыста Ковальчук бір семіз атқа акты жасап, арзан қазына бағасымен Ерекеңе соғым берген соң,

председатель қанат астына алып, аупартком бюросында қызғыштай қорғыштап та жүретін.

Директор барып шағым жасаған соң, Ерекең: «Жаз бюроға, «Өлетін бала молаға жүгіреді» демекші, көрінген болар оған бірдеме!»— деп кеңес берген-ді.

Ковальчук сол ақылмен түні бойы баяндама-хат жазып, ертеңінде Мәліктің алдындағы хатшы қызға табыс еткен. Содан шақыртып отырғаны осы.

— Оқыдым.— Мәлік тағы да сөзін қайталады.— Кейін кеңінен отырып талқылармыз. Екеуіңнің жанжалыңды обком да біледі. Тек, әуелі егісті бітіріп алайық...

Нұрлан сөз жалғасы бар екенін аңғармады ма, Мәлік сәл кідірген кезде киіп кетіп, өз ойын алға итермеледі.

— Бітіре алмаймыз! — деді жұлып алғандай.

Мәлік бір езуінен күлімсіреп, оның ұшқары сөзін жастық әуеніне сайып, жабыса түспеді. Кеңінен толғады.

Жылы жүз, жұмсақ үнде:

— Неге дейсің? — деді сынап қарап.

— Пәле, егін егетін жер жоқ.

— Ескірсе, тозса жер таппайсың ба, тың жерді. Баянауылда үш Францияның жері бар! — деді Ковальчук мырс етіп.

Мәліктің ұзақ отырса, оң аяғы ұйып сыздай бастайтынды, соғыстағы операцияның зардабы, сондықтан да әлсін-әлсін қабырғаға арқасын сүйеп қойып, оң аяғына күш салмай аздап тыныс алдыратын. Қазірде, тұрып кетіп, екі алақанын артына төсеп қабырғаға сүйенді.

— Тасқа, сортаңға ек деп бұйрық беріңіз, егейін! — деді Нұрлан да кекесін үнде.

— «Қаражар», «Айғыржал», «Әулиетас» маңында болдың ба? — Мәлік директор мен агрономның шәлкес сөздерін естімегендей бұ да өз ойының арнасын қуалады.

Болдым. Егуге келетінін таңдап, белгілеп кеттім. Бірақ, жалпы егіс көлемі азайды.

Мәлік үндемеді. Аудан жерінің жыл санап, құнары азайып, егін шығымы құлдырап бара жатқанын біледі де, соған не істеудің амалын таба алмай қиналатыны өзіне анықты. Облыстан жоспар түсіреді, оны орындауға аудан міндетті. Обкомның бюросында бекіген, кім қарсы болады?

Жыл сайын ауданда, егіс көлемі, термометрде көтерілген сынаптай, жоғары өрлеп жылжып барады, жылжып барады.

Жас агрономның қырағы көзі бір қарағанда-ақ жер құнарын байқаған. Жең сыбанып күреске түсер кезек келген болар...

— Егіс жерінің көлемін, сен азайтпа, жігітім.— Мәліктің сезі өз ойына қайшы шықты, бірақ оны өзінен бөтен ешкім сезбеді, неге бұлай дегенін де өзінен басқа тірі пенде ұқпады.

— Не істейін, ағатай, айтыңызшы?

— Сен агрономсың, тап бір жол...

Осы бір сәт есік шалқая ашылып, баса-көктеп, айбынды екпінмен Якупов кіріп келді. Бос тұрған Мәліктің орнына отыра кетті. Мәлік директор мен агрономды таныстырды.

— Вот как! — деді ол директорға шұқшия қадалып,— әлі күнге егіске шықпаған директор сен бе едің?

— Біз шықтық егіске! — деді Ковальчук ауыр денесімен орашолақ қимылдап, креслодан бөксесін босата алмай бірге көтере түрегеліп.

Якупов — орта бойлы, жуантық, төртбақ қасқа бас. Тез қимылдайтын, қолма-қол шешімге үйір, дыз етпе кісі сияқты, жұдырықпен столды қойғылап, төзімі жетпей тыпыршып:

— Асанов! — деді Мәлікке бұрылып,— осы совхоз емес пе еді дауласып жатқан?

— Осылар! — Мәлік басын изеді.

Ковальчук осыған кінәлі сен едің ғой, арашаламайсың ба дегендей қасындағы Нұрланға қарады.

Нұрлан директордың емеурінін түсінді де жауап берді.

— Бұған кінәлі мына мен, жолдас Якупов! Жаңадан іске кірістім де, егістік жермен танысып, бір-екі күн кешігіп шықтық егіске.

— Бүгінгі екі күн, достым, ертең күзде егіс үшін екі жұмаға айналатынын білесің бе?

— Білгенде қандай?.. Осы кешіккен екі күн — биылғы егіс тағдырын шешетініне көзім жетеді.— Балаң жігіттің сөзі бұл жолы ұнамады Мәлікке.

Нұрлан ұшқары сөзіне, қызба мінезіне сай, Якуповпен шартпа-шұрт кеп, бұлдіріп алмаса игі еді, тартына сөйлеп, байыппен ұғындырудың орнына келте жауап қайыруын көрдің бе?

— Қалайша?— деді Якупов алға қарай ұмтыла.

— Ерте ек, кеш ек, бәрібір бұл жерден астық ала алмаймыз!

— Ой-бу, қайран албырт жастық-ай! — Мәліктің қау-пі осы еді, ойын жеткізе алмады бала!

— Неге? — деді Якупов даусы өзгеріп, көз қиығының ұшынан Мәлік мысқыл отын да байқап қалды.

— Жер тозған... эрозия!

— Оны осы екі күннің ішінде біле қалдың ба?

— Осы екі күннің ішінде.

— Білгіш екенсің... Бұрын өзің егін сап көрдің бе?

— Оқып жүргенде салғам.

— Ә... Ә,— деді ол келемеж үнде,— мына мен су маманы болсам да, көзімді сол егінмен ашқам. Әкем, бабам, бабамның бабасы — егінші болған. Сен маған егінді қайда, қалай егуді үйретпе! — Якупов атып тұрып көк шұғамен жабылған ұзын столды шыр айналды.— Сен ше?.. Сен кімсің? — деді ол екі қолын қалтасынан алмай, Ковальчуктың алдына келіп.

— Мен бе?... Мен — директормын.

— Мамандығың кім?

— Мұғалім болғам — тарих пәнінен.

Якупов сұрланып, Мәлікке бұрылды.

— Осыны директор ғып жіберіп жүрген қай ақымақ екен? — деді Якупов тарылып.— Не біледі бұл ауыл шаруашылығынан? Мынау аузынан уыз дәмі кетпеген бала, мынау аузын бұған қап... Бұлар бүкіл облысты кейін қалдырады әлі.

Нұрланның екі жанары жарқ-жұрқ етіп, сұрланып түрегелді.

— Балағаттамаңыз! Сіз үлкен адамсыз.— Нұрланның даусы дірілдеп, бір қадам алға басты.

— Нұрлан қой енді, сөз таластырмай! — Тіл тигізіп ап, ұятқа қап жүрмесем деп қауыптеніп, Мәлік тоқтам салды.

— Оһо, қара-қара!.. Герой! — деді Якупов күліп.— Маған ақыл үйреткің келді ме?

Бұрын аудандық, ауылдық жерде бір кісінің бетіне қарсы кеп көрмеген, мұндай ащы сөзді күтпеген Ислам абыржып бәсеңсіп, өңі жүдеу тартты.

— Мен герой да емеспін. Ақыл да үйретпеймін. Туған жеріме, еліме жаным ашып, осы шындықты айтуға мәжбүр болдым, жолдас бастық. Шындықты айтты деп жазаласаңыз өзіңіз біліңіз. Айғыздап жерді жыртып-жыртып, бүлдіріп тастаған, неге соны көрмейсіздер? Сол жердің өткен жылы гектарынан 2-3 центнер өнім алған. Сол жерді ысырап қып бүлдіргенше, қой бағып, ет неге жемейді халық?

Кәне, партияның қай уставында жазылған екен: қой өсіретін жерге егін ек деп?

Якупов та, Мәлік те үнсіз ойлана тыңдады. Ковальчук жымың-жымың етеді, іштей құптап отыр ма, яки: «Аз, бұл сендерге!» деп табалай ма, кім білсін...

Нұрлан құлаққа ұрған тыныштықтан өз даусын өзі естігендей, кенет сөзін аяқтамай тына қалды.

— Лекция деп білеміз де! — деді Якупов кекетіп.

— Жүректен қайнап шыққан зарым бұл! — Осы сөз бастықтың қытығына тигендей.

— Бұл жігіттің миы әуел баста қисық жаралған сияқты, — деді Якупов басын қолымен нұқып, — сөзінің ұсқыны жаман. «Зар» деуін қарашы. Кешкө бюро шақыр да, екеуін де қызметтен босат!

Якупов директор мен бас агрономға тыжырына, сұстана қарады да Мәлікке:

— «Келесі жұмада, обком бюросында көктем егісінің барысы жайында есеп бересің!» — деп, шұғыл бұрылып, шапшаң шықты үйден.

* * *

Мәлік Якуповты машинаға мінгізіп, шығарып салды да, қайтып кеңсеге кірместен, үйіне қарай беттеді. Ішкі толқынның көлеңкесі басқан шауқар қара жүзі күреңітіп маңдайына тілім-тілім ажым жиналды.

Раушанмен ақылдасу керек екен. Бұл — жігітті не оңға бастап жүр де, не сор түртіп, құйрығына қалжуыр байлайын деп жүр.

Түскі тамақты әзірлеп қойып, музыка тыңдап отырған Раушан Мәлікті қуана қарсы алды.

Тамақ үстінде жаңағы аупарткомде болған оқиғаны сөз қылды Мәлік.

Мәлік сұқтана, сынай қарап, су бетінің діріліндей болса да, бір өзгерісті Раушан мінезінен аңғарғысы келеді, таба алмайды. Біртіндеп жүрек те сабырлы соғып, орныға бастады.

— Өзеуреген бір қызыл көз екен, сенің әлгі однокашнигің. — Мәлік «досың», «құрбың» дегеннен гөрі осы орысша «однокашник-ты» лайық деп тауып, әдейі мән беріп айтты.

— Мен оған ескерткемін: байқа, жұлының үзілер деп. Жоғарғы жақтан бекіп келген жоспарды кім бұза алады? — Нұрланды қостай ма десе, Раушанның жақтырмай, сөккені

несі? Көңілдің небір қоңыр шағын іздейтін ұры сезік те Мәлікті оңаша тастамай, тағы да бетпақтанып, түрткілей бастады. Мәліктің көзін бояп отыр ма? Жоқ, ондай жалған сезікті таста, Мәлік. Сенің басыңа тең қылық емес.

— Сен маған мынаны айтшы: аралаған жерлеріңе шын дәнді дақылдар егуге болмай ма?

— Екі талай.

— Екі талай дегенің...

— Дегенім: жауын болса шығуы да мүмкін дегенім. Екеуміз бір түн айтыстық, алдымен, ертең, аупартком жауап береді, арандатпа десем де, құлағына кіріп шықпайды.

Мәлік өзінің жұбайына таңырқап отыр: шындықты неге айтпайды бұл келіншек? — Неге жалтарады?

— Раушан,— Мәлік жұмсақ та жылы үнмен атап, толқыған қилы-қилы ойларын тұмшалап, білдірмеуге тырысып бақты.— Раушан, сен менің сұрағыма тура жауап берші, жердің құнары қандай?

— Нашар! — деді Раушан ұзын да әдемі саусақтарымен дастарханның бүктелген шетін түзеп, сипалап.

— Қара дауыл топырақ...

— Мәке,— Раушан сөзді бөлді.— Қайтесің Нұрланның шала теориясын... Баянауылдың жері жетеді жыртуға... Якупов ертең өзіңізді түйедей жүндейді, планды орындамай бағыңыз!

Мәлік үндемеді. Жаны ашып айтып отырған болар, дегенмен Раушан да түсінбепті жігітті. Нұрланның ой жүйесінде, алған бағытында партияның саясатына қарсы келетін не бар? Болашаққа көз тастап, совхоз экономикасын, туған жердің қамын ойлағандықтың әрекеті бұл.

Ертең жер өнім бермесе, оған жұмсаған еңбек те, тұқым да зая кетпей ме? Үкіметке пайдалы совхоз бола ма?

Жер!.. Шіркін, жер-ананың қадірін кім біледі! Адам келеді, тұрады, өледі. Адамды адам қылған да, асыраған да, ертең өлсе баурына да алатын осы жер.

Жер қадірін анау далада, қой бағып жүрген қойшы көбірек біледі!.. Баланикі дұрыс: тың игереміз, егін саламыз деп, мал бағуға жөнді көңіл бөлмей, көлеңкеде қап келе жатқаны өтірік пе?

Кешегі қой өрістейтін жайылымды бүгін айғыздап жырттып-жырттып тастады. Енді қайда бағады?

Баланы қолдау керек?.. Қалай қолдайды? Совхоздың жоспарын қайта қарау керек пе? Якупов оған көне ме? Бюрода қара, орнынан ал деп кеткен жоқ па?

Раушанның бетінен сүймей, үйден шыққаны осы Мәліктің. Тынымсыз қиял-ойдың қамауына түсіп, үнсіз көшеде жаяу келеді.

Қазір бюроға салып: «Сембин іс басқара алмады, қызметінен босатылсын!»— десе бәрінің де қол көтеруі хақ. Бюро мүшелері секретарьға сенеді, және де ол жігіт жақында келді ауданға, өзін әлі көрсете де алған жоқ. Қалай жақтасын?

Мәлік «кеше өзі ұсынып еді, бүгін өз қатесін өзі түзеді» демей ме жарамсақтанғандар? Ковальчук барар бір бөлімшеге, Нұрлан кетер оның соңынан, далақтап, агроном болып бөлімшеге. Жаңа келген директор мен агроном уай көзің жамандық көрмесін күні-түні тракторды айдат сонсоң? Сонсоң жерді жыртады кеп... Жыртады кеп... Астық жоқ! Күзде ауызды қу шөппен сүртіп, екі қолды мұрынға тығып, тағы да облысқа, өлкеге телміріп, «тұқым сұрайды...»

Кім жауапты осыған?

Мәлік өзі мойнына ала ма жауапкершілікті? Жоқ! Неге? Үш жылдай болды осы ауданда істегелі, неге білмеді жер жайын? Күн бұрын неге айтып, жоспарды соған орай неге жасатпады?

Оған облыс көнді ме: «Пәлен совхоз пәлендей жер жыртады»,— деп сырттан тон пішіп, бұйрықты жібере салған жоқ па?..

Мәлік осы бір иығын басқан ауыр ойлардың шешімін таба алмай, қиналып, кабинетінің күрең дерментинмен тыстаған есігін селқос ашты.

БЕСІНШІ ТАРАУ

Қаланы қақ жарып өтетін Бұқар бұлағына төселген ағаш көпірді басып, Айжан мен Нұрлан Малай орманына қарай туралап тартты. Қала сыртындағы дөңесті асып, Баян тауының қойнауына тығылған қалың орманға барып кірді.

Қар кетіп, Малай бұлағы сылдырап, әндете тасыса да, орман іші реңсіз, таңертеңгі алтын шапақ уыстап нұрын шашпайды, тек бір көзін қысып, сығалап, таудан түскен

көлеңкеден қашып, ағаш-ағаштың арасымен зытады. Жапырағы түсіп, жалаңаш тырбиған үйеңке, қаздиган қайың, серейген қарағай, бүкірейген арша — бәрі де ұялып, бетін басып, «келмеші-келменің» астына алып, ызғарлы леп білдіреді.

Аяқ астына төсегені өткен жылғы көк жапырақтар, жүрсең масаты жұмсақ кілемдей, жаның және рахат табады.

Нұрлан орман ішіне кірісімен, бала күнгі шалдуар мінезіне сап, қолын қалқалап «ау-ау!» деп айғай салды, осы бір сәтті күтіп тұрғандай, бүкіл орман қосылып, «ау», «ау!» деп бірінен соң бірі қағып ап, тау қойнын шарлап, шыңына өрмелеп, біртіндеп барып жоғалды.

Тұнық ауаны жарып өткен жаңғырық орман ішінде діріл қаққан ізін қалдырды, оны Нұрлан көзімен анық көргендей қуана жүгірді.

Айжан да Нұрлан соңынан ұмтылып еді, ол көз ұшынан ғайып болды. Айжан енді қайда барарын білмей дағдарып тұрғанда, қалың тоғайды сықылықтаған күлкіге толтырып, әлгі бір жаңғырық, құлақ түбінен зуылдап тағы да өте шықты.

Жаңғырық дәл желке тұсынан естілгендей, артына бұрылса, тау етегінде тігілген шатыр тұр. Айжан таңданып, «ойпырмау, бұл не сиқыр!» деп тесіле қарайды. Ия, сұр березенттен шошайта тіккен жалғыз шатыр.

Қыз соған қарай аяңдады.

Баянауылға Айжан келгелі бір жыл, содан бері осы орманға ең құрмағанда, бір келсейші!.. Қыс бойы бар көргені Сабындыкөлде бір рет қол шанамен мұз тепті, онда да болмай жаңа жылда алып барған Раушан мен Мәлік-ті. Одан бөтен не көрді? Үйі мен емхананың арасы, анда-санда кино, кейде — Раушанның пәтері. Жүретін сүрлеуі де, соқпақ жолы да осы.

Қаланың айналасы — көз тұнжырайтын сұлулық, әдемі сурет. Неге жанын бөлемеді Айжан?

Тым бұйығысың-ау, дәрігер қызым. Шешіліп, ашылып, жан-жағыңа тамашалап қарамайсың ба? Ылғи терең ойдың жар қабағы мен жағалауды ұнатасың. Медицинаның журнал-кітаптарын оқып, білім толықтыру, әрине, талапкерлік, бірақ көңіліңе де талпынтып, қанат қақтыра біл!..

Бұл не қылған шатыр? Нұрлан неге күн бұрын жалғыз кетіп қалды? Әлде, әнеугі Нұрқат «тамырдың» кебін киейін деп жүр ме бұ да? Айжан сезіктеніп, елегізіп, ілгері басқан аяғы, кейін кетіп, жақын барса, шатыр іші қуыс — үңгір

тас; арамен кесіп, бірінің үстіне бірін салған жалпақ тақтайдай текше тастардан табиғат әсемдеп қалап берген: Айжан үңгірге бас сұғып, сығалауға бата алмай, секиіп тұр еді, әлгі бір жаңғырық күңгірлеп, арғы түбінен тағы естілді.

— Нұрлан! — деді Айжан үрейлене. Сәл кідірістен соң, бет-аузы сатпақ-сатпақ, дәл ібілістің бел баласы, не ішісіндей, үңгірден Нұрланның басы қылтиды.

— Қорқытпа, Нұрлан! — Айжан жүрегін басып, кейін шегінеді.

Қыз үрейіне сенді ме, екі айтқызбай сақылдап күліп, дауыстап, Нұрлан үңгірден шыға келді.

— Қорықпа, менмін!

— Сенбеймін, сен — сен емессің.

— Енді кіммін?

— Сайтансың!

Айжан жақындатпай, қолын ербеңдетіп, көзі бақырайып, өңі қашқандай. Есінен адасып қалғаннан сау ма?

— Айжан, менмін ғой, Нұрланмын!

— Жоқ, сен алдағыш. Ібілістің өзісің, мені әдейі алдап әкелдің?

— Құдай біледі, мен Нұрланмын. Өзің маған қарашы!

Нұрлан қалтасынан орамалын суырып алып, бетіне жаққан саз балшығын шапшаң-шапшаң сүртіп, ыржия күліп: «Міне, қазір танысың мені!» — деп қояды.

Қыз үрейлі пішінде тағы да кейін шегінді:

— Жолама, сайтан!

Нұрлан жік-жапар жалынып, жыларман болып жақындай түседі...

— Ендігәрі айтқаныңды екі қылмаймын. Есіңді жина!.. Қорқытам деген жоқпын. Сені күлдірейін деп едім.

Қыз тұра қашты. Нұрлан қуып берді. Қыз ағаштан-ағашқа тығылып, бұлталақтап, ұстатпады. Маңдайынан тер шығып, қызарып, еңтігіп, Нұрланның сілесі құрып, жуан қарағайды қапсыра құшақтап тұрып қалды.

— ...Сипалап, шымшып көрші мені, адам екенімді аңғарасың! — дейді зәресі кеткен Нұрлан. Өлім емес пе орманға әкеп, сап-сау қызды жындандырып жіберуі!..

Қыз үріккен тайлақтай, ойқастап, қасынан өте бергенде Нұрлан шап беріп оның қолынан ұстай алып, өзіне қарай тартқанда, Айжан сықылықтап күлмесін бе. Ақымақ болғанын білген Нұрлан өзіне-өзі күліп, отыра кетті.

Орман іші күлкіге толды. Нұрланды келемеж етіп,

ажуа қылғандай, ағаштар да бірінен соң, бірі қағып әкетіп, күле берді.

Айжан күлкiсiнен кенет тыйылып, Нұрланға сұқтана қарап, неге ентiккенiн бiлгiсi келдi. Жас жiгiттiң «мен аурумын» деуге аузы бармады, қолынан тартқылап, қалаға қарай ерте жөнелдi.

Қыз тағы да өз ойына оралып бiрдеме дегiсi келiп едi, құлақ қоймай Баянауылда жетi бұлақ барын, оның iшiнде мөлдiреген тазасы да, мұздай суығы да осы «Малай» екенiн, әкесiнен талай естiген әңгiмесi ғой, шұбыртып айта бастады. Бiрақ мидың арғы түбiнде тағы бiр ойдың ошағы тұтанып, қатарласа лаулап жанды. Нұрлан қызбен оңаша дидарласып, тiлдесуге шорқақ, икемi жоқ, оны өзi де сезедi, талай серт етiп: «Әй осы жолы батыл болармын-ау!» деп барғанда, дәтi шыдамай, мұзда коньки тепкен жiгiттей тайғанап, терiс айналып кете баратын-ды. Қазiр, мiне, жиырма бесте, жiгiт болғанына жетi жыл, егер он сегiзден аспағанның өзiнде. Осы жетi жыл iшiнде екi-ақ қызбен танысқан. Онда да, әлi «сүйемiн» деп не бiр ауыз сөз айтпаған, не құшақтап бетiнен сүйiп көрмеген. Жалғыз-ақ сегiзiншi класта жүргенде Раушанға өлең жазып, өзiнiң ғашық екенiн, өмiрлiк дос болуды арман ететiнiн бiлдiрген-дi. Ветпе-бет кеп, көзiнен көзiн алмай, көз нұрларын шағылыстыра: «Жаным, сүйем сенi!» деп бiр айта алмай, ендi келiп, Раушанға кiнә қояды. Пәле, Раушандай өткiр де талапкер қыздар, әдәмi семья құруға ыңғайлы да құмар, тосып отыра ма, «ашық ауыз» Нұрландарды... Мiне қазiр қасында бұзауша ерiп келе жатқан Айжанға жүрек сырын бiлдiрә алмайды.

Айжан ұнайды Нұрланға. Алматыда алғаш танысқанда да қыздың кiшi пейiл, жiбектей жұмсақ мiнезiн қызыға құптаған. Раушан екеуi қатар тұра қап, көз алдына кезек елестейтiн. Сонда тiк те өткiр, ерке де назды Раушанның орнын сабырлы да жұмсақ, тұрақты да қарапайым Айжан басатын. Екеуiн де қадiрлеп, екеуiн де перiште тұтып, қол жетпес арманы есебiнде қарайтын. Әйтсе де Раушан орны бөлек-тi.

Баянауылда ойда жоқта кездескен Айжан, Нұрлан қиялына тағы да қанат бiтiрдi, көңiлшек арман қайтадан елжiреп, аңсай бастады.

Әттең не керек, сырқатынан айықпай Нұрлан сырласа ала ма?..

Осы бір соңғы ой Нұрлан жүрегіне қуаныш әкелгендей. Бір ауыз жылы лебіз білдірмеуді өзіне қорлық санап келе жатқан Нұрлан осы бір дәлелге жабыса түсті.

«Әуелі сырқаттан айықпай, жүрек сырын сездіруге ар бармайды, жолдас!»— деді Нұрлан іштей үйіндеп, бекініп.

Қабағы ашылмай, түнеріп келе жатқан Нұрлан жүзі күншуақтай жадырай қалғанын сезген Айжан кешегі Нұрқаттан естіген суық сөзді есіне алды.

— Сені орныңнан алатын болды ма?

— Білмеймін. Оны кім айтты?

— Нұрқат... Сен бөлем дейсің. Ол саған жат адам сияқты.

— Несін сездің?

— Нұрлан дейді, Дон-Жуан, жастай көрсе-қызар-ды, әлі өзгермеген. Бүгін сені айналдырып, алдаса, кеше Раушанды алдап: «Жер көреміз деп машинасына міндіріп ап, отар басында түнеп келген» деп саған зәрін төкті. Мен: «Еркек басыңа лайық па осы!» десем, қарқ-қарқ күледі.

— Ақымақ! — Өзі жайында мұндай сөз естимін деп ойламаған Нұрлан шамданып, сұрланып, жұдырығын қаттырақ қысты.

— Ақымақ, Нұрқат! Оқып жүргенде осылай шәкірттердің арасына сөз тасып, ши жүгіртіп, бір-біріне айдап салатын әдеті еді.

Атасы 29—30 жылдар атақты Өсербай-Шамшит атанған Баян өлкесінің бау кеспе ұрыларының тобында болып, жаңа ұйымдасқан колхоздың малына тыныштық бермей, ақыры солдаттар Далбаның тауынан ұстап әкеп, бес жылға соттап жіберген жерінде аурудан қайтыс болған. Баласын ел боп, балалар үйіне түсіріп, оқытып, кейін елде мұғалім болып, адал еңбек етіп, әскерге алынып соғыстан қайтпады. Шешесі де мұғалім-ді, қазір Жосалыда мектеп директоры...

— Шешесі де жақсы, ақылды кісі. Кімге тартып жүргенін. Тегі, атасына тартқан сұйық болмаса игі еді...

— Тұқым қуалайтын көрінеді ғой. Бәсе...— деді Айжан да әнеугі өзін ұрлап апарып, бір түн әуре қылғаны есіне түсіп, ыза кернеп.

Нұрлан үйіне жүдеп, іштей Нұрқатқа ренжіп оралды. Мұнысы несі қыздың бетіне қарап бір ауыз сөз айтпайтын Нұрланға кір жаққаны? Өсектесе де жымын білдірмей, қисынын тауып айтпай ма!.. Жеңілтектік пе, дұшпандық па?

Нұрланның жаңа ғана жазғы аспандай ашық көңілі бұзылып бұлт басып мидың арғы түбінде нажағай жарқылдап, ашу шақырғандай...

Орманға баратын жалғыз аяқ соқпақ жол дәл Нұрлан үйінің қасынан өтетін. Барарда тауды өрлеп, басқа бір ізбен барса да, қайтарда бұралаңдаған дағдылы жолға түсіп, тезірек жеткен. Есігінің алдында, ауылда қолы қарап отырмайтын Сембі шал, жонып жатқан ағашын қасына тастай беріп, бұларға айғай салды.

— Нұрлан-ау, бері қайрыла кет, шешең ауырып қалды ғой,— деді әкесі, денесі қораш болса да, жуан даусымен бүкіл көшені басына көтеріп.

— Барамыз ба?

— Неге бармаймыз, ауырып қалса?

— Құр қол емессің бе?

— Дәрігерге көретін көз, тыңдайтын құлақ, кесетін қол болса жетпей ме, басқадай не құрал керек?

Сембі шал баласынан сәл биіктеу, жұмыр келген аққұба қызға сүйсіне көз тастап, қалбалақтап, бәйек болды.

— Қарағым, талдан корзинка тоқып беріп жіберіп едім, алдың ба? — деп бұрын да Нұрлан жоқта, талай келіп емдеп жүретін дәрігеріне ықласын білдірді.

— Рахмет, әке!.. Алдым. Үлкен қызметіме жарады. Денсаулығыңыз қалай?

— Анда-санда белім шаншып қояды. Менен гөрі кемпірдің халі нашарлап тұр бүгін...

Ертесімен шай ішкенде шешесі қабағын шытып, ыңқылдап отыр еді. Нұрлан ежелгі ыңқыл-сыңқылы деп мән бере қоймаған-ды. Нұрлан үйге аптыға кірді. Айжаннан бұрын-ақ ұмтылып, шал мен кемпір жататын сәкі үстінде, көнетоз көрпеге қымтана оранып бүк түскен шешесін бас салды. Кемпірдің тілі: «Жүрегім!» деуге әрең оралады, жасы жеткен, әлсіреген кемпір жөндеп ауруын да айта алмайды. Нұрланды көмекке алып, Айжан ет кетіп, қаусаған құр сүйегі қалған арық кемпірді шешіндіріп, шалқасынан жатқызды да, жүрегін тыңдап, тамырын ұстап байқап еді, әлсірей соғады. Жалма-жан Нұрланды дедектетіп емханадан түрлі дәрі-дәрмек, қан өлшейтін аспаптар алдырды. Баянауылда ұзақ жылдан бері істейтін ішкі аурулар маманы — қарт дәрігер Паевскийді де шақыртып, екеуі бірге қарады.

Жүректің ә дегеннен қатты ауырғанын есепке алғанда «инфарктіге» ұқсайды, жүрек тамырларының бірі үзіліп

кеткен тәрізді дәрігерлер өзара кеңесіп, осы диагнозға тоқтады.

Түні бойы Айжан мен Нұрлан кемпірдің басында күзетіп шықты. Айжанға: «Бар үйіңе, демал!» деп таңға жақын жалынып та қарады Нұрлан. Көнбеді. Жалғыз тастап кетпеді, жүрек соғысының әлсірей бастағанын сезді білем, көп ұзамай, таң ата кемпір жан тәсілім қылды. Нұрлан қиылып, көп жылады, шешесінің кеудесіне басын сап, құшақтап жатып алды.

Өтерден он бес минут бұрын, қолын шошайтып баласын қасына шақырып ап, сыбырлап: «Айжан жақсы бала, айрылма, қалқам!»— деді.

Шешесін қимай, қайғыра қиналған Нұрлан, Айжанға көз қиығын тастап еді, ол, терезе алдында дәрі екпек болып шприцін дайындап жатыр екен, естімеген тәрізді.

Нұрланның дәл қазір шешесінің аузынан күтпеген сөзді. Қайран ана, о дүниеге аяқ салып бара жатса да өз басын ойлап жатқан жоқ, баласының қамын жеп, соның келешегін арман қылады.

Нұрлан анасының ажым басқан қушықтай жүзінен көзін алмай толғана қарап қалған. Үйдің ішін айнала шарлап, қыбырлап, ертеден-кеш дамыл көрмейтін ана, міне енді саябыр тапқан, жүзінен не бір қасірет-қайғысы, не бір қуаныш, шаттықтың сілемі білінбейді-ау, білінбейді. Қатал болған өмірге де, кейде ренжітіп, кейде жұбатқан адамға да риза сияқты.

Нұрлан тірі күнінде, кеше Москвадан оралғанда, анасына бірауық көңіл бөліп, бала болып еркелеп, ажымға толы терісі салбырап бос қалған кеудесін иіскелеп, мауқын неге баспады? Неге? Кім қолынан алды? Кім арасына түсті? Келісімен шауып, Павлодар кетті, одан қайтты да тау-тасты аралап, «қызмет-қызмет» деді де тұрды, анасымен әңгімелесуге қолы тимеді. Эх, Нұрлан!..

Сембі жыламады, малдас құрған қалпы, ерні жыбырлап, аятын үнсіз оқып сазарып отыра береді.

Ертеңінде түстен кейін қаланың ортасындағы үлкен бейітке апарып қойды. Ауыл-аймақ, туған-туысқандар «ой, әжескем деп» жылап-сықтап, ұзақ сапарға арулап шығарып салды. Төрт жігіт, ең алдында Нұрлан кілемге орап, бейіт басына дейін, ныққа сап, жаяу апарды.

Бір кездегі сырықтай бойшаң әйел, қазір Сембіден аз ақ қалтқы, кішірейіп кеткен, салмағы да қуыршақтай, жеп-жеңіл. Екі-ақ кісі қаңбақтай көтеріп ап, қабірге салды да,

лахат аузын күйген қызыл кірпіштермен қалай бастады. Оп-оңай...

«Құлыным», «қарашығым», «күнім» деп айналып-толғанып отыратын анасының Нұрлан енді даусын естімейді, не енді жүзін көріп, өміріне демеу қылмайды, тіршілік бітгі, дем таусылды.

Бір адамға қиянат етіп, бір ауыз ғайбат сөз айтып, не бір сабақ жібін сұрамай, іліп кетпеген біртоға момын, еңбекпен күнін өткізген аяулы жан артына не қалдырды? О дүниеге өзімен бірге не әкетті? Өзімен бірге түк алған жоқ, бәрі артында қалды. Қайтпас сапарға аттанып бара жатып, мүмкін, құдайға қылған тәубесі, еткен шүкіршілігі Нұрлан болар? Өмірін пида қылған ананың ақ сүтін немен ақтайды екен ұлы?

Қабірінің басына ескерткіш орнатумен бе, суретін үлкейтіп қабырғаға ілумен бе? Әлде, қайыршыға жұма сыйын садақа беріп шешесін есіне алумен тына ма?.. Ана баланы өзі үшін таппайды, ұрпағым қалсын, атымды шығарсын деп үміт етеді.

«Бәленнің шіркін, баласы-ай!» деп мақтанып та, сүйсініп те айтса, ана көрінде тиыш жатпай ма!

Құйындай дөңгелене ұйытқыған осы бір егес-қияс ойды жиналған жұртқа айтқысы кеп тұрды да, шалдар жол бермей, кеу-кеулеп, молдасын тықпалай бастаған соң, ұрыссын ба, кейін шегініп, Айжанды алып, үйге қарай аяңдады.

Аспанды ақ шарбы бұлт қалқып, күн көзі сығалай қарап, жер бетінде теңбіл-теңбіл көлеңке жылжыды. Баяу жел соғады.

Осы бір қайғылы күндері қасынан кетпеген ақылды Айжанды білегінен ұстап, Нұрлан жүрек кернеген сырын шертеді.

— Біз, балалар, ата-анаға қаттымыз ба дейім, Айжан. Дәлірек айтқанда эгоистпіз. Жеке бастың қамын ойлап, ұядан бір ұшқан соң қайтып қайрыламыз ба! Қазақ «әкенің қәдірін балалы болғанда білерсің!»— деп тегін айтпаған екен. Кешеден бері бір уайымда жүрмін. Егерде, деймін, шешейді алдын ала дәрігерге көрсетіп емдетсе, бірер жыл өмір сүруі де ықтимал еді...

— Сен жоқта, іші ауырып, емдеп, құлантаза айығып еді. Содан қайтып, ауырдым деп не ішіне, не жүрегіне шағым жасаған кісі емес-ті, кездесіп қалғанда сұрап жүрдім ғой... Жасы жеткен адам, себебі неден деуге келе ме! — Ай-

жан жұбату сөздер айтып, жігіттің толқыған көңілін басқысы келгендей. Бірақ, Нұрлан анасы алдында өзін кінәлі деп есептеп, үйіне келген соң асын беріп, жұрт аяғы тарқар-тарқамас қайғырып жатып қалды.

Осы аптадағы бірінен соң бірі үстінен басқан зілдей ауырлықты жас жігіт көтере алмады ма, тұла бойы қызып, ұзақ түнге сандырақтап, қара иттердің қамауынан шыға алмай әлек болды.

Ертеңінде, шайын ішкізбей, дірдектетіп аупарткомге тағы да шақырып әкетті.

* * *

Қолда сарала, тобылғы қамшы, Нұрқат таң атпай аудандық атқару комитетінің председателіне кіріп, сымсыз телеграф арқылы тараған қала «жаңалықтарымен» таныстырып өтті. Жақында Ерекең екеуі бір жұма қой отарларын аралап, құс атып, сапар шегіп қайтқанды. Содан бері Нұрқат председателге барғыштап, қажет деген шұғыл жайларды түсіндіріп, «сыр» айтып кететін. Өзін іштей председателдің «ақылшысымын» деп санайтын.

«Жақынды жақын деп білмеген бөленің аузы-мұрнын бұзу керек?» деген түйін бойынша, Нұрқат сөзді алдымен Нұрланнан бастады. «Раушанмен бір түн жоғалып кеткенін, оған Мәліктің қалай қарайтынын кім білсін, естіді ме екен өзі? Одан Айжанға қырындап, ақыры, көршілердің пышпышына қарағанда, шешесі баласының мінезіне риза болмай, жүрегі ауру екен, қайғыдан қайтыс болыпты-мыс»,— деген қауесетті әдемілеп, нәшіне келтіре жеткізді.

Бегимов шегір көзін қадап, сағыз шайнап отырғандай шықшытын қайшылап:

— Мәліктің неге осыған сеніп, құлай кеткеніне таңым бар,— деді.

— Келіншегінен аса алмаған болар,— деген сөзді немқұрайды тастай беріп, іле басқа әңгімеге көшіп, совхоздың егісті кешең бастағанын, бастаса да өткен жылғы қарқынның жоқтығын сөз қылды.

Мұндағы түлкі жүрісі председатель көңіліне Нұрлан жайында секем алдыру еді, сол мұратына жеткендей.

Кісі сөзін екшемейтін, аңқылдақ Ерекең оң жақ танауының үстіне біткен түймедей қара меңін жұлқылап, ойланып отырды да, Нұрланға қайта оралып: «Раушанды қайдан білетінін, бірін-бірі жақсы көрсе, неге айрылып кеткенін» сұрап білді де, бедірейіп, үнсіз отырып қалды.

Ерекең естіген сөзін ішіне сыйдыра алмай, жайғастырып отыр ма деген түйінмен Нұрқат қалың ернін дүрдитіп, бала құстай сорғыштап отыратын әдетіне сап, ернін шопылдатып, бастық не айтар дегендей аз мүдірді де, ол үндемеген соң қоштасып кете барды.

Асанов телефон соғып: «Қолың бос болса, кіріп шық!»— дегенде председатель де Нұрқаттың сөзіне күпті боп, секретарьдың жіберген қатесін қалай түзеудің шарасын ойлап, шерменде боп отырған-ды.

Ерекең денелі, табиғаттың мол жасаған адамының бірі-ді, ісі де өз тұлғасына ұқсас, құлаштап сермеп, аянбай қимылдап, өндіре еңбек ететін-ді. Егіс, орақ кездерінде күні-түні далада жүріп машинада ұйықтап, айдалада кез келген бригада, қоста малдас құрып отыра қап, шараяқ айранды тастап алып, түн қатып жүре беретін, жәй-күй таңдамайтын көнтерлінің өзі.

Өскен аулы, шыққан биік тұғыры да осы Баянауыл. Осы қалада туып-өсті де, онжылдық мектебін бітіріп, алғаш қызметін де аудандық атқару комитетінің жалпы бөлімінен бастаған еді. Содан өсіп атқару комитетінің орынбасары боп істеп жүргенде екі жылдық жоғары партия мектебіне барып, бітіріп кеп, бір жыл болды, міне — председатель.

Баянауылдың итіне дейін біледі мұны. Бұрын жас шағында «Сары бала» дейтін көрші-қолаң, бүгінде «Ереке» дейді.

Ерекең де кім қай рудан, қай ауылдан бәрін біліп, жас болса да, бәрін есептеп отырады. Баянауыл төңірегін жайлаған ағайынды Сүйіндік пен Бөгендіктен таралатын кішігірім рулар, көпшілігі Қаржас, Айдабол, Қозған бұлардың өзі де ертеден бірінен бірі қыз алып, қыз беріскен, мидай араласып, етене жақын туыс боп кеткен рулар, сүйтсе де, қиқар мінез көктұқыл шалдардың айдап салуымен Ерекеңдер де жауапты қызметке біреуді тағайындарда: «Қайдан екен, өзі?»— деп сұрап қалатыны да болады. Қазір Асановтың кабинетіне, екінші этажға көтеріліп бара жатып, Нұрқат сөзіне ерекше мән берудің себебі де осы еді. Нұрқат екеуі бір рудан: «Нұрқат алдамайды. Ойының бір жерінде жүрсін деп айтылған сөз!»— деді күбірлеп. Манадан, тапқан түйіні де осы.

Сорокинмен әңгімелесіп отырған Асанов алшаң басып, ереуілдеп кірген Бегимовке бетін бұрып:

— Ереке, «Баянауыл» совхозын не істейміз?— деді ол.— Кеше Якуповтың директорды да, бас агрономды да орнынан босату керек деп кеткенін білесіз!..

Ербол Сорокинге қарады. Ол жерге қарады. Үшеуі де біріне бірі үн қатпай, керіскен адамдай томсырайысып аз уақыт қиналып отырып қалды. Шеш енді, осы бір шиеленіскен түйінді?

Тау басынан ығысқан нөсер зуылдай жауып, қала үйлерінің шатырында билеп тұрып алды. Үй ернеуінен безектеп аққан күміс тамшы терезе алдындағы құм бетіне шашқан моншақтай бірі жылтырап, бірі жоғалып жатты. Құм илеген қамырдай көтеріліп, ісіне берді, ісіне берді.

Терезе алдына барып шылым тартқан Мәлік ойланып тұр еді. Сабалақ жүнді, бұралқы сары ит көшені көлденең кесіп өте бергенде, ағызып келе жатқан «ГАЗ-69» машинасы бұрылыстан қағып өтті, ит доптай ұшып түсіп, тұяқ серіппестен жатып қалды.

— Ах, бұзық! — деді Мәлік күйініп, Ербол мен Сорокин терезеге төнді.— Итті басып кетті. Нөмірі... Нөмірі... Мәлік көзін алақанымен басып, ойға түсіріп бақты:— Қап,— деді өкінішті дауыспен.— Нөль... Нөль... алты... аржағы жадымда сақталмапты.

Ербол:

— Табамыз! Сағаты, уақыты белгілі ғой,— деді де, қалтасынан блокнотын шығарып Мәлік айтқан цифрларды жазып алды.

— Осынша жылдамдықпен машина айдай ма қала ішінде? Бұ да тәртіпсіздіктің бір түрі.— Мәлік итке жаны ашып, алаңғасар тентек шоферларды сөгіп, негізгі мәселесіне көше алмай, әлденені сылтау қып тұра берді.

Сағат сыртылдап жүріп жатты, уақыт зымырап өтіп жатты... Егде тартқан, ақылы толған үш еркек өздерін-өздері алдап, шиеленіскен түйінді шешуге батылы жетпей тұрғанын әрқайсысы өзі сезеді, бірақ... Мәлік қасындағы екеуіне көз қиығын тастап, күлімсірейді.

— Ковальчук егісті аяқтасын. Анау баланы,— деді Ербол әлден уақытта көзін Мәліктен алмай:— босатып жіберсек те жоғалтарымыз шамалы. Барсын бөлімшелердің біріне.

Ерболдың мұнша неге қатал келгенін түсінбеді Мәлік. Әдетте, Бюрода жастарға қамқоршы болып, осы ауылдың ақылгөй ағасы саналатын Ербол бүгін жат мінез білдірді.

Мәлік: «Сіз не айтасыз?»— дегендей Сорокинге аударды жүзін.

— Жердің тозғаны шын. Осы күнге дейін батылымыз барып, біріміз ашып айттық па, тек жоғарғы жақтан түскен бұйрықты орындауға тырыстық. Аузы күймеген бала, жастық қып, айтып салып, құрбан боп кетпесін...— Мәлік басын изеп, «дәл, дәл өзі» дегендей Модест Петровичке ым қақты.

Ербол жарыса сөйлеп, бір мұртынан күліп, мысқылдап:

— Герой қылғыңыз келді ме? — деді.

— Герой! Оған дауың болмасын! — деді Сорокин сөзін нығыздап.

— Мойнын үзіп ап, обалына қаларсың?

— Алдымен, Ербол Бекенович, сен жауап бересің сол балаға. Содан кейін барып мен берем! — Сорокиннің даусы қатай берді.

Мәлік сөздің оттай тұтана бастағанын сезіп, араға ертерек түсті.

— Баланың қамын жемейік, ол жас маман, бұл ауданнан кетсе, екінші жерден өзіне қызмет тауып алады... Ауданның келешегін ойлайық, жолдастар! — деді қалтасынан «Қазбек» папиросын алып, Сорокинге ұсынып.

— Аудан тағдырын ойласақ «Баянауыл» совхозының біраз жерін егістен босатып, тыңайту керек биыл!.. Бала-нікі дұрыс! — деді Сорокин шылымын тұтатып жатып.

— Ертерек неге ойламадың оны? — Тағы да қиқарлана сұрады Ербол.

— Ойлағанда қандай...

— Бізге неге айтпадың? Мәселе қып неге қоймадың?

— Айтқан бала жазықты боп жатқан жоқ па, мен айтсам тіптен?

— Жә, жетті, ақсақалдар! — Мәлік алақанымен столды тырсылдатты. — Онан да егістікті қалай азайтамыз? Соны ақылдасайық!

Бұл үшеуі сол күні қызмет аяғына дейін кеңесіп, шешім таба алмай айрылысты.

Сорокин кеткен соң Ербол бірдеңе айтпақ боп, қипақтап тұрды да, үн-түн жоқ о да кете барды. Мәлік те соның айтар сөзін сезіп, менің тыңдағым кеп тұрған жоқ дегендей сыңай бермей, тез-тез жинала бастады.

Мәлік сезінеді, не дейін деп тұрғанын: Ерболдың: «Құтылсаң қайтеді, өзінің моральдық жағы да... бұзық!»— де-

се, Мәлікке жетіп жатыр — кімді, нені ишараттайтыны беп-белгілі. Ербол аузынан ондай сөздің айтылмағанын хош көреді Мәлік.

* * *

Шешесін жерлеген күні ертеңінде, аудандық партия комитеті шақырады деген соң, Нұрлан, ауырғанына қарамастан, жүгіріп барған.

Бұл есіктен кіргенде, Мәлік көзін жыпылықтатып қайта-қайта қарап, осы шынымен Нұрлан ба деп өз көзіне сенбей де қалған.

Жағы суалып, көзі шүңірейіп, бетінің түктері үрпиіп, уқаланып қалған заттай, өңі кетіп, қуарып кірді.

Мәлік аянышты пішінмен Нұрланның қасына кеп, өзі қол берді.

Жаңа ғана темір қанаттана бастаған балапан бүркіт қой — мынау, алғыр қыранның өзі ме деп жүрсе Мәлік. Ой-бу! Өмірдің бірінші соққысына шыдай алмай өңін алдырып қойғаны қалай?

— Ананың жолы өзгеше, білем жаныңа батқанын. Берік бол!.. Өзім кіріп шыға алмадым, ғафу ет. «Айдабол» совхозында кенет тығыз шаруа боп, соған кетіп қалдым. Раушан барған болар.

Раушанның атын атағанда Нұрлан әлденеден қысылып, қипақтап, кінәлі адамдай төмен қарады. Кешегі қауесет — бетіне шіркеу боп, бойын тежетіп, аяқ-қолын бүріп отырғанын қарашы. Лағынет!..

Нұрланның ары таза, несіне қысылады?

— Мені орнымнан аласыз ба? — Нұрлан толқынға қарсы малтыды.

— Жоқ!

— Неге?.. Якупов «ал!» — деп кеткен жоқ па?

— Совхоздың жоспарын қалай орындайсың?

— Орындалмайды биыл?..

— Қанша процент орындайсың?

— Елу!

— Аз... Жетпіске түсір... Отыз процент кеміт!..

— Жыртатын жер шамалы. Сенбесеңіз бірге аралап шығайық.

Мәлік жауап қайырмады, әрқайсы өз ойының жібек жібін ширата тоқыды.

— Келесі жылы тағы да азайтасың ба егіс жерін?

Нұрлан жымып күлді.

— Пәле, көбейту-азайту менің қолымда ма, ағасы. Ауданның, Баянауыл ауданының жері егін егуге жаралған жер емес, малдың, қойдың жері... Ата бабамыз егін егуді білмеді, сондықтан екпеді десек, бертін келе орыс шаруалары келгенде де таңдап ойып-ойып еккен жоқ па?

— Сондағы сенің пікірің не?

— Мал өсіру керек. Жыртылған жердің біразын тыңайтып, жоңышқа ексек малға қажет түрлі дәнді дақылдарды таңдап ексек, құдай біледі-ау, ұтады, ұтады аудан!..

Мал да алтын емес пе? Осыған неге мән берілмейді? Нұрлан Мәлік бөліп кете ме дегендей, жауабын тоспастан мидың ар жағынан лықсып келген ойды тоқтата алмады.— Мына қалпында жер жыртыла берсе, бірер жылда ауданды құм басып, тіршілік жоғалады бұл өңірде.

Енді Мәлік ақырын ғана езу тартып күлді.— Ол халге жеткізбеспіз, тірі жанбыз ғой... Сен осы ойларыңды менің атыма записка ғып жазып әкел. Соған өз тұсымнан мен де тілегімді білдіріп, Алматыға ЦК-ға жіберейік... Жазғанда дәлелдеп, мықтап, тартынбай жаз! — деді Мәлік. Столда жатқан «Джамбул» атты қызылала шылым коробкасын өзіне қарай сырғытып.

Нұрлан сенерін де, сенбесін де білмей, аңырып қалды. Алыстағы бір совхоздың бөлімшесіне қуып жіберер деп келсе, «сенің сөзіңде шындық бар. Сені қолдаймыз!» дейді. Әзілдеп отырмасын?

— Шын айтасыз ба?

Мәлік салмақты пішінде:

— Шын! — деді.

* * *

Тимофей Федорович Ковальчук радиодан Кремль куранты сағат дәл тоғызды соққанда, не бір минут кеш, не бір минут ерте келмей дер уақытында кабинетінің есігін ашып, орнына отырады.

Бұл оның бойына сіңген қасиеті — бұл тәртіпті бұған үйреткен — оқытушылық қызметі. Сибирьде мектеп директоры боп істеп жүргенде — қазақ даласындағы бос жерге егін егіп, тың жерді игеру керек деген ұран тасталды да, өзі сабақ берген оныншы класс түгелімен дүркіреп аттанған-ды. Бұларды Павлодарда шат-шадыман, музыкамен қарсы алып, дәріптеп Тимофей Федоровичтің суретін газетке шығарып, обкомда: «Өзі тарих пәнінің маманы, өзі коммунист, өзі ұзақ жыл директорлық қызмет атқарған,

бұдан артық совхозды кім басқарады?»— деп обкомның өзі қостап, кеу-кеулеп, бюроның қаулысымен «Баянауыл» совхозына тағайындаған-ды. Өзімен бірге келген шәкірттерінің біріне қамқор бола алмады, өзі де соған қатты өкінеді. Ковальчуктің қызмет мәселесі шешілмей тұрғанда екі-екі, үш-үштен әр совхозға бөліп жіберіп, кейіннен олар қиындыққа шыдамай, біразы Сибирьге қайтып та кеткен. Өзімен осы совхозға ере келген төрт баланың, қазірде екеуі ғана қалды.

Өмірде ауыл шаруашылығында қызмет істеп көрмеген, мамандығы басқа Ковальчук келген бетте, орыстар айтқандай, жаңа қақпаға кіре алмай аңырып тұрған қойдай тосырқап, жанаса алмай, үрікті де жүрді. Әйтеуір, тыңға келді деген дақпырт бар, жұрттың бәрі сыйлап, қисығы болса түзеп, жаманы болса жасырып, күн көрген-ді. Ал, содан бері бірер жыл өтті, кешегі Якуповтың орнынан алу туралы бұйрығы да ол алғашқы кезеңнің өткендігін дәлелдейді.

Енді сол дақпыртпен қызмет істей алмайтындығын Ковальчуктің өзі де сезгендей. Аузынан уыз дәмі кетпеген жас бала, келді де бір күнде тыныштығын бұзып, міне, ұйқы жоқ, көрер таңды көзімен атқызып, басы мең-зең қызметке келді.

Шынында, ауыл шаруашылығының маманы болса, кеше дәлел келтіріп айтысып, өзін-өзі арашалап, жақтап, алмай ма!

Бұл қызметтен өзі босанып кеткені мақұл еді...

Нұрлан енжар кіргенде, Ковальчук «біткен екен шаруамыз!..» деп топшылады өзінше. Қызыл шұғамен қаптаған емен столдың үсті толған қағаздарды, мүйізі қарағайдай атырынып бара жатқан бұғы-дәуітті, түрлі түсті қарындашқа, қаламдарға толы ағаш стаканды орны-орнына қойып, жинастыра берген де жөн болар.

Ковальчук керенау қимылмен, басын сәл ғана изеп, ернін жыбырлатып, салқын амандасты Нұрланға. «Қайдан келіп едің сен осы. Ұямды бұздың деген сөгіс, наразылық тұр көзінде. Нұрлан әлі жас қой, кісі сырын көзінен оқуға, ол директор қабағына мән бермей, өз ойын оның алдына бұрын жайды.

— Тимофей Федорович, Асанов жолдаспен келісіп келдім, совхоздың тозған жерлеріне акт жасап, тыңайтатын жердің қатарына көшіреміз. Әсіресе, анау Торайғыр көлінің маңындағы егіндік жерлер шаң-топырағы аспанға ұшады.

Нұрлан шаршаған адамдай, баяу қоңыр дауыспен сөйледі. Ковальчук: «Не деп отырсың өзің?»— дегендей қағздан басын көтеріп ап, бадырая қарайды.

— Шетінен түсіп жырта беріңдер деп бұйрық берген жоқ па, кеше? Қазір де бригада жыртып та жатыр сол жерді.— Ковальчук ағаш стаканнан бір топ қарындашты қолына алып, домалата уқалап, қолының дірілін басқандай.

— Тоқтатыңыз!

— Не деп?

— Тозған жер... акт саламыз!

— Оған менің көзім жетпесе ше?

— Менің жасаған актым бар. Плановиктің қолында. Маған сеніңіз!

Ковальчук хатшысын шақырып ап, Раушанды алдыртты. Екі беті алмадай қып-қызыл, бал-бұл жайнап, киімі де денемен дене қып тіккен, қысырдың тайындай доп-домалақ жетіп келді.

Нұрлан басын изеп, амандасты да, энеугі жасаған актыларды сұрады.

— Оны қайтесің?— деді Раушан тік сөйлеп.

— Қайткені несі? Көрсетпейсің бе директорға?

— Биылға оның керегі шамалы, келесі жылға ерте!

— Не деп тұрсың, Раушан?

— Жоспарды биыл Нұрлаш түгіл, құдай да өзгерте алмас!

— Мәлік ше? Мәлік те өзгерте алмай ма?

— Мәлікке де жан керек.

— Бүгін, осы әлгі бір әзірде тілдестім ғой. О кісі жанымды ібіліске сатқамын, мені ешкім аямасын,— деді...

— Ібілісі сен болғаның ба сонда?

— Мен бола алмаймын ба?

— Әуелі мұрт шықсын ерніңе.

— Мұрт түгіл сақал да бар, байқамайсың ғой, Раушан?

— Ондай мұрт менде де бар,— деп Раушан қабағын түйіп, тыңдағысы келмей, есікке қарай бұрылды.

— Байқа, мұртыңды қырдыртып алып жүрме! — Нұрлан да бұл жолы Раушанға сөзін жібермеді.

* * *

Сол түні Нұрлан машинаның руліне өзі отырып, егістік бригадаларға тартып берді. Жосалыда тұратын күйеуге тиген апасы бар-ды, шешесінің жаназасына келгенде он алты

жасар қызын бірге ала кеп тастап кеткен-ді, әкесін сол жиен қарындасына тапсырып, өзі егіс біткенше, далада көбірек болатынын түсіндіріп, біржолата аттанды. Өмірінің осындай бұлыңғыр күндері Айжанға да бара алмай, асығыс жүріп кеткеніне өкінді.

«ГАЗ-69» алыстан жел құған қаңбақтай домаланып, зырлап келеді. Нұрлан институтта жүргенде шоферлік курсті бітіріп, қолына қағаз алған-ды, қазір, сол білімі қажетіне жарап, ешкімге жалынбайды, өзі қожа, өзі айдаушы, шаңды бұрқыратын барады.

Булығып, қою қараңғылықтан жарық іздеген жігіт ойы жол үстінде катушка жіптей тарқатылып, машинаның доңғалағына орала берді, орала берді.

Біресе Раушан сақылдай күліп, ажуалап, «ібілісі сенбісің?» деп ызасын келтіріп, қара жолда билеп тұрып алғанда, машинаның педалін қаттырақ басып, «бассам-ау, сайтанды!» деп, ызғытып қояды, жеткізбейді. Біресе қабағына реніш қатқан Айжан да Раушанның нығынан мөліе қарап: «Нең бар, соқтықпа!»— деп айғай салады...

Раушанды түсіне алмай-ақ қойды Нұрлан. Жақын барсаң жанын қажап қинайды, алыстасаң еркінді алып, ынтықтыра береді. Жылан аузына түспеске тырысқан көжектей Нұрлан әлі күнге табан тіреп, берілмей келеді.

Нұрланның бір кезде сүйгені, ғашық болғаны да рас, бірақ, одан бері Раушан да өзгерді, Нұрлан да басқа. Сүйсе де: жүзіктің көзінен өткендей өзі талдырмаш, өзі нәзік, өзі сүйкімді жас келіншек, кеудесі томпыып, қарашығы мол үлкен көзі күлім қағып, екі нығынан демін ап өзі де толқып, Нұрланды да толқытып, алдыңа кеп тұра қалғанда, несін сұрайсың... Жүрегі алқымына тығылып, дірілдеп кетеді.

Тек тұман басқан ми түбінде бір-ақ кісінің аты, түнде жағылған маяктай жылтырап, сөнбейді. Сол ат қана сол мезетте ақыл беріп, су сепкендей құмарлығын басып, жөн сілтейді. Ол — Мәліктің аты...

Күн күркіреп, жауын жауғаннан бері Баян өңірі жүнін тастап, түлеген көктемгі түліктей алуан түрлі құлпырып, көз қариды. Әр төбенің баурындағы егістік жерлер дымқыл тартып, темекінің түтініндей сыздықтап буы шығып, бусанып жатқан тәрізді.

Сай-сайда жылымшылап аққан қар суы ақырғы тамшысын, көздің жасындай сығып, жер тамырына үнемдеп бергенін Нұрлан көзімен көрмесе де, жанымен сезінгендей.

Жол жиегінде қылтаңа қалған бірлі-жарым сары қызғалдақ та: «Егістің күні туды, асық, жігітім, асық!»— деп мерзімді еске түсіреді. Бүкіл өңірге көкшіл-күлгін түсті бояуды баттастырмай суреткердің қолымен үнемдеп жаққан сыршыл табиғат құбылысы Нұрлан көзіне ілінбейді-ау, ілінбейді, бар ынта-жігерін билеп алған — айғыздала жыртылған қара жер!

Көзі де, ойы да — жерде...

Тауды айналып, Торайғыр көлінің маңындағы екінші бригаданың жеріне ене бергенде қарсы алдынан қасқып, ақ шап құла құлын, құлағын қайшылап, шыға келді.

«Адасып жүрген не қылған құлын? Жабағы ма?»— деп әуелі өзіне сенбей, педальді қаттырақ басты Нұрлан.

Машина жақындай бергенде, құлын жалт бұрылып, жолға түсіп ап, ата жөнелді. Асау жылқыдай басы кекиіп-құйрығы шошайып жолмен шапқылай берді, машина қуып жеткен кезде, жолды жиектеп, қатарласа жарысты да отырды.

Машина қол созым жерге келгенде, Нұрлан құлын емес, таудағы құлан екенін аңғарды... Қамыс құлақ, қоян жақ, бөкен қабақ, келте құйрық, жұмсақ жал нағыз жануардың өзі. Нұрлан қызығып, қалай ұстаудың әдісін ойлады.

Атпаса, ұстата ма?.. Машинаға бастыру обал, аяйды. Шіркін, екінші адам боп арқан тастаса мойнына!.. Енді қайтып бұл арадан таба ала ма?

Дөп-дөңгелек қызыл допты қолмен қағып, көкжиекке түсіргендей, күн қызарып, шатынап аз-кем тұрды да, біртіндеп бата берді, бата берді, айнала төңірек мүлгіп құлазыған дала қарауыта бастады.

Тұнып тұрған тау аңғарын машинаның гүрілі, құлан тұяғының тарсылы ғана бұзып, беймаза қылғандай, машина жақындаған сайын құлан тау қойнына қиғаштап тартты. Жол мен құлан арасы алыстап, жаңа ғана қол созымға келіп қалған жануар алыстап, жеткізбеуге айналды.

Нұрлан да жолдан шығып, құлан соңына түсіп, қақпайлап, тау бөктеріндегі трактор даусы естілген бригадаға қарай айдады.

Жылтылдаған қостың оты қызықтырды ма, әлде жаны қысылған соң ләйліп, басы ауған жағына қашты ма, пырпыр етіп, бұлтармастан тура отқа қарай тартты.

Балалық шақтағы бәйгеге түскен қызыл байталдың бейнесін елестетті Нұрланның көз алдына: жатаған байтал,

жер бауырлап көсіле шауып, үстіндегі ерін лықсытып, сауырына апарғанда сыпырылып түсіп те қалғаны бар.

Қазіргі құланның түсі де, шабысы да сол қызыл байталға ұқсайды, машина өкшелеп жете бергенде қамыс құлағын қайшылап, ыршып-ыршып түседі.

Құлан қай жаққа бұрылса, сол жаққа шығып, Нұрлан да алдына сап айдаған тайыншадай қосқа қуып тықты. Кешкі асқа жиналған егіншілер әуелі таңдана қарап, артынан құлан екенін сезген соң қиқулап тұс-тұсынан қоршамақ боп, жан-жаққа бытырап асықтай шашылды.

— Ұста! Ұста!

— Құрық сал!.. Арқан әкел!

— Бері қайыр!

— Ат! Мылтық қайда? — деген түрлі сасқалақтаған әттеген-әйі аралас ұшқары сөздер бірінен соң бірі мылтық оғындай құлан соңынан атылып жатты, бірақ Нұрлан оның бәрін естіген жоқ, педальді қаттырақ басып, қуып жетіп, қосқа қайта қайырды. Алғашқы қарқыннан айрылған құлан бұл мезетте шоқырақтай бастады. Қостың күн батыс жағындағы шеткірек өскен жалғыз қайыңның түбінен бір жігіт жүгіре шығып, арқанын сілтеп қалғанда, құлан мойнына сарт ете түсті — жануар шыңғырып, етпеттей құлады.

Нұрлан да машинасын тастай беріп, жүгіріп барғанда, талай асауды үйреткен әккі жігіт құланның екі құлағынан басып, тұқыртып ұстап алған, құлан да екі тізерлеп, иегімен жер тіреп тартынып тұр. Көз ілеспес қимылмен енді біреуі нокта кигізді.

— Пай! Пай! Әдемісін-ай, жүзіктің көзінен өткендей, ә?

— Қайдан қуып келесің, агроном-ау?

— Бүгін етке тояды екенбіз, — деп жігіттер дыбырласып, масайрасты да қалды.

Мойнына бұғалық түспеген тағы жануар осқырып, төрт табандап тұрып алды.

— Асырауға көнер ме екен? — Нұрлан қызығып, құланды тамашалап, жақын барып, жібектей майда жалын сипады.

— Кім үйретеді тағы жылқыны? Бауыздаңдар, жігіттер! — деді шалғын мұрт, төртбақ, қаралау мосқал еркек, өктемдей бұйырып.

— Бригадир айтты — заң! — деді ет жегісі кеп, аузының суы құрып тұрған бір қуы.

— Обал болар, Қайырбек! — деді шалдау біреуі бригадирге.

Нұрлан ақымақтық жасағанын тыз етпе шалдуар мінезді әуеніне еріп, құланның обалына қалғалы тұрғанын енді сезді.

Мал сойып үйренген жігіттер ай-түйге қарамай терісін басынан бір-ақ сыпырып, бұтын бұт, қолын қол ғып, борша-боршасын шығарып, құлан етін балқытып қазанға аспақ, арақты стакандап жұтып, тойғанынша жеп, бір жасмақ!

— Сойғаны несі?.. Асырайын деп әдейі қуып келсем? — Нұрлан жігіттердің бетін қайтармақ ниетпен өзеуреп сөйледі. Жігіттер ду күлді.

— Не айтып тұрсың, агроном, есің дұрыс па? О заман да бұ заман, құлын тұрғанда құлан асыраған кісіні көрдің бе? Асырата ма ол саған? Тісіңді сындырсын...

— Қой, шырағым, айрылып қалмай аман тұрғанда сойып алайық! — деді тағы да Қайырбек.

Нұрлан жігіттердің қолынан құланды тірідей ала алмайтынына көзі жетті. Енді қайтты?

— Олай болса, мен өзім-ақ бауыздайын. Қайраңдар пышақтарыңды! — Нұрлан қалтасынан орамалын алып, құланның жасаураған қой көзін сүртіп, жаны ашып, аяйды.

— Бері жіберші ноқтаны! — Ноқтаны өз қолына алып, басын сәл босатып, тура жүріп еді, құлан осқырып, басын кекейтіп, шегіне берді. Осы бір сәт, көз ашып-жұмғанша болған жоқ, тұрғандар байқамай да қалды. Нұрлан ноқтаны құлан басынан сыпырып алды... Құлан аспанға бір-ақ қарғыды.

— Ой-бу, ұстаңдар! — Нұрлан қапы ұрған боп, айғай сап, соңынан бірге жүгірді.

— Әй, саған не болған жидіп? Есіл еңбегім-ай!

— Құртты-ау, мынау шоқынды.

— Же, енді же!

— Әдейі жібергеннен сау ма осың?

Нұрлан мұртының қиығынан күліп, бригадирдің қолтығынан ап, оңаша алып шықты:

— Жеп жүрген етіңіз ғой, ақсақал, қайтесіз қапаланып... Әуелі егісті жақсы аяқтап алайық.

Нұрлан неге келгенін түсіндірді. Өткен жылғы егілген жердің бәріне бірдей тұқым егуге бола ма? Мал екеш мал да жем бермесең сүт бермейді, жер де сол сияқты, күтім керек қылады.

Нұрлан Қайырбекті машинасына отырғызып ап, тау алқабындағы егіндік жерлерді аралады.

Машинаның фары жерді тіміскілеп, із қуған овчаркадай сумаңдап, жол бастап, шарлады да отырды.

Ымырт тарс жабылған. Тұтасқан қою қараңғылықты бомбадай қақ жарған трактордың гүрілі түн тыныштығын бұзып, сай-сайды басына көтере бірінен соң бірі тізбектеліп, оттары жарқырап, қырат-дөңесті аяусыз тілгілеп жүр. Трактор табанының астында ыңыранып, діріл қаққан арық жер оңайлықпен берілмей, соқа тіліне шақ-шақ тиіп тарамысына ілініп төңкеріліп қалып жатты. Жал-жал болған борозда қол саласындай қаз-қатар дестеленген, машинаны кесе-көлденеңдей сұлап жатып алды.

Нұрлан машинаны бұрып әкеп, борозданың жиегіне фарын сөндірмей қойды да, бригадир екеуі жарық ізімен жерді аралады.

Нұрлан еңкейіп бір уыс топырақ алып, құрт құсатып сығымдап, мұрнына апарып қайта-қайта иіскелейді. Дымқыл да тұшшы иісі мұрнына келеді. Көз қиығын бригадирге тастап, шымшылап, сыр тарта сөйледі.

— Қайыр аға-ау, жер-ана деп тегін айтпаған ғой ертеде. Адамды асырайтын да, өсіретін де жер. Жер де ана сияқты, күтпесе, қадірлемесе иілмейді...

...Ана — арықтаса, қуатты тамақ ішпей, кезінде тынықпай, ертеден-кеш баланы емізе берсе, ол нәрестенің көрген күні қандай, сүт бермеген шешенің емшегінің сәні қандай?

Қазіргі Баянауыл ауданындағы жердің халі тап осы суалып кеткен ананың емшегіндей. Жеті-сегіз жыл ұдайымен үзбей жыртқан жерде не құн, не шұрай қалады?

Адам күнделікті күніне мәз болып өмір сүрсе, хайуанның аз-ақ алдында дер едік, бірақ, адам баласының бақыттылығы сонда — болашағы, ұрпағы үшін өмір сүріп, соған еңбек ететіні анық.

Ал, егер, жерді бүлдіріп, былапыт, салақ ұқыпсыз пайдаланса, ұрпақ күнін немен көреді? Халық мәдениетінің сәні де, байлығы да жерге байланысты. Жері аз, жері кедей елдің — халқы да кедей... Атам заманнан бергі соғыс та, қан төгіс те — бір жер үшін болып келгенін Қайырбек аға біле ме екен? Білсе, қазақ даласын бос жатқан қаңбақ қана ойран салған құладүз, жапан деп қисық ұқпасын. Бұл жердің қойнында ғасырдан ғасырға жетерлік байлық, дәулет жағыр. Тіптен қиялмен теңдес таңқаларлық байлық бар. Ең арты манағы Қайыр ағаң өзі сойып жемек болған құлан да осы даланың байлығы, сәні көркі емес пе? Оны сойып жегенде не түсті? Бір тойдық, қалды. Ал, ол құлан өсіп,

үйір-үйір болып осы таудың ішінде асыр сап жүрсе, қандай жарасты?

Жерімізді қадірлей білейік! Ойланатын кез туды, ағайын. Әр гектар жер — халық мәдениетінің, жігер-күшінің, талабының айнасы, табанының терісі. Сол бір гектар жерден халық бейнесі айқын көрінеді. Осыны ұғатын уақыт жеткен жоқ па?..

— Кеше соғыста кімнің жері деп қорғадық осы? — Нұрлан сөзін тұжырып, Қайырбекке мойнын бұрды.

— Өзімнің жерім деп!

— Ендеше біреудікі сияқты неге салақ қараймыз! Неге жанымыз ашымайды.

— Табылады ғой, інішегім, меншікті көксейтін дегенде қара нардай күші барлар.

Нұрлан мен Қайырбек трактор екінші оралғанда қолдарын бұлғап, бес тракторды тоқтатып, бұл араны бітірген соң, қай жерге түсетінін ескертіп, кері аяқдады.

— Қаражардың бауырын тастаймыз ба сонда?

— Биыл тынықтыр. Жоңышқа ек.

— Ой-бай-ау, жоңышқаны егуге болмайды деп жатқан жоқ па?

— Жұрт айта берсін, сіз ептеп еге беріңіз. Жоңышқа жерді тыңайтатынына дау жоқ. Алдымен жер тамырына азот керек. Азот жоқта жер байланып, тамыры өсіп, қуаттанбайды, іріген-шіріген қалпы күл-топырақ бсп жата береді. Жоңышқаның азотты бойына жинап, сақтайтын қасиеті бар...

— Жоңышқа қайдан алады азотты?

— Аспаннан, ауадан, күн күркіреп, нажағай ойнағаннан кейін көктемде неге жер құлпырып шыға келеді, білесің бе?.. Соны құлпыртатын азот!..

Осы бір түн Нұрланға сын: Қайыр ағасын ұйытып, соңынан ерте ала ма, егіс тағдырын ол қолына алып, ағынан беріліп, оң көзі бола ала ма, жоқ, әлде агрономның сөзін құлағына қыстырмай, бұрынғы дағдымен салдыр-салақ істеп «айдың пәленіне жоспарды орындадық» деп рапорт жаза ма?

Нұрлан Қайыр ағасының мінезімен де, ой өрісімен де таныс. Кеше екеуі бір колхозда өскен, ағайындас, жекжат адамдар. Нұрлан ес білгелі — Қайыр ағасы колхозда бригадир болатын, содан совхозға айналғанда да бригадирлік қызметін атқарады. Маңдайына жазған. Өміртарихы екі-ақ жолға сыяды. Қазір жасы елуде, жеті жылдық мектепті бі-

тірді де колхозға жұмысқа енді, одан соғысқа алынып, Берлинге шейін жаяу жүріп, жеңіп қайтты, келісімен бригадир болды. Соғыста партияға алынды. Екі ордені бар... Нұрланның Қайыр ағасы аспайды-саспайды, ерінбейді, айтқанды тағы екі қылмайды, егінді егеді, шықса орады, элеваторға табыс етеді. Қыс болса, көктемге дайындық жасайды. Жыл сайынғы әдетке айналған жұмыс ырғағы осы.

Біреу тілін алмай, бұйрығын орындамай қойса, Қайыр ағаң іштей реніш ететін болар, бірақ кейбіреудей күйіппысып, қапаланып, ашу шақырғанын, совхоз маңында ешкім байқаған жоқ-ты. Насыбайын шырт-шырт түкіріп, астыңғы ернін жымырып ап, өзі дедектейді.

Бүгін Нұрлан Қайырбек ағасының «салқын» қанын қыздырып, жүрегіне от жақпақ. Жаға алды ма? Міне, соны білмей кетіп барады. Түн ортасы ауған кезде, қайтып бара жатып, көзіне ұйқы тығылған соң Торайғыр көлінің түбіндегі Тайжан шалдың отарына тоқтады.

Қой қамаған шарбақтың алдында шоқайып «Алыпсоқ» отыр, қай кезде ұйықтайтынын кім білсін, әйтеуір, күні-түні қойды күзететін осы төбет. Тайжан шал әбден сеніп алған, қасқыр түгіл ұры түссе де, мызғитын емес, кемпірінің қасында қасынып жата беретін сияқты Нұрланға.

Машинадан түсіп, үйге қарай жүре бергенде «Алыпсоқ» жуан салмақты даусымен: «Шал, үйіңе кісі бара жатыр!» дегендей арс етті де қоя қойды. Осы үнді тосып жатқандай, көйлек-дамбалшаң қоңылатаяқ Тайжан да серең етіп қарсы шықты.

Нұрлан қол беріп амандасып, өзінің қайдан келе жатқанын сөз етіп, екеуі сыртта аз-кем тұрып қалды.

Нұрланның шешесі қаза тапқалы көрмеген еді, көңіл айтты. Кешеден бері өзінің де кемпірі мұрттай ұшып, ауырып қалған көрінеді, ауданға, Раушанға хабар жіберіп, дәрігер сұратқанды, әлі жете алмай жатыр.

— Машина дыбысын естімей де қаппын. Көпке дейін тосып-тосып, қатты ұйықтап кетіппін. Алыпсоқ арс еткенде ояндым,— деді Тайжан өзінің неге асыға шыққанын дәлелдеп.

— Кім арқылы хабар жеткізіп едіңіз?

— Қатардағы бригаданың рациясы арқылы... Раушан үйде жоқ па...

— Келгенше сол боп жатқан да. Таң атқанша тосайық. Болмаса, мен ала кетейін жүруге жараса.

— Жарамайды. Әйтпесе, бригадadan машина алып жібермеймін бе?

Нұрлан енді үйге кірмеді, машинасын қорадан аулақтау жерге қойды да, ішіне кіріп қол-аяғын баурына тығып ұйықтады да қалды.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Күн көтеріле аупарткомның құла «Волгасына» мініп, қасында Айжан, Раушан асығыс жетті отарға.

Машинадан түсер-түспес үйіне жүгіре кіріп, шешесін бас сап, құшақтап, көзінің жасын сығып-сығып алған Раушан Айжанға жол беріп, жалына қарайды. Шешесі қызына ым қағып, жанына отырғызып, басын изеп. «ризамын!» дегендей пиғыл білдірді. Көзіндегі: «Жеттің бе, қалқам, енді арманым жоқ!»— деген ойын суда діріл қаққан көлеңкедей, дауыстап айтпай-ақ таныды Раушан. Өткен түні естісімен жүгіріп Айжанға келсе, ол емханада аяғы сынған совхоз жұмыскеріне операция жасап жатыр екен, тапжылмай отырып бір сағат күтті.

Дүниеде біреуді тосқанда уақыттың өтпей қоятыны-ай!.. Бір сағат бір жылдай көрінді.

Жеңін сыбанған, ақ халат киген Айжан операциясын аяқтап, ауызғы бөлмеге кіріп келгенде Раушан жылап жіберді.

Шешесі хал үстінде жатқан секілді. Дәл қазір Айжанды апармаса, анасын жоғалтып алатындай үрейлі, бас сап жалынып-жалпайып, қолқа салды: «Түн деме, барайық! Бір жақсылық істе, баурым!»— дейді. Айжан хирург қой. Мұнда сағат сайын керек болып қалуы да мүмкін, басқа ішкі ауруларды қарайтын дәрігер неге бармайды деген құрбысының сөзіне құлақ аспады.

Екеуі Раушаның үйіне кеп шай ішіп, шыққанша таң атқан...

Айжанның саусақтары, шіркін, қандай епті, анасының іші-қарнын басып-басып, өкпесі мен жүрегін тыңдап, ақыры «өкпесіне суық тиген!» деп, пенициллин еге бастады. Жасы жеткен кәрі кемпір, жүрегі әлсіреп, дене қызуын көтере алмай, аз мерзімнің ішінде жүдеп жатып қалған. Айжан әрбір үш сағатта дәрі егіп, түс кезінде ауруының бетін бері қайырды.

Қалжырап, шырт ұйқыда жатқан Нұрлан бұлардың келгенін де, аурумен күресін де білген жоқ, тек Айжан мен Раушан Тайжаннан кімнің машинасы екенін біліп ап, сауысқандай шықылықтап машина сигналын басып қалғанда бір-ақ оянды.

— Оho! — деді ол бұларды көріп таңданып.

— Қашып жүрсең де қуып жеттік қой! — деді Раушанның өзі күлмесе де көзі күліп.

— Кімге керек бола қалдым екен, соншама, мені қуатын? — Нұрлан да қалжыңға басты.

— Бағаңды білмейді екенсің ғой. Кейбір келіншектер сен дегенде ішкен асын жерге қояды деп естідім, — деді Айжан ақырын ғана күңкілдеп.

Айжан, тегі, осы кекесін сөзді Раушанға тигізе айтқандай. «Кейбір келіншектер» дегені — Раушан. Ә, солай ма өзі...

— Ия, Нұрлан, сен өз бағыңды түсінбей жүрсің. Келіншек түгіл, қыздар да бар сенің тұлыбыңа мөңіреп жүрген. Ха-ха!

Айжан дым айта алмай мойнына дейін қызарып, ернін тістелеп теріс айналды.

Ебі де, қулығы да жоқ, аңқау Нұрлан жыпықтап, сасқалақтап, қыз қолынан ұстай алды.

— Айжан, кешіре гөр...

— Нені кешірейін? Кімге кешірейін? — деді Айжан да аңғармаған пішінде, бірақ мөлтілдеген маржан жас қыздың сөзге шорқақ екенін жақсы танытты.

Айжанның Раушан сөзін көңіліне дық алғанын, оның артық кеткенін жалғыз Нұрлан ғана емес, Раушанның өзі де сезіп, өкініп, ілгері жүріп бара жатқан қыз бен жігітті қуып жетті.

— Сен екеуің қымс етсе, оңашалана бастайды екенсіңдер? — Түк болмаған адамдай Раушан сық-сық күліп, сөзге шақыра сөйледі.

Айжан «үндеме!» дегендей қолтығындағы жігіт қолын қыса қойды. Ол — аңқау «не дейсің?» дегендей Айжанның бетіне адырая үңіледі. Мұның бәрін Раушан сезіп те, түсініп те келеді.

— Нурлашка, осы арада керемет «Әулие тас» бар дейтін, соған бізді алып барасың ба? — Раушан қасақана Айжанның қытығына тию үшін бе, Нұрланның көзіне қадала, мөлдіреп, зіл арта қарайды.

— Бар, бар! Қорықпасаңдар, апарайын, әулие соғып кетіп, тілден айрылып жүрмесейдер.

— Әулие ділмар, тілі ащы кісіні шалатын болар! — деді Айжан Раушан сөзінің қайырымын қайырып.

Раушан сақылдап күліп, Айжанды бас сап, құшақтап: «Мир! Мир ма?» — деп орысшалап, өзінің жеңіл мінезіне сын тағып, әлгі бір ащы сөзінің уытын қайтарғысы келді де, Айжан құлағына сыбырлап: «Екеуміз талассақ, мына Нұрлан сияқты құзғынға тағы жем түседі!» — деп сақылдап күлді.

...Нұрлан: «Тығыз жұмысым бар!» деп қаншама қынжылып, қиналса да, Айжан: «Дәрі екпейміз бе?» деп тартынса да, Раушан еріктеріне қоймай, келесі дәрі егуге әлі үш сағат бар, сол үш сағат ішінде оралмақ боп, ықтиярсыз алып барды.

Бұйрат-бұйрат құладүз жапан дала бейне бір тұнып тұрған теңіз де, тау етегіндегі «Әулие тас» — жағаға кеп тоқтаған жауынгер кеме. Нұрлан бала кезінде бір көргенді, есінде қалмаса керекті, дәл мұндай табиғат шеберлігін жастықпен аңғармапты да. Ісмердің қолымен қашалып жасағандай, ғасырлар бойы жауған жаңбыр, ескен жел сүргілеп жона берген.

Машинаны әкеп «Кеменің» сырт жағына қойды да, өздері жаяу барды қасына. Нұрлан саусағымен ернін басып, «тіш-тіш!» деп серіктеріне үрей тудырып, мысықша басады аяғын. Айжан үріккен киіктей, сексіп тұрып қалды да, Раушан Нұрланға еріп, үңгір есігінің аузынан сығалады.

Әуелі Нұрлан сығалады. Үңгірдің ортасындағы қазанға ұқсас суға лықылдап толған шұңқыр тас ілінді көзіне.

Үңгірдің биіктігі — кісі бойындай, төбесі киіз үйдің шаңырағына ұқсас дөңгеленіп, бүрісіп барып біткен. Еш жерінде саңылау жоқ, жарық есіктен түсетін сияқты, қазанның арғы түкпірі тастай қараңғы.

Нұрлан мысықша басып, еңкейіп есіктен кірді де, босағада дағдарып тұрып қалды: оң жақ бүйірде адам мүсінінің көлеңкесі пайда болды.

Пістік мұрын, жұқа ерін, имек біреу. Нұрлан кімнің көлеңкесі екенін түсінбей, жан-жағына алақтап қарап, «сайтанды» іздеді. Алғашқыдай емес, көзі үйреніп, үңгірдің түкпір-түкпірі де анықтала бастады. Бірақ, «сайтанды» таба алмады. Тағы бір басып, қозғала беріп еді, көлеңке бірге қозғалды. Бұл өзінің көлеңкесі екенін Нұрлан түсінді де

Іштей мырс-мырс күліп, кейін бұрылып, саусағын шошайтып, Раушан мен Айжанды шақырды.

Раушан бұрын жетті.

— Көрдің бе?— деді Нұрлан, иегімен көлеңкені нұсқап.

Раушан қорыққаннан алақанымен бетін баса қойды.

— Сайтанның көлеңкесі! — деді Нұрлан дірілдеп өзіне қарай жабыса берген Раушанның құлағына сыбырлап. Раушан қаша жөнеліп еді жігіт шап беріп білегінен ұстай ап, тапжылтпады. Раушан кеудесіне құлап түсті. «Қорыққаннан есінен танды ма?»— деген Нұрлан, жеп-жеңіл келіншекті көтеріп ап, кейін шегінді.

Раушанның қиярсып талықсығанын, әдейі көтерткенін Нұрлан сезбеді, үреі қашып келіншекті әкеп, Айжанның тізесіне басын салды. Айжан Раушанның кірпігін ашып, қарашығына қарады да, қиярсынып жатқанын біле қойды.

— Жігітім, секретарьдың алдында жауап бересің енді. Раушанның халі нашар! — деді Айжан ұзын кірпіктерін төңкере қағып, сыпайы сызылып.

Нұрлан сасқалақтап Раушан көйлегінің кеуде түймесін ағыта бастағанда ғана Раушан ыңыранып, есі кірген болып кірпігін жыпылықтата бастады.

— Су!..— деді ол.

— Су тап! — деді Айжан.

Нұрлан жүгіріп барып машинаның артқы орындығынан стакан алып, үңгірге қарай қайта жүгірді. «Осылармен, құрғыр қайдан байланыстым екен?»

Ендіккен бойы үңгірдің ішіне кіріп барып, қазанға төнді. Мөп-мөлдір, көкпеңбек, тұнық судың түбінде көк гауһар, аппақ маржан, қып-қызыл інжу жатқандай нелер әдемі де түрлі түсті тастар жылт-жылт етіп, көзді тұнжыратып, ынтықтыра түседі.

Шынымен асыл тастар ма, жоқ әлдебір саңлаудан түскен жарық сәулесі ме?

Ұзақ тұра алмады, стаканды батырып жіберіп, су алды да қайта шықты үңгірден. Бірақ Айжан да, Раушан да табылмады, орнында жоқ, көзден ғайып болды. Аң-таң, қайтерін білмей, Нұрлан алақтап тұрғанда баяғы жас күніндегі естіген аңызын есіне алды.

«Әулие тастың» суын ішкен бір жігіт құланға айналып кетіпті-мыс. Өмір бақи үйіріне қосыла алмай, жапанда жалғыз кезген ақсақ құланды кім атып алам деп қумады? Кім үміттенбеді?

Нұрлан ішіп жіберсе, мүмкін, құланға айналар! Стакандағы көкпеңбек көк су көкшіл тәрізді, іше салса, ақсақ құлан емес, құланның өлігіне ұқсар...

— Қыздар, қайдасыңдар? — Нұрлан айғай салды. Қолындағы стаканын шайқамауға тырысып, жайлап басып, машинаның қасына таман барса, Раушан мен Айжан «Газ-69»-дың артқы доңғалағы түбінде тығылып отыр.

Бұлардың әурелеп, келемеж етіп, әуре, сарсаң қылғанын енді түсінді Нұрлан.

— Мынау суды ішем де, қазір ақсақ құланға айналам. Кәне, нанбасаң ерегістірші? — Нұрлан стаканды ерніне таман апарды.

— Уланасың, кім біледі, неғылған су екенін? — деп Айжан шыр-шыр етіп, қолына жармасты, Раушан сықылықтап күліп:

— Іше алмайсың. Ерлігің жетпейді! — деді.

— Ерегіспе, Нұрлан! — деді түсін суытып Айжан.

— Ах, мұндай қорлықты көргенше, өлген артық! — Нұрлан қолды бір-ақ сілтеп, стаканды аузына апара бере, үстіне төңкере салды.

— Ой-бай! — деді Айжан бетін басып.

Раушан дыбыс бермей, әуелі тына қалса, артынан судың дегенге аққанын көріп, үрейлі дауыспен: — Өлді сорлы! — деді.

Осы кезде, таужақтағы қыраттан қылаң етіп, бір салт атты шыға келді. Астындағы асау шабдар байтал, машинаның қарасын көріп осқырып, үркіп, жолаушыны жақындатпады. Басында — сұр қалпақ, үстінде — көк плащ, бидай өңді Нұрқат сипай қамшылап, тепеңдеп ілгері айдап еді, шабдар қырындап, ауыздығын қайшылап, бұра тартты.

— Асау атты тауып алғанын, әліне қарамай! — деді таңданып Айжан.

— Бұл тентек қайдан жүр? — Нұрлан «атымның сыры өзіме мәлім» дегендей сақтанғандай сыңай білдірді.

Күлкі қысып булығып тұрған Раушан әрі шыдай алмады білем, сақылдай күліп, атқа қарай алақанын шапалақтап еңкейе жүгіріп еді, асау ат жоғары атылып, бой берместен ала кеп қашты. Нұрқат шабдардың жалына жабысып, недәуір ауыздықты тартқылап жібермей жігер жұмсап еді, асау байтал мөңкіп-мөңкіп, лақтырып тастап шығанға бір-ақ шықты. Шайтан түрткілеп, шошыта түскен ерін тепкілеп, шу қара құйрық дөңнен асты.

Қалпақтай жерге ұшып түскен Нұрқат басы зеңіп, орнында сұлық жатып қалды. Шек-сілесі қатып, күлкіден домалап жатқан Раушанға қосылып Айжан да масайрай күлді.

Шошынып бөлесіне жаны ашыған Нұрлан ғана. Қасына жүгіріп барып, басын сүйеп:

— Жұлының үзілінен сау ма?— Нұрлан сөз астарына мән бермей адал ниетімен үрей білдірген-ді. Ызалы Нұрқат ажуа деп ұқты:

— Ендігі арманың сол ма еді, Дон-Жуан! — деді Нұрқат басын ұстап есеңгіреп.

— Не десең де аман болшы өзің!

— Әкеңді танытармын, тұра-тұр. Осының бәрін басқарып жүрген сен ғой, Дон-Жуан!

— Пәле, жындымысың өзің?.. Менің не жазығым бар?— Нұрлан ашуланарын да, кейірін де білмей сұқтана шегінді.

— Есебі, егін егіп жүрсің ғой далада, ә?

Бұлардың қасына келген екі әйелді төрелікке шақырды қысылған Нұрлан.

— Пәле, мынаның есі дұрыс па, Раушан?.. Айтшы, үркіт дедім бе саған?

— Жігіт болсаң, мықты отыр ерде. Немене кіжіктеп ашу шақырасың?— деді Раушан бас сап, тілдеп.

— Әй, шолтаңдама, күйеуім секретарь екен деп... Бүгін ол секретарь да, ертең — үшіт!.. Кетті!

— Нұрқат, тілім өзімдікі деме, кесіліп қалуы оңай! — Раушан ерегеске бел байлады.

— Ол дәуір өткен, кескішім! — деді Нұрқат тілін тартпай, ә десе, мә деп.

— Сендік әлі де табылады.

— Қойыңдар, осы шекіскендерің де жетер.— Нұрлан төрелік айтып, араларына түсті. Егес-қияс сөзді өршітпеуге тырысты.

— Осымен кім сөйлесті? Өзі ғой, есебі, тиісіп тұрған. Сұрашы, Нұрлан, аулақ жүргеніне ақы ала ма екен? — деді Нұрқат екі қолын бірдей ербеңдетіп. Осы бір шақ оның даусынан да, сөзінен де жеңіле бастағандықтың ізін байқап қалды Нұрлан.

— Ақы дейсің бе?— деді іліп әкетіп, тентек мінез Раушан да осы жауапты тосып тұрғандай.— Білем, сенің ақшаң көп, машина сатып алам деп жүргеніңді. Кәне, қанша ақша берерсің аулақ жүрейін?

— Түү, саппас! — Нұрқат алая бір қарап, машина тұрған жаққа бұрылып, Нұрланға:— Жеткіз ауданға мені! — деді бидай өңі күреңітіп, ісініп, жалпақ танауы делдиіп.— Сендердей ерігіп жүргем жоқ. Қалғанын тиісті жерде сөйлесерміз! — Аржағынан бір пәлесін тіреп сөйлегенін үшеуі де ұқты. Бірақ, тіл қатпады, тентек Раушан да шақылдаса беруге жалықты білем, мұңайып, тебіндеп жаңа шыға бастаған көкпекті жұлып ап, иіскелей берді.

Үшеуінің де көңіл күйі бұзылып, машинаға сұлық отырды.

* * *

Үшеуін де құла «Волгаға» мінгізіп, ауданға қайтарып жіберді де, Нұрлан өзі «ГАЗ-69» бен егісті аралап, ауданға екі күннен соң оралды.

* * *

Таудағы оқиға бүкіл қалаға жайылып, әркімнің аузында сағыздай шайналып кете барған көрінеді. Қаңқу сөздің әдетте қоспасы көп: түрлі саққа жүгіртіп, әшекейлеп,, жұртты не құмартып, ынтық қып, немесе, жан түршіктіріп, іріңсіз бейне беріп, зәресін алып күн бұрын білдіріп қояды.

«Шешесін сылтау қып, Раушанды тауға шақыртып алдырған екен Нұрлан, соңынан Айжан қуып барып, құрбысының шашын жұлып жатқан жерінде, үстінен Нұрқат шығып қап, Нұрлан екеуі төбелесіп, таяқ жепті»,— деп таратса, екінші өсек: «Нұрлан мен Нұрқат екі әйелді тауға алып кетіп сайран салған»,— деп жайған.

Осындайды кім таратқанын, қайдан еститінін, қалай ары жетіп, өңін айналдырып жіберетінін, адам баласы жаралғаннан бері ешкім білмейді де, не авторы да табылған емен, не біреуі —«мен едім осыны таратқан» деп және мойнына алмаған.

Сөз ұшқыны, әрине, Нұрқаттың өзінен тараған. Ашулы қалпымен аудандық партия комитетіне келіп, болған оқиғаны Мәліктің алдына жайып салғаны шын-ды. Ондағы мақсаты — Раушанды әшкерелеп, соның абыройына нұқсан келтірудің айласы болса бір сәрі ғой, бұған итермелеп жүрген өз басын қорғау. Ертең ерке тоқал кеп, жұбайына, Нұрқатты септік жалғаудың түр-түріне сап, септесе, талдаса, не жаны қалмақ?

Нұрқат іштен шаламын деп байқамай бір сөзді артығырақ айтып қалды Мәлікке. Ол: «Раушан мен Нұрлан жайында түрлі өсек тарап жүр қалада, осы екеуінің тауда кез кеп қалуының өзі тағы да бір тілге тиек емес пе?»— деген-ді, осы сөз артықтау айтылғанын Нұрқат кейін сезінді.

Көптен жүрекке байланған дерт секілді күдіктің бүгін беті жарылып, қызыл шақа жараға айналды да, Мәліктің жанын қинады. Осы сөзі бекер де артық. Фактіні жеткізіп қана қою керек еді. Қорытындыны өзі жасасын. Ертең Мәлік тексеріп, анықтап алмаған күнде (тоқал анықтата ма?) жек көріп алмай ма?

Мәлік: «Рахмет, менің тосып жүргенім осындай дәлелді сөз еді, жақсылық жасадың!»— дегендей көтеріңкі үнде күліп, иығынан қағып шығарып салды да, қолын жібермей: «Адалдық керек, жігітім, адалдық!»— деді.

Нұрқат басын изеп: «Әрине, әрине!»— деп, кабинеттен масайрап шықса да, іле лаулаған көңілі су сепкендей басыла қалды. Не деді жаңа Мәлік?

Нұрқаттың адалдығына шек келтірген сөз емес пе: «Адалдық керек!» дегені? Сенбеген жиіркеніш білдірген адамның сөзі ғой бұл?

Таудағы оқиғаны баяндап отырғанда, Мәлік бір езуінен мысқылдай күлімсіреп, сын тұрғысынан келген жоқ па еді.

«Әулие тастың ішінде бірін бірі қуып, жасырынбақ ойнап жүр дейсің, ә?»— дегенде, дауыс ырғағы өзгеріп, кетке қайталап сұраған сықылды ма, немене?

Мәлік деген уысқа түспейтін, ауызға бір салғанда жарылмайтын жаңғақ болып шықты.

Нұрқат, байқап бассайшы, аяғыңды!..

Нұрқатты шығарып сап, Мәлік жаяу аяңдады.

Өсек сөздің басталуы-ақ мұң, бірсыпыраға дейін тоқтамайтыны белгілі. Қайтсе тоқтайды?

Көшеге шығып: «Тоқтатыңдар!»— деп айғай сала ма? Кімнің аузына қақпақ болады? Ең ақылы — Раушан өзін өзі ұстай білуі керек емес пе? Әй, Мәлік! Осы күңкілдің қажеті қанша, ашық сырласайықшы! Кәне, айтшы, өз көңіліңмен бөтен мінезін көрдің бе Раушанның?

«Кеше ауру шешесіне барды. «Барма!.. Үйде отыр!»— деп әмір ете аласың ба?»

Тоқта, бір фактінің бетін ашып берші: Нұрлан қайда қалды? Егер де екеуі күн бұрын уәделесіп, сол жерде кездеспек болса ше?

Жоқ, жоқ! Әрі тереңдетпе, шырақ!.. Күдік — қызған шоқ, үрлесең тұтанып, өрши жанады».

Раушан жуынып, таранып, қарға аунаған түлкідей өңін жаңартып, құлпырып, түскі тамаққа жұбайын тосып отыр екен, еркелеп Мәліктің мойнына асылды. Нұрқат әңгімесінің әсерімен толқып қайтқан Мәлік самарқау қимылмен шашын сипады.

Іштегі күдік бұлыңғыр күнгі теңіз суындай, жүрек жарына соғылып, кейін лықсиды.

— Немене, көңілсіз келдіңіз?.. Сағынбадыңыз ба мені?— деді Раушан. Әлбетте бірер күн бірге болмаса, сағынышын баса алмай еркелейтін, аймалап жаны қалмайтын Мәліктің қазіргі салқын мінезін ерсі көргендей.

— Сағынбадым.— Даусы құрғап, үні өзгеріп шыққанын Мәліктің өзі де байқамай қалды.

Раушан қолын босатып, «Не деп тұр осы!»— дегендей таңдана қарап, кейін шегінді.

— Сағынбадым, Раушан. Шыным. Өзі ақылды, өзі көрікті жарым бар деп мақтаныш етіп жүргенде жұрт аузына ілініп, әркім бір сыртыңнан қолымен көрсетіп мазақ қылса, сағынарсың ба, сағынбассың ба?— Мәлік осы сөзді сырт киімін іліп жатып, жас баламен сөйлесетін үлкеннің үні тәрізді, олқы дауыспен айтты.

Раушан, әділетсіздікті жаны сүймейтін, жасынан соған көнбей үйренген, ыршып түсті. «Шалдуар мінездің әуеніне еріп...»— деп, жуып-шайып бірдеме айтар тегі деп жорыған Мәлік Раушанды танымай қалды.

— Сақалды басыңызбен өсек тыңдағаныңыз ба?

— Іштеріңде болған жігіт айтса, не дер ең?

— Не деп? Мен атын үркітіп, жығып тастады деп пе?

— Сені мен Нұрланды атаққа таңады... Бұрын да бір сыбыс естіп, мән бермеп едім. Кәне, Раушан, не әңгіме бұл?

— Осы күнге дейін арым таза-ды... Енді бұдан былай уәде бере алман! — деді қиқарланып Раушан.

— Бұл не деген сөзің?

— Қалай түсінсеңіз солай түсініңіз... Сіздің сеніміңізді ақтап, үстіме кір жуытпауға тырысып едім, оным әурешілік екен...

Бюрода өз ықпалын жүргізіп, сөзін тыңдатып, ақыл үйретіп, жұртты аузына қаратып отыратын Мәлік жұбайына

жауап қайтара алмай, аңдаусыз да дөкір сөйлеп, ұтылып қалғанын сезініп, іштей қинала өкінді. Шіркін, отыз екі тістен шыққан сөзді қайтара алса, не қағазға жазылған сөздей өшіріп тастай алса...

Ең жақсысы: дәл қазір үндемеу керек еді. Өмірде өз бетімен радио ойнатпайтын еркек, радиоқабылдағышқа ұмтылып, кез келген әуе толқынындағы музыкаға жармасты.

Адал ниетті, ән-күйді жақсы түсінетін Раушанның көңлін ашып, жаңағы өз сөзінің уытын қайтармақ еді, сорына, ол толқында «Риголетто» операсын беріп жатыр екен.

«Сердце красавицы
Склонно к измене...»

деп қақсап қоя бергенде, өзі булығып отырған Раушан жылап үйден шыға жөнелді. Мәлік әдейі ойнатқандай қытығына дәл тиді.

* * *

Егіс аяқтала бере, облыстық партия комитеті жіберген комиссия Баянауыл ауданына келіп жетті.

Біздің заманда арыз жазғыштар көбейді — біреудің не ісі ұнамай қалса, не біреумен қатты сөзге келсе, соның үстінен түрлі — өсек, қаңқу сөзді теріп ап, жоғарғы орынға, кейде өз атымен, кейде атын қоймай қоя беріп біреудің басын әлекке сап, іштен мәз боп күліп, қанағат табатындар да табылды. Бұл — кек алудың бір түрі, жеке басқа табыну дәуірінен қалған стиль сияқты. Бір кезде қолына мылтық алып, «дуэльге» шығып атысып, немесе, малын қуып кетіп, «барымта» арқылы кегін қайтарса, «сойыл» орнына «арыз» ала жүгіретіндер әлі азайған жоқ. Әрине, мекеме басында отырып, іске «селқос, немқұрайды» қарап, жауапкершіліктен қашып, іс түйінін шешпейтін мансапқорлардың, кей жайда қиянат жасап, өз құлқынының қамын ойлап кететінін әшкерелеп жазу керек те болар, дегенмен «арыз жазу» дағдыға айналса, ол мақтанарлық мінез емес.

Міне, бүгін дәл егістің ақырғы күндері, барлық ынта-ықлас, жігер-күш егінге жұмсалып, қол тимей, қызылтанау боп жатқанда, комиссия келіп есті шығарып бүкіл аудан назарын өзіне бұрып әкетуі келіспейді-ақ.

Нұрлан жеңілтек болсын мейлі, аудандық атқару комитетінің председателі Ербол айтқандай, біреудің сүттей ұйып отырған семьясын бұзған көрсе қызар, «Дон-Жуан»

болсын мейлі, Нұрқат айтқандай, тіптен білімі бар, тәжірибесі жоқ анасының сүті аузынан кетпеген бала болсын мейлі, кейбіреулер айтқандай, сонда да егісті бітіру керек емес пе, не алып барады, осынша — жедел комиссия жіберетін?

Егісті Нұрлан армансыз, ойдағыдай өткізбек болып, жанын салып еді, көрдің бе, комиссияның кесірі тиейін деп отырғанын. Тұқым себілгенде өзі басы-қасында болса бір сәрі еді, ерік бермеуге айналды.

Комиссия бастығы баяғы өзін бекітерде қарсы болған облыстық өндіріс басқармасының кадр бастығы Медетов екен. Екі аяғын бір етікке тығып, дікілдеп тілі таңдайына тақ-тақ етеді: қағазына қарайды да, тергеуші сияқты тағылған әр айыпқа жауап күтеді.

Арыз жазған адам Нұрланның аңғаруына қарағанда найзаның өткір ұшымен әуелі Мәлікті соққан, соққан да, сонсоң сапысымен дәл төбеден Нұрланды ұрған. «...Ерке әйелінің әмірімен жаңа ғана мектеп бітіріп келген, тәжірибесі жоқ балаң жігітті «Баянауыл» совхозына бас агроном етіп тағайындап, ол бүкіл ауданның қалыптасқан тыныш өмірін аз күн ішінде астан-кестеңін шығарды, бұлдірді.

Мәліктің әйелін айналдырып, күйеуі скеуінің арасына от салғандықтан, ақыры қатыны үйінен кетіп отыр... екіншіден, бұл «нысапсыз» аудандық емхананың хирург қызы Айжанды «алам» деп, масқара қып, оны және тастады... Совхоздың биылғы егісі ойдағыдай орысдалмай төрт аяғынан түгел ақсап ол қалды. Жылдағыдай егістік жердің көлемін көбейтудің орнына, нақ жартысын кемітіп, «Тың игеру» деген партия ұранына қарсы шыққаны, Якуповқа да белгілі. Соңғы келгенде ол кісі: «Орнынан алу керек!» деп бұйрық беріп еді, қатынына бағынышты сорлы секретарь тағы да жақтап сақтап қалып, ақыры, міне, өзінің семьясын бұзды, әрине, Асанов орнынан алуға қорқады, бас араздықпен кек алып отыр деген сөзден қашады...»

Нұрлан ә дегенде жаны түршігіп, өңі қашып, комиссияға «өтірік» дегеннен басқа дәлел келтіре алмады. Не айтады: егер адал ниетін арамға жорып, астарын теріс айналдырып, кінәлай берсе!

Бұрыннан ала көздеп, жақтырмай жүретін Медетов енді аяр ма? Қолына түскен арызды жете тексермей, бірлі-жарым кісімен сөйлесіп, «расталды» деуден де қашпайды. Әлгі бір әзірде сондай рай білдіріп те қалды.

Кім жазды екен, бұл арызды, білер ме еді шіркін? Мәліктің білуі мүмкін. Ия, халі мүшкіл Мәліктің: осы істің

ақыры соны соқпасына кімнің көзі жетеді. Елге де, ерге де тыныш, парасатты адам көрінеді, Нұрланның бірбеткей мінезі үшін күйіп кетуі ықтимал.

Дәлдір неме, нең бар еді жерді көгертем деп әуреленіп? Жатпайсың ба Нұрқат сияқты отарлардан балауса қозының етін жеп, машинаға ақша жинап, өмірді белшесінен басып?

Иығынан суы кетіп, мойны салбырап өзіне-өзі ренжіп келе жатқан Нұрлан түскі тамақтан қайтқан Раушанға совхоз кеңсесінің алдында кездесті.

Әнеугі отардан кейін көріп отырғаны осы. Тіптен Мәлік екеуінің арасында жанжал болып, қазірде екі бөлініп тұратынын бүгін комиссия аузынан естіп, сасып қалды. «Апырай, Мәлікке не болған, ақылды да байсалды дейтін еркек байыбына жетпей, қызғаныш күйігіне беріліп, сабырсыздық жасар ма?» деп кіжініп те алған сырттай Мәлікті кінәлап.

Раушан аздап жүдеген бе, қалай, сағы сынық, әйтсе де, баяғы жайдары, ақжарқын мінезіне сап Нұрланды көңілді қарсы алды.

— Құланның қасуына мергеннің атуы дей ме қазақ...— дей беріп еді Нұрлан, Раушанның аузындағы сөзін қағып алды:

— Сенің де «мергендік» қылатын күнің бар екен-ау?

— Пәле, менің сыртымнан «мерген» атағын бергенін естімеп пе ең, Раушан?

— Әдетте салдыр-салақ адамның үстінен сөз ереді. Жинақы да, ұқыпты болып, шындап бір атпайсың ба ерегістіргенде.

— Рас, жаным...— Нұрлан шын құптап тұрған жоқ, әрине, аузына бірінші түскен сөзді әншейін айта салды, ойы басқа-ды. Қолын шошайтып, келіншекті өзіне қарай шақырды:— бері жүрші, мына құлыпқа кіріп сөйлесіп алайық, тағы да біреу сөз қылар қатар тұр деп?

— Сонда жұрттан жасырынатын жерің клуб болып па?

— Көпшіліктің арасы ғой, оңаша емес. Екеуі клубтың ішіне кіріп, буфеттен бір шөлмек «нарзан» сатып ап, іргеде қатар-қатар жыбырлап тұрған орындықтарға отырды.

Газын атқылатып бір стакан нарзанды қағып салды да, сораптап ішкен Раушанға қарады.

— Бір өсек сөз шығып жүр, сол шын ба?

— Өсегі несі. Шын!

— Не жетпей қалды?

— Сенен қызғанады.

Нұрлан:

«Егер солай болса, шіркін!» деді де, мырс-мырс күліп алды. Нерв қой, Раушан, нерв! Түбімізге жетіп жатқан да осы нерв.— Сәл мүдірді де сөзін жалғады.— Түсіндірмейсің бе, арамызда ешбір...

— Сенім жоқ жерде, айт-айтпа, себі тимейді, достым.

— Сонда не қылмақсың?

— Білмеймін... Тегі, айрылатын шығармыз.

— Қазір қайда тұрсың?

— Қатардағы ағамның үйінде.

— Пәле, жұртқа дабыра қылмауға болмады ма?

— Үйді салғанда қабырғасына құлақты бірге салатын көрінеді, оны білмеуші ме едің?— Езу тартып мысқылдағандай Раушан.

— Сен құрттың ғой мені! Комиссияға не дәлел айтайын енді?

— Оныңды өзің білесің. Әйтеуір, менен құтыла алмайтын болдың. Тереңірек ойланатын кезің жетті, жігітім!

Нұрлан, құрбысының баяғы шалдуар мінезіне сайып, жөнді мән бере қоймайды, жастықтың әдеті емес пе өз пікірін алға ала жүгіретін. Нұрлан да ақыл айта бастады.

— Мәліктен артық күйеу табам деп ойлайсың ба?.. Қой, жұртқа күлкі болма!

— Табам. Уже таптым да!

— О кім?

— Саған керегі не?

— Сынайын, артық па Мәліктен.

— Артық! Ақыл да, мінез де, көрік те біріне-бірі сай келген.

— Бұл өңірде ондай жігіт жоқ еді...

— Бар!.. Кеше тауда көрдім.

— Тауда?..— Нұрқат болмаса игі еді? Нұрланның ерні жыбырлап, көзі күліп, мысқылдағысы келіп еді, Раушан төбесінен жай түсірді.

— Ол — сен! Әлі күнге сезбей тұрсың ба, жігітім? Ха-ха!..— Раушан сықылдай күліп, туфлиінің биік өкшесін са-тыға қаздита қадап, кеңсеге кіріп кетті.

Ол түні Нұрлан тыныш ұйқы көрмеді.

Комиссия жауабыңды қағазға түсіріп әкеп бер деген, соған не жауап берерін таба алмай, ойы — жан-жаққа бытырай қашып, жинақтай алмай ұзақ отырып қалды. Одан ертесіне комиссиямен бірге биыл тыңайтуға ұйғарылған егіс-

тік жерлерді аралауға шықты. Аудан өз тұсынан Нұрланмен бірге Сорокинді қоса жіберді.

Екі машина — бірі аупарткомның құла «Волгасы», енді бірі — Нұрланның «ГАЗ-69-ы», бүкіл аудан көлеміндегі егістік жердің құнарын айырмақшы боп, үш күн бойы дала кезді. Бірақ, бұл ауданның көлемі Франция сияқты Еуропаның үлкен мемлекетіне парапар, оны үш күн түгіл, бір жұмада аралап шығу қиын.

Баянауыл жері — Павлодар облысының тең жартысы. Шығыс жақ — Қарқаралы, бұрынғы Май аудандарының жерімен шектесіп, Семейге жақын барса, енді солтүстікте — Екібастұз қаласы мен Ақмоланың Ерейментау ауданымен тұтасып, батыстағы шеті — Қарағанды облысына кеп тіреледі. Батыстағы шекарада тұратын «Ақшиден» шығып, Баянауылды қақ жарып Екібастұзға барам десең, үш мың километрден артық жер жүресің.

Осындай үлкен аймақты комиссия да араламақ. Араласын, көрейік. Не көрер екен? Алдымен олардың көзіне Арқаның әйгілі ардағы — басына бұлт шөккен Баянауыл тауының екі биік шыңы түсер. Бірінші шың — төбесінде шұңқыр көлі бар Ақбет те, екіншісі — Күленбет. Екеуі де түйенің өркеші тәрізді көш жер тәжім етіп, алдынан шығар, одан әрі тау жықпылын араласа Баянауылының егіз інісі — әлі де тұнық, қаймағы бұзылмаған Жаман ауланың ішін кезеді.

Бұл екі таумен сабақтас, жалғас жаралған қырмызы қыздай қызара — Қызылтау мен қойны-қоншы толған сыр, тарих иесі — Қалмақ қырған тауы да қиялды ұштап, жан тербейді. Осы таулардың жықпылынан, сылдырап сегіз бұлақ ағады: Айман, Қатпас, Шоқай, Мойылды, Қапар, Көшет, Малай, Кетен бұлақтарының суы зәм-зәм суындай мөп-мөлдір көкпеңбек, ішсең сусыныңды қандырады, жусаң бетіңді жасартады. Бұрын осы бұлақтарда ел қонып, жазда — жанына сая тапқан.

Баянауыл тауын дөңгелене қоршаған әдемі үш көл тағы бар: Сабынды, Торайғыр, Жасыбай, бірінен-бірі артық, бірінен-бірі таза да мөлдір, бірінен-бірі тұнық та айдын.

Осы көлдердің маңайы — жыбырлаған тас төбешіктер, бейне мүсіні адамға, хайуанға, затқа ұқсаған небір ғажай жұмбақ тастар кеш бата, қараңғылық түсе, бейтаным адамның үрейін алып, жан-жағыңнан қамап жүргізбейді, кейде басына қалпақ киген батыр, кейде қолына мылтық ұстап танк соңынан ерген қаһарман солдат та кездеседі. Түн тү-

гіл, күндіз де бұл таулардың қойнауын бір қадам аяқ басып жүруге тағы болмайды — қаптаған арқар-марал, аю, қасқыр, түлкі, қоян, барыс, қабан, не қорқып жансауғалап, алақтап қашасың, не мылтық атып басыңды қорғайсың...

Осындай ауданда: «егін егіп астық жинайық, тау қойнында жыртпаған жер қалдырма!» дейді жолдас Якупов. Кәне, егетін жер бар ма, айтыңызшы?

...Нұрлан ойын машинада қатар отырған облыстық өндіріс басқармасының агрономына баяндап келеді. О да үнсіз тыңдап, жұмған аузын ашпайды. Сорокинде де үн жоқ.

Бұл — Орталық партия комитетіне жазбақ болып толғатып жүрген пікірдің желісі. Мәлік алдақашан жазып әкел деп тапсырған еді, соған қолы тимей жүр бір, екіншіден толғанып, дәлелдеп жазбаса, сүйкей салғаннан не пайда?

Көп жайды келген комиссия біле бермейді. Олар сол өздерін жіберген иесінің емеурініне қарап шешеді, егер ол бастық: «сол жерде сондай «былық» бар, жеріне жеткізе тексеріп қайт!» десе жетті, «жеріне жеткізе» деген сөзді өзінше ұғып, айыпты көбірек тағып қайтады. Анығын, ақиқатына жетуге батылы бармайды, комиссия үстінен жоғарғы орынға арызқорлар тағы жазып, ертең сілікпесін шығарады деп қаймығады.

...— Кәне, жолдас комиссия, әділдігін айтшы, сендер де ертең осы ізбен кетпейсіңдер ме?

Нұрлан балалық мінезіне сап, асыра айтып отырса, кешірер. Комиссия мүшелері, бірақ балаң жігіттің көргенінен естігені көп, ойлауынан оқығаны көп, өмірді кіршіксіз таза түсінетін сәби жан, кейде артық айтқан сөзі болса үнсіз тыңдаған комиссия мүшесі — ақ жағалы қара костюм киген, сұлуша жігіт, кешірер...

Нұрлан комиссия мүшесінің үнсіз тыңдағанын өзінше жорып, «құлағына құйғандықтан жан қалды, әйтпегенде...» деп көңлі орнықты жүр еді, қателескен екен албырт жастық!.. Егіс аяқталысымен обкомның пленумы болып, Баянауылға келіп кеткен комиссияның қорытындысына сүйеніп, Якупов баяндамасында Асановты бір сағат сілкілеп, тілдесе керек-ті, тегі орнынан алмақ та ойы болған деседі, Мәлік сөз алып, ашына жауап қайтарып, Якуповтың өзін бірге сынағандықтан жаны қалған.

Мәлік «Волганың» артына басын сүйеп, шалқасынан сұлық жатыр, шофер де тіл қатпайды, сайрап жатқан даңғыл жолдан көзін алмай, ызғытып барады, машина жер апшысын қуырып, әрбір километрді доңғалағына арқандай орап, «Баянауыл қайдасың?» деп, аңқылдап келеді.

Мәліктің сырты бүтін болғанымен іші жарты — желсіз күнгі ұйтқыған пеш мойындай булығып, өзегін өртейді.

Неткен қатал еді өмір тезі? Әсіресе, жанын қинаған Якуповтың соңғы сөзі: «семьясын басқара алмай жүрген адам, ел басқара ма?» деді-ау, бүкіл пленумге қатынасқан коммунистердің көзінше.

Әнеугі келген комиссия анығына бармаған. Әлдекімнің ыңғайына көшіп, бәрін де қисық айнаға түсіріп үлкейтіп алып барған. Якуповқа керегі де сол — бұрыннан тісін қайрап жүрген еді Мәлікке, енді іздегенге сұраған, мылтық құлағын дер кезінде басты.

Мәлік бірінші қатарда отыра қалар ма, Якупов қасқытып қойып, көзін қадап тұрып айтты-ау... Мәлік шыдай алмады: «Сына, бірақ, әділ сына!.. Менің семьяма тиіспе!» — деп айғайлап жіберді.

Зал тым-тырыс, демін ішіне тартып, тына қалған. Бұлт қоюланып, найжағай жарқылдай бастаған бір мезгіл-ді.

Якупов қақпай сөздің талайына құлағы үйреншікті, бұл жолы да елең қылмады, әрі қарай тереңдетіп: «Тәжірибесі жоқ, мұрнын қалай сұртудің мәнісін білмейтін баланы қызметке алғандықтан биыл ауданда егіс көлемі кеміп, жоспарын орындай алмады. Мұндай басшыға нендей шара қолдансақ екен?» дегенде, Мәлік тағы да ілді:

— «Бір-ақ жол бар, ол — орнынан алу!

— Керек деп тапсақ, о да болмай қалмас! — деді Якупов бір танауынан күлімсіреп.

Мәлік сөйлесем бе, жоқ па деп екі ұшты толқып отырған-ды, бұдан әрі сөйлемеске болмады.

— Таулы, тастақты, сортаң жерге егін егу — тұқымды далаға шашумен бірдей...

Президиумда отырған Якупов жарыса сөз тастап, бөле берді.

— Алғашқы жоспар жасалғанда неге қарсы болмадың?

Мәлік:— Ол кезде аудан жерінің құнарын білмедім және ерік бердіңіздер ме бізге? «Міне жоспар, орында!» деп, әмір еткен кім?

Якупов:— Секретарь болғаныңа неше жыл?

Мәлік:— Үшінші.

Якупов:— Үшінші көктемді өткізесің, ә?.. Содан бері аудан хал-жайын білмегенсің?

Мәлік:— Қатемді мойныма алам. Кеш түсіндім.

«Жарайды тұзаққа айдаған аңдай ықтыарсыз қуып тыққандықтан» ғана қатеңді мойныңа алып отырсың, білем!» дегендей, Якупов қақпай сөзін доғарып, залға күлімдеп қарайды.

Мәлік ойын жалғады. Ауданда жер мәселесі — дәл қазір ең басты мәселеге айналғанын, мал жаятын жердің апшысы қуырыла бастағанын айта кеп:— Аудан басшыларына ерік бермесе, егін түгіл, малдан да айрыламыз! Бұл жайында Орталық партия комитетіне түсіндірме жазып, мәселе қойсақ па деген ой бар...

Якуповқа осы сөздің әсері тиді ме, қалай, қаншама шұқшылып келсе де, Мәлікке қарсы дау айтып, әрі тереңдетпеді, басылып қалды. Әрине, пленумде сөйлеген сөздің маңызы да, салмағы да басыңқырақ, ертең орталық партия комитетінде стенографиямен танысып, біреуі болмаса біреуі: «бұл қалай?» демей ме!

Және де, қаншама, аузынан жалыны шығып, түф деген түкірігі жерге түспей тұрған өндіріс басқармаларын обком бетімен жібере бермес, ауыздықтар, Бізде жаңа ұйымдасқан мекемелерге, алғашқы кезде тізгінді қолына беріп, еркімен жіберіп алатын дағды ғой, бұл кезең де өтер.

Өйтсе де, Мәлік обкомның бірінші секретарына да сын айтпақшы. Не деп дейсің ғой? Өте жұмсақ, әдеп сақтап бюро мүшелерінің аузына қарай береді. Бірлесіп шешу, ақылдасу — коллегиялық іс тәртібі жақсы-ақ-ау, егер, Якупов сияқты кей бюро мүшелері сенімді ақтап, өз мақсатына пайдаланбай жүрсе. Сондықтан бірінші секретарь бюро мүшелерінің пікірін тыңдап-тыңдап алып, шешімін өзі айтқаны жөн. Оған қарсы шыққан бюро мүшесі болса, хорға ере алмай мақам бұзған жалған дауыстай, отырсын жеке дара. Сол пленум де обком секретары Якуповтың сөзіне тоқталмады, бой сақтады ма, әлде ұшықтырмайын деді ме, кім білсін...

Мәлік ең соңғы сөзін тауып айтқанға ұқсайды. Мәлік былай деді: «Біреудің арандату мақсатымен жеткізген алып-қашты сөзіне сүйеніп, коммунистің семьясы арасына от тастамау керек. Мен зайыбымнан әлі айрылғам жоқ!»

Мәлік мінбеден түсіп, орнына барып отыра бергенде қасындағы секретарьлар «қаттырақ айттың, әйтсе де, осылай жауап берілмесе, құны да болмас-ты сөзіңнің!» деп сыбырлап, бас изесті.

Ия, Раушан Мәлік өмірінің шешілмейтін күрмелі түйініне айналды ма қалай, әйтеуір, күн сайын араларының жігі ашылып, қисынын тауып желімдеу қолынан келмей барады.

Жоқ, жоқ! Бұл — артық ой, Раушан мінезін жақсы біледі Мәлік. Қазір ол жастықтың әуенімен сынаптай толқып, көңіл күйінің сазына бөленіп, құстай түлеп жүрген болар. Ертең ақылы есіне түсер, қайтар райынан, енер қайта құшағына!..

Тек араға уақыт сала біл, Мәлік. Төзімді болып күте біл, Мәлік! Уақыт — дәрігер, көңілдің сүлеленген сырқатынан емдеп жазбайтыны жоқ. Қате Мәліктің өзінен. Раушанға сенімсіздік тудырып алды, еппен, байыппен түземесе, ол — дақ, ол — жара, жүректе мәңгі қалып қоюында дау жоқ. Нұрлан мен Раушанның арасында «бірдемес» бар дегеніне Мәлік сеніңкіремейді, құрғыр, «қызғаныш» деген ақылдың тілін алмай, өз бетімен мас кісідей лағатыны бар, әйтпесе үстінен түскен жоқ, не бүлінді сол күні ашынатын? Қаншама Раушан жеңілтек болса да, «арзанқол» дегенге алданып, өзін сатпайтыны мәлім.

Кім біледі, жігітім, қандай дәлел келтіре аласың, асығыстық емес пе, осы түйінің?

Кім білсін... Міне бір жұма болып қалды Раушанның ағасы үйінде жүргелі. Талай кісі салды, өзі де барды: «Үйге қайт!» деді. Мызғымайды. Егер, айрылыспақ болып, қулық жолына түскен әйел болса, алдымен Мәліктің өзін қуып шығар еді үйден...

Жоқ, Мәлік жалынып-жалпайып, өз кәдірін кетіріп қайтеді? Келіншек өзі ойлансын, жеке қалып тебіренсін, көкейіне қонғанын істесін...

Ауданға келіп, ертеңінде қызметке шығысымен, Мәлік Нұрланды шақыртып алдырды. Ары таза болса да, Раушан екеуінің арасына от салған кінәлі адамдай, қымсынып, ұялып, Нұрлан зорға барды; Мәлік жалғыз өзі отыр екен, сыр білдірмеді, қолын қысып, қасынан орын беріп, облыста болған әңгіменің шет жағасын, жерге байланысты жерін ғана жеткізіп, ақылға салды. Орталық партия комите-

тіне арналған хаттың Нұрлан жазып әкелген жобасын талқылады. Есікті бекітіп алып, екеуі ұзақ кеңесті. Секретарьдың алдындағы көмекші әйел келгендерге: «Баянауыл» совхозының бас агрономы отыр, келгелі бір сағаттан асты, ешкімді қабылдамайды» — деп қайтарып жатты, бірақ, өсек құлағына тиген жұрт өздерінше ұйғарды. «Кінәласып жатқан болар, бейшара бала, несі бар екен... Тиыш жүрмей!» деушілер де табылды.

Нұрлан мен Мәлік сол күннен бастап, қайта аралары жақындаса түсті: Мәлік өзімен бірге ертіп, бүкіл аудан жерін аралап, баға беріп, ой шағысты, бірінің үйінен бірі тамақ ішіп, ара кезек қонақта да болды.

Сырт адамдар, бейпіл ауыз қала тұрғындары әртүрлі жорыды. Біреуі: «Мәлікте принцип жоқ, ез, кешегі қатынын айырған «дон-жуанды» қолтығының астына алғаны — бүкіл еркек қауымын қорлау» деп сөксе, енді бірі: «Жоқ, Мәлік қулығына құрық бойламайтын қу жігіттің өзі; Нұрланмен достасып ап, келіншегін жеке қалдырып, өзіне қайтару себебі, Мәліктің Раушансыз күні жоқ, анадай түрмен сұлу келіншектен қалай оп-оңай айырыла қалсын!» деп кекете тілдеді.

Мәлік Нұрланмен жақындасуды өзіне құп көргенде: алдымен балаң жігіттің өткірлігіне, еліне, жеріне жаны ашыған адал жүрегіне, жер жайындағы біліміне қызықты, екіншіден, Раушан екеуінің арасында қандай қарым-қатынас барын дәлірек, толығырақ білгісі кеп, бауырына әдейі тарта ұстады...

Осы бір жыра-жықпыл, шым-шытырық жайды Нұрқат топшылап, жігін айыра түсінсе де, Нұрланды Мәліктің баурына тартқанына іштей ренжіп, сырттай тісін қайрап, «әй, сені ме!» деп екеуіне бірдей кіжініп, реті келді-ау деген жерде: «Әнеугі комиссияны мен шығартқамын!» деп күңкілдеп жүрді. Кім білсін, анық-танығын, бірақ Нұрекең бір жағын мақтаныш етіп, бір жағы қорқып жүрсін деген ниетпен айта да салады, оған бір тиын алмайды, жұрт Нұрқат сөзінің қоспасы бар екенін және біледі.

Соның бірі — Айжан. Әлі күнге соңынан қалмай, қайтсе, қыз назарын өзіне аудармақшы болып әлектеніп жүрген аусар жігіт, кеше тағы да Айжанды іздеп кеп: «Менің бөлемнің мойнына су құйылыпты. Пленумда Мәлікке сөгіс беріпті, Нұрланды орнынан алмадың деп...»

Алақанның аумағындай бірімен-бірі араласып жатқан аудандық қалада дәрігерді қонақ шақырса ішіне бірге қо-

са салу — салтқа айналды. Сөйтіп, Айжан күнара бір үйде қонақ болады. Аңдып тұрғандай сол үйде, қонақта Нұрқат және жүреді. Ол үйдің иесі, не Нұрқаттың нағашысы, не туысы боп шығады, қыз көзінше жігітті асыра мақтап, біраз аспанға шырқатып алғаннан соң қызға оралып қоса мадақтап, қыз бен жігітті бір-біріне теңестіріп, жақындатып қоятынды тапты. Сол қонақтан екеуі әлбетте қатар тұрып, бір қайтады. Жолшыбай Нұрқат кейде баяғы әніне басып, жүрегін қақ жарып: «Босағаңа өзі келген ырысты аяғыңмен теппе!» деп азғырып та бағады, Айжан рай бермеген соң: «Осы менің алдымнан кесе-көлденең тұрып алған Нұрлан болар-ау» дегендей зәрін соған төгеді. Жолыққан сайын туған бөлесін бір әңгіме қылмай көңлі көншімейтін сықылды. Тура бас сап боқтамайды, жаны ашыған болып, немесе, түсінбеген сауалды пішінде Айжанға қарап, не дер екен дегендей жауап та күтеді.

Кеше есік алдында кездесіп қап: «Айжан-ау, естідің бе? — деп жерден жеті қоян тауып алғандай, анадайдан айғайлап, арсалаңдап жетіп келді.— Раушандай бұзықты көргенім жоқ, кеше менің нағашымның жұбайына айтса керек, (екеуі бірге өскен құрбы ғой, айтқандай өзің білесің: әнеуі үйінде қонақта болатын!..) соған айтқан көрінеді: Мәлікті алдау үшін, Айжанды қалқан ғып жүр Нұрлан, әйтпесе, мен күйеуімнен айрылам ба?» деп... Осыған да көнесің бе, Айжан? дегенде жақтан тартып жібере жаздады, біреулер дабырлап көшеден өтіп бара жатқан соң әдеп сақтап қалды.

Неткен бейпіл ауыз жігіті!..

Міне Айжан сол сөзге қобалжып, тағат таба алмай келеді, сенерін де, сенбесін де білмей, дел-сал. Сенбейін десе, Нұрлан осы күнге шейін жүрегінің соғысын түсіндіре алмай қипақтайды, әлдекім бөгет жасап тұрғандай, сенейін, десе, Нұрқаттың мінезі — мәлім. Айжанды өзіне қаратып алудың бұ да бір жолы ма деп топшылайды.

Раушанның өзімен сырласып, анық-танығын білуді мақұлдап, Айжан қызмет ақырында үйіне соқпай құрбысының пәтеріне барды. Ол көршілес тұратын ағасының үйінде екен. Әуелі Мәліктің үйіне соқса, есігі жабық, терезе пердесі түсірулі, жарық жоқ, тіршіліктен — бейхабар. Айжан жан-жағына көз жіберіп, дағдарып тұрды да, музыка тербеле ойнап, от жарқыраған көрші үйге: «Дәу де болса, осында болар-ау!» дегендей соған бет алды.

Раушан еркекше киінген, бұтында — құм түстес тар-

сым балақ шалбар, аяғында біз өкше ақ туфли, кеудесінде ақ кофта, шашын ортасынан бір буып, күлтелеп қойған, пластинкаларды таңдап, ойнатып тұр екен, құрбысын құшақтап, ырғақты құйқылжыған назды үнмен қарсы алды.

— Келгенің жақсы болар ма! Өзімді сыйдырарға жер таба алмай қиналып тұрғанда...— деді ол мұңайып, әдетінше сөзін аяқтамай.

— Өзіңді-өзің қыспаққа салған әуре жансың ғой.— Айжан төрگی үйдің есігін тақап жауып, салғаннан реніш сөзден бастады.

— Білем сенің сүй деріңді. Саған бейтаныс өмір, не түсінесің?

— Бәрін де түсінем... Айтайын ба, ақиқатын?

— Айт, кәне, ондай зирек болсаң!

— Көрсө қызарсың!

Раушан ашуланудың орнына сықылықтап күліп, бұрынғыдан бетер Айжанның нервісіне тигісі келді ме, бет пердесін сыпырып тастап, ашығырақ кірісті.

— Кімге қызықтым... айта ғой?

— Нұрланға!

— Нұрланға қызықсам, жас күнгі арманым. Оның несі ерсі?

— Ә, солай ма еді өзі. Бұдан бұрын ол сырыңды маған неге айтпадың?

— Өлсем көріме бірге кіретін құпия сырым. Мұны Нұрланның өзі де білмейді. Тірі жанда естіп тұрған сен ғана!

Айжан ойланып қалды. Көзіне жас іркіліп, бір қызарып, бір сұрланып, толқып тұрған Раушанның қасына кеп, белінен құшақтап бетіне үңіле күлімсірей қарады.

— Рауаш,— деді бірінші рет Мәліктің қойған атымен атап,— сенің сырыңды қапылыста біліп қалдым. Сондықтан да, сыр сақтау — менің міндетім. Оған қам жеме!.. Бірақ, кінә өзіңнен емес пе?

— Ия, өзімнен.

— Ендеше, бір суыған көңіл қайта жылығанда, тап сол жас шақтағыдай қызықты болар ма екен? Осыған көзіңді жеткіздің бе?

— Сондықтан да, Нұрланнан тартына берем. Бірақ, неғұрлым тартынсам, соғұрлым соны іздеп жүрегім аңсай береді.

— Сен менен ақыл сұрап айтқаның ба?

— Ия, не дейсің?

— Менің ақылымды тыңдасаң — Мәліктің көңлін қалдырма, қайт үйіңе!..

— Білем, неге айтып тұрғаныңды?

— Неге? — Айжан көңіліне секем ап, елегізе қалды.

— Жайың белгілі — қызғанып тұрсың.

Қызды құшақтап тұрған қолын Айжан жылан шаққандай селк етіп тартып алды.

— Ақ ниетімді қисыққа жорып, өкпелетпе мені, Рауаш!..

— Өкпелетем! Сен қызғаныш білдірдің!

— Олай десең, сенің де сырың белгілі. Өзіңнен басқа кісіні сүймейсің! Осыңның бәрі жалған еркелік. Менің алдымда көлгірсіп тұрсың!.. — Айжан сүріне-қабына тез-тез айтты да, Раушан жауабын күткендей тыныстап қалып еді, ол тіл қатпады. Екі көзінен парлап аққан мөлдір тамшы кеудесіне домалап аға берді.

Көз қиығын салған Айжан абыржып, қайтерін білмеді. Түрлі пластинкаларды аударыстыра қарап, тұрып-тұрып шығып кетті, Раушан да «қайда барасың?» деп сұрамады.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

Жаз айының әр күні — әрқилы, әрқайсысының өзі салған кестесі, бояуы, өз тынысы бар, біріне-бірі ұқсамайды, бірде аспан алыстап мұнарлана көгерсе, енді бірде, қол созсаң жететіндей, жап-жақын, ніл қара көк бояумен төбеңде шатырдай дөңгеленеді. Тебірене сезінген жүрек қана зейінде сақтап қаларлық сурет.

Сол бір жаз күндерінің даладағы әні де басқаша.

Шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа, бақа-шаянға дейін өзіне бір теңдік тигендей, арқасы кеңіп, қуанғандай, сазарған сұр белдерді, сортаң тақырды, бұйрат адырды әнге бөлейді.

Егіс аяқталып, шөп, астық жинау алдындағы бір тыныс кезең туды.

Аудан егісін биыл облыс көлемінде кеш аяқтады. Егіс жерінің көлемі азайып, кеміп қалды.

Облыс басшысы алдында Мәлік беделінің бұрынғыдай емес, сында жүргенін өзі де сезгендей. Шақырып ап, орта-

лық партия комитетіне жазған Нұрлан хатының бірнеше жобасын қайта-қайта оқып, кей жеріне өзінің пікірін қосып, түзеттірді де, аудандық партия комитетінің жолдама-сын қоса жіберді.

Сәті түссін, немен тынарын кім білсін. Өз тұсынан істеген қамы — бюро мүшелерін жинап алып, өз атына түскен хаттың екінші данасын оқып берді. Аудандық атқару комитетінің председателі Ерекең: «Шу көтеріп керегі не, қазір тың игеруді өзекті мәселе ғып отырғанда, біздің мұнымыз қарсы шығу боп табылмай ма?» деп қиқаңдап та бақты, басқа бюро мүшелері үндемеді де, Мәлік «Аудандық партия комитетінің атына түскеннен соң өз көз қарасымызды білдірген жөн!» деп сыпайы жауап қайырып еді, ол көнбеді.

— Бізсіз-ақ өзі жібере берсін, ол — коммунист емес қолдайтын... дегенде, бюро мүшесінің біреуі:— Емес пе еді өзі? — деп олқы дауыспен сұрап қалды.

Осымен сөз бітті. Ертеңінде Мәлік Нұрланды шақырып алды:

— Партияға кірем деген ойың бар ма? — деді ол кірген бетінде. Екеуі де стол қасында түрегеп тұр.

Нұрланның қарашығы мол ойлы көзі жыпылықтап, ақсия үнсіз күледі. Тіптен дыбысы шықпайды.

— Пәле!.. Мені бұзылған деп, түрлі атақ тағып жүр ғой, Мәке-ау! Ала ма мені.

— Егер мен рекомендация берсем?

— Білмейсіз ғой мені? Ұятқа қап жүрерсіз...

— Сенің жүрегің не дер екен, содан сұрасақ қайтеді?

— Жүрегім, әрине, сізге риза болар еді. Ұятқа қалдырмауға тырысар еді... дегенмен ауыр жүк!

— Ә, ауырдың үстімен жүруің саған лайық па?

— Лайық демеймін. Жауапкершілікті сезінгенім де!

— Өмірдің тартысы болмаса, қызығы жоқ. Тартынба!

— Жетпісте әкем бар, өзі — жұдырықтай ғана, бірақ, ширақ. Бір кезде белсенді болған, сөзден біреуге дес бермеген. Қазір аузын біреу буып қойғандай үндемейді, оқта-текте ақыл айтқаны болмаса, еш нәрсеге араласпайды, бірақ дүниені түсінетін кісі. Мен оқуға аттанғанда: «Не үшін оқығың келеді, балам?» деді дәл жүретін күні. «Адам болғым келеді» дедім ойланбай. «Балам-ау, оқымаған мен де жер басып жүрмін. Адам емес пе екем?» деді әкем, бұл жолы оның даусынан мысқылды әлде бір қиқар үн аңғардым. Мен жаңсақ айтқанымды сезініп, ұялыңқырап қалдым.

— Егер, білім алып, елімнің қажетіне жарасам...

— Бұл жауабыңды құп алам, олай болса, бетіңнен жарылғасын! — деген-ді. Содан бері арманым — еліме, туған жеріме пайда келтіру. Егер, сіз солай деп тапсаңыз...

— Жоқ, сен маған салмақ артпа! Ішкі сарайыңа үңіл, не дер екен ол?

Нұрлан сәл кідіріп:

— Сіздің маған шын сенгеніңіз бе? — деп балаша қуанып, көзін алмайды.

— Сенгенім.

«Раушан екеуіңнің араңа түскендей болдым, салқындық туғыздым, соны да кешіргеніңіз бе?» деген сөз тілінің ұшына кеп қалса да, Нұрлан айта алмады. Бірақ, осы бір сыр-ын неон отындай көз түбінен жарқырап сездіріп алды. Терезе алдына кеп, Сабындыкөлге қарап, ойға шомған Мәлік жедел бұрылып:

— Құс атуға барамыз ба? — деді.

Мұндай көңілдің кенет өзгерісін Мәліктен күтпеген-ді Нұрлан. Қуана қабылдап, өзінің құс атуға кұмарлығын, соған уақыт табалмай өкінетінін, біреу сөзін бөліп жіберетіндей асыға сөз қылды. Мәлік бір кідірісте:

— Серікті дәл тапқан екем. Жұр, бүгін, көңіл көтерейік, — деп қолтықтап ала жөнелді. Ауызғы бөлмеде тосып отырған бірлі-жарым адамды екінші секретарьға сілтеді де, хатшысына: «Бүгін кеңсеге оралмасын!» деп ескертті де, кеңседен жедел қимылмен шықты.

Езілген сабындай көпіріп жатқан көлдің ақ көбік суы, күн сәулесінен сарғыш, қызыл, көгілдір түстерге боялып, әшекей, өрнектер сызылған жайбарақат, бейқам кезі-ді. Мәлік те, Нұрланда осы бір тамылжыған шілде намаздыгерін қызықтай құптап көл жағасында тұр.

«Үйректердің судан шығып, нағыз жайылатын мезгілі» деп Мәлікті біреу тұрткендей асығыс-ты. «Мылтық және жейтін тағам әкел!» деп Мәлік әлгінде шоферін үйіне жіберген еді, енді соны асыға күтуде.

Қала тұрғындарының көбінің жеке меншігінде қайығы бар, жаз болса балық аулап, серуен салып, Сабындының бетінде жүзген үйректей қыбырлап, қызметтен кейінгі өмірін сонда өткізеді. Солардың біреуінің қайығын сұрап ап, шофер әкелген тамақ пен оқ дәріні, мылтықтарды артып, Мәлік пен Нұрлан көлдің арғы қамысты қабағына есіп барды да, дөңестеу жерге отырып, мылтықтарын оқтап сырт киімдерін шешіп, ыңғайланып алды. Қосауыз мыл-

тықты Мәлік өзі алды да, тар ауызды жеңіл мылтықты Нұрланға берді.

— Ал, Нұрлан, сен қамыс арасын аралап, қу бері қарай! — деп өзі кісі бойы биік, ескі қамыстың арасына жасырынды.

Нұрлан балағын түріп алып, беттен сабалаған қамысты кейін сырғытып, шалқар көлдің мөлдір суын тізесінен кешті. Күмп беріп сүңгіді де кетті. Құс ұмытылды, Мәлік қалды жиекте, рахаттанып, кеудесін суға төсеп шалқалап жата берді, жата берді, қайтқан күннің жалқын нұры денесіне моншақтай шашылып, баяғы қиссадағы алтын бесікте жатқан Мәжнүнге ұқсатты өзін.

«Тек Ләйлі ғана жетпейді-ау!» деп өзін-өзі мысқылдап, Нұрлан езу тарты. Сабындының торғын суына денесі салқындап жаны рахат тапса да, арпалысқан ой маза бермейді.

Мәлік неге шақырып әкелді? Әлде өкпе-назын айтып, сырласпақ па: Раушан екеуінің арасында қандай қатынас болғанын ашпақ па, кім білсін... Көзі жетпейді.

«Раушанды бір кезде, оқып жүрген кезімде сүйіп едім» десе Нұрлан, ол сенер ме еді? «Қазір ше?» Қазір қалай қарайсың, қолыңды жүрегіңе қойып адалын айтшы десе...

«Қазір де сүйемін, бірақ...»

«Жоқ, жоқ, жетеді, шырағым, «бірағыңның» құны бір-ақ тиын, шыныңды айтқаныңа рахмет!» деп қолды бір сілттеп жүре берсе қайтеді.

«...Бірақ сіз тұрғанда, қаншама сүйсем де, көзіңізге шөп сала алмаймын» деген имандай сөзіне сенбеуі де мүмкін. Қаулаған жұрт өсегі Раушан екеуінің арасын ашып, кең сарайдай үш бөлмелі боз үйі саңғырап бос тұрған жоқ па?..

Нұрлан қанша уақыт суда жатқанын аңғармай қалса керек, өзінің атын атап бүкіл айдын көлдің жазық бетін жаңғырықтырған Мәлік даусын естігенде барып, әрең сергіді.

Ағын сумен жылжып, жиектен алыстап кеткен көрінеді, жалма-жан құлаштап кейін малтыды.

Жас күнінде осы көлдің бетінде балықша жүзген Нұрлан іле Мәліктің қасына оралды.

— Үйрегің қайда қуған? — деді Мәлік күлімсіреп.

— Колхоздың құс фермасында өскен қытай үйрегін атпасақ, дала үйрегі біздің қолға түсер емес!

— Қол үйрекке жармасаң, күшің азайған екен. Әуелі тамақ жеп, әлденің алайық. Үйректердің де жайылымнан қайтар мезгілі жақын.

Шофер әкелген сумканың ішінен коньяк, пісірілген ет, пән, қияр тәрізді тағамдарды Мәлік газет үстіне салды.

Мәлік стакан түбіндегі қызыл күрең коньякты ұрттап ішіп, тамақты да асықпай сабырмен жеп көңілді отырды.

Нұрлан Мәлік басынан өзінде жоқ қасиеттерді тауып, таңдана бақылап, Раушанның оған тұрмысқа неге шыққанын енді ұғынғандай. Мәліктің әрбір қимылы бипаз да сыпайы: стаканды ұстаудан бастап, коньякты ішуіне дейін өзгеше мәнер, басқада жоқ сипат бар. Бойына біткен әдемі қасиеті, реңсіздігін білдірмей, сүйкімдірек көрсетіп, баурына икемдей тартады.

Таңдана қараған Нұрланға Мәліктің келісті барқыт даусы алыста, тау ішінде естілген үндей бірде бәсеңдеп, бірде қаттырақ шығады.

— Баян шіркін, жер жұмағы ғой. Қолда барды қадірлемейтін бізде әдет бар, әйтпесе, Европада қастерленіп жүрген атақты Швейцарияның Баден-Бадені де осыдан артық емес. Тек оған адам қолы көбірек тиіп, әдеміленген ғой. Ал, Баянауылда — адам ізі түспеген, ат тұяғы баспаған тың да тағы табиғаттың шынайы жері әлі бар...

...Мәлік Қырым түбегінде, Қаратеңіз жиегінде көз тұнжырайтын талай сұлу жерлерді көрді, соның қайсысы болсын адамның шебер қолынан өткен, тасы қашалған, гүлі егілген, жасандысы көп жерлер. Ал, мына ат шаптырымдағы Баянауылдың көлеңкесі аталған, егіздің сыңары есепті Жаман ауылында әлі күнге бір адам жүрмеген, аң-құстың ордасы болған табиғи тың, тағы жерлер бар. Бір минутке көзіңді жұмып, қиялыңа қанат қақтырып, елестетші мына бір суретті.

Тау басында жарқыраған аядай көлден төмсіп түсіп, етегіндегі «Әулие тастың» ішіне кір. Үңгір ішінде жатқан қазан сияқты шұңқырдың зәмзәм суынан татып, тас қақпаны орнынан жылжытып, тас сатымен жер астына түс. Аржағында күмбез сарайға кез болмасаң менің атымды өзге қой.

Тау қойнауындағы орманды аралашы бірер күн. Қошқар мүйіз арқар, тарғыл жүнді жолбарыс, желғабыз киік, мүйізі қарағайдай бұғы, жүзіктің көзінен өткен сұрша құлан, қара түлкі, ақ қоян дейсің бе, өріп жүр.

Биік шыңның құзында ұя салған қыран бүркіт. Қара құс, құладың, ителгі, бөктергі, тұрымтай, жағалтайлар да әйгілі қолбасшының солдатындай бүркіт соңынан топтала ұшып жемтік іздеген.

Тауда — көкек, орманда — бұлбұл сайрайды... Осындай жерді сүймей көрші күшті болсаң? Мәліктің қолында болса, Баянауыл төңірегін қоршап, аң өсірегін орын жасар еді...

— Бұл өз алдына бір жосын дүние. Мені толқытып жүрген ауданның экономикасы, шаруашылығы. Әнеугі сенің қозғаған батыл пікірің маған атқан оқтай тиді, — деді Мәлік сөзін аяқтап. Нұрлан ұйып қалса керек, сәл кідіріп, сөз арасына тыныс салып, өз ойын жинастырды.

— Жазарын жаздық, немен тынарын кім білсін. Орталық өлкеге жіберіп, өлке — обкомға табыс етіп, сізді дүрелеп жүрмесе деп қорқам. Мені қойшы, мені совхоз орталығынан қуса, бөлімшеге барам...— Нұрлан ақсия, өз даусы емес, басқа бір бөтен жат дауыспен күлгендей. Қолындағы қияры түсіп кетіп, ақ көйлегінің омырауын сатпақ-сатпақ қып бүлдіріп алды. Неге екені белгісіз, айтарын-айтса да өз сөзі өзіне өрескел көрінді.

Нұрлан қысылып, жерде төселген газет шетінен жыртып ап, қайта-қайта омырауын ысқылап, әріптің қара бояуын баттастырып тағы жақты. Орашолақ қимылына қапаланып, орнынан тұрып кеткісі де келді, оның есебін және таба алмады.

Мәлікте үн жоқ. Тізесінің астында езіліп ақ сүті шығып тұрған түйе жапырақты еңкейіп, сындырып алып, аузына салды, дәмін татып, ұнатпағандай түкіріп тастап, мұрнын тыжырды.

Мәліктің әлденеге толқып, әлденені сұрайын деп ыңғайланып отырғанын сезінген Нұрлан қысылып, маңдайынан шып-шып тер де шықты.

Тегі әлгі әзірдегі өзі болжаған сауал болар. Әне, көзінің астынан қулана қарап қояды — сынап отыр.

— Гапу етіңіз, мен көйлегімді бүлдіріп аппын. Көлге барып жуып келейін.— Нұрлан рұхсат алып, құтылдым ба, құтылмадым ба дегендей көйлегін жүре шешіп, далбаңдай жөнелді. Арт жағынан аяғын шалған Мәлік көзін сезініп, сүрінбеуге тырысып, денесін ширақ ұстаса да, қамыс арасына-кіре бере аяғы тайды, бірақ, жеңіл салмақты, оңтайлы жігіт дер кезінде бойын түзеп үлгерді. «Әй, жігітім, ер емес пе едің, сен сауалдан қашқаның қалай?» деп мидың арғы түбінен әлдекім келеке қылғандай.

Ішпейтін Нұрланға бір-екі рюмка коньяк әсерін тигізді-ау, тегі, әйтпесе, қызара қымсынып бала тәрізді тұра жүргіргені қалай? Суға түсіп, салқындап, ентігін басқаннан соң өрескел екенін сезінді.

Сабындай көпіршіп жатқан көл суына көйлегін жуып, қамысқа жайып, тағы да суға түсіп сергіп алған Нұрлан екі қолын төбесіне қойып, шалқасынан жатқан Мәлік қасына қайта оралды.

Мәлік көзін тас жұмған, қыбыр етпейді, сұлық жатыр — не қалғып кеткен, не қиялдың жазық даласында жайдақ шауып барады... Нұрлан да үнсіз қасына сұлай кетті.

Күн дөңгеленіп көкжиекке тақалған да, тұрып алған. Әлгі бір мезетте шөгіп жатқан күміс бұлттар енді алтын бұлт іспетті бүкіл төңіректі — Баянның саялы асқар тауларына, оның бөктеріндегі көк орайлы орманына, байтақ құла дүз даласына, айдын шалқар көлдеріне, бұйрат қырқасына, қоңыр адырына, бұлақ-жылғалардың жасыл баурайына түгелдей алтын сәулені уыстай шашып, құмарыңды арта түсіреді. Ең артық жеке дара жаралған он қабат үйдің биіктігіндей үлкен жылтыр қара тасты бір түнде біреу ніл қара көкпен бояп кеткендей, өңі жаңарған бейтаныс.

Нұрлан етпетінен түсіп, иегінің астына қолын төсеп, көк жиектегі табиғат суретіне көзін суарса, ой-қиялы, алды-артын орап, айнала ұшқан қарлығаштай айналшақтап маңайынан шықпай қойды.

Мәлік қазір: «Нұрлан, осы сен Раушанды сүйесің бе?» — деп сұрауында сөз жоқ. Осы сәтті күтіп аңдып жатыр ол.

Пәле, бір ой адамның басына кіріп алса, шықпай қоятын әдеті-ай осы.

— Нұрлан! — деді сол кезде Мәлік.

Нұрланның жүрегі аузына тығылды. «Ау!» деген өз даусын өзі естімей де қалды. Өзінің үн қатқанына шүбәлі?

— Құладың атпасақ, бұл арада үйрек көрінбейді, Нұрлан.

— Онда, мына, «Найзатастың» баурында түлкі бар деседі, соған қарай барсақ қайтеді?

«Найзатас» — ғасырлар бойы қар, жаңбыр, жел-дауыл ысқылап, егелеп, шыныдай жылтыратып қойған, қол тисе ілігер бүртігі жоқ, шөккен нарға іспеттес қара тас, аспаннан түскен метеорит тәрізді.

Мәлік те көптен бері осы тасты жақын көруге құмар-

ды, Нұрланға еріп, тастан көзін алмай тамашалап, қарап келеді.

— Мекенің Қағбасына ұқсайды-ау, сірә? Бір кітаптан суретін көргенім бар еді...— дейді Мәлік жақын барып қолымен жылтыр тасты сипалап, кепкесі түскенше жоғары шалқая қарап.

— Қара тастың жанында біз — піл мен үш жасар баладай екеміз ғой өзі.— Нұрлан басын шайқап, тамсанып, Мәлік сөзіне емес, өз ойына жауап бергендей.

— Осындай бір тас менің тұрған жерімде Қарқаралы тауының бөктерінде де бар.— Мәлік арқасын Найза тасқа сүйеп қойып, көлеңкеде отырып, шылымын қабына тартады.

..Қарқаралы — Баянауылдың егіз-сыңары, екеуін бірінен бірін көшіріп салған сурет іспеттес.

Мәліктің көрген тасы — «Найзатастан» айырмасы сәл кішірек, және бұл сықылды жалғыз жаралмаған, маңайы толған үрім-бұтақ ұсақ, өткір тастар, жақын барсаң аттап өту де қиын, табанды тіледі.

Мәлік туған жеріне көптен барған жоқ, әрине, өзгерген шығар, тас екеш тас та өзгеріп, адам қажетіне жарап жатқан заман.

Мәлік еліне бармағалы, міне, табандатқан он екі жыл. Соғыстан кейін, әскерден қайтқан беті ауылда бір-ақ аптадай болып, Теміртау жүріп кеткен-ді. Сонда өзін оқытқан, тәрбиелеген немере ағасы бар-ды, құрыш құятын заводтың директоры еді, қайтыс болды. Сол кісінің баласы, Мәліктің немере інісі Қайыр Әлжанов әкесінің орнында директор. Сонда барып, бір айға жуық демалды, жібермейді, тіптен... Сол жолы Теміртауда қалалық партия комитетіне нұсқаушылық қызметіне орналасты да, бір жылдан соң жоғары партия мектебіне оқуға барып түсті...

— ...Демалыста Теміртау барсам ба дейім. Қайыр сондағы бір инженер қызға үйленем деп, үйлене алмай қалған ба, құлағыма тигені бар, анығын білмеймін, өзі хат жазбайды.— Мәлік сөзін аяқтап үлгермеді, жақын жерден ұлыған қасқырдың даусы естілді.

— Қасқыр! — деді елегізіп Мәлік, аузындағы сөзін тастай беріп. Екеуі тына қалды. «Найзатастың» сол жағында шілікті өзек бар-ды, бөрінің біріне-бірі жауап беріп, ұлыған даусы сол жақтан қайталана берді. Бұлар еппен басып, тізерлеп, жардың үстіңгі қабағына көтеріліп, етпеттеп, жіті қараса, төменде — өзек түбіндегі шілік арасында

бір ұя бөлтіріктің «көкпар» тартысы болып жатыр екен. Ұяластар бір қойды алқақотан қоршап алған, бірінен соң бірі алма-кезек бас салады. Жан ұшырған, есі кеткен сорлы қойдың екі көзі шарасынан шығып, алақтап, дір-дір етіп, шыр көбелек айналады жануар. Екі аяғына тұмсығын төсеп тышқан аулаған мысықтай, құйрығын бұлаңдатып кезек күтіп, бұқпантайлап жатқан сұр бөлтірікті көрмейтін сияқты, бейшара далақтап қашып, енді құтылдым ба дегенде, тағы бір балаң жыртқыш өре түрегеп, алдын кеседі; аузы қанға тиіп, дәндеген бөлтірік терісі салбырап, қаны саулап жүрген қоңыр қойдың қоң етін құлшына тартқылап, үлесін алып, кезекті басқа біреуіне береді. Бұлардан көзін алмай, майданның екі жағында, шоқиып арлан мен қаншығы отыр. Бөлтіріктерін баулып, әрқайсысына баға беріп, сын таққандай, кейде қаншығы шыдай алмай қыңсылап, жер тырналайды.

— Көрдің бе?

— Көрдім. Сұмдық екен. Қойды талап өлтіреді-ау. Атсақ қайтеді? — Нұрлан Мәлікке жалына қарайды.

— Сабыр ет, қайтер екен! — дейді Мәлік ұяластардың шабуылына таңданып.

Арлан бұлардың сыбырын естігендей құлағын тігіп, елегізіп, тұмсығын көтеріп ұли қап, тына қояды. Бұл ұлығаны бөлтіріктерге әмір секілді, осы бір шақ ашына ұмтылады. Көбінен артығырақ айбат шегіп, қой етінен қанын көбірек сорғалатып, дәмін татқан, ересек, сұрша бөлтірік жанаса беріп қойдың шабын жарып жіберді.

Нұрлан шыдай алмай мылтығының құлағын басып қалды. Іле шатқал үшін екінші атқан оқтың даусы қатар жаңғырықтырды. Алдымен қойдың шабын жарған сұрша бөлтірік қалпақтай оққа ұшты, көз ашып жұмғанша, шоқиып әмір беріп отырған арлан бөрі, тыраң етіп ол құлады, құйрығын ішіне тығып ала зытқан қаншық жақындау қалың шіліктің арасына тығылды, қалған бөлтіріктер тым-тырақай зыта қашты. Есі шыққан қой олардың соңынан бірге жүгірді.

Мәлік қос ауыздың екінші оғымен тағы бір бөлтірікті атып түсірді.

Нұрлан жардан секіріп түсіп, соңдарынан қуып берді. Жүгіріп бара жатып, мылтығын оқтап, шілік арасына кіре бере аяқ астынан бас сап жүре ме дегендей, аспанға қарай тағы бір атты.

Мәлік те шатқалдың биік қабағынан асыға түсіп, қара-

сы өшіп көрінбей кеткен Нұрланды іздеді. Балаң жігіт, байқаусызда зақым боп жүрсе...

Көктемде қар суы молырақ ағып, жаз да құлпырып, қырдың қызыл гүлдері өсетін өзектің ішіне биыл шілік, тобылғы, миуа, шеңгел қалың өскен екен, қасқыр түгіл, Нұрланның өзі де дәл үстінен шыққанша көрінбеді. Дірдір етіп, көзі алайып, қансырап жатқан қоңыр қойдың қасында басын сүйеп Нұрлан отыр, жаны ашыған адамның кейпі, мұңайып, Мәлікке бұрылып:

— Арам өледі-ау! — дейді.

Мәлік қалтасынан бәкісін суырып ап, қолына ұстата берді.

— Мықтылығың осыған байланысты болса, мә!

Өмірде қой бауыздамаған Нұрлан қысылып: «Мені қыстамаңыз, ағатай!» дегендей жаутаң-жаутаң қарайды.

Нұрланның тәжірибесі жоқ, бірақ талабы бар, өмір табалдырығын жаңа ғана аттап, белбеуін бекем буынған сенімі бар жас шақ екенін аңғарды да, Мәлік миығынан күліп, «жамандыққа бармайды-ау, сірә!» деген байлам жасады.

— Қой сойғанда әкемнің қасында болып, сирағын ұстағаным бар, бірақ өзім бауыздамаған едім...

— Осы тырнақалдың болсын... Мен аяғын ұстайын.

Нұрлан қолы дірілдеп, бәкінің жүзіне қарап батылы жетпей азырақ отырып қалды.

— Арам өлсін дейсің бе, неге бауыздамайсың?

Қанын ішіне сұрлана тартқан Нұрлан сол қолымен қойдың басын ұстады да, оң қолымен жұтқыншақ тұсынан тістеніп ап орып-орып жіберді. Бәкіні үшінші тартқанда қолы дірілдеп қатая берді.

Үш қасқыр, бір қойды сүйрелеп, жардың жиегіне шығарды да, бөрілер қайтып оралмасын дегендей екі жерден от жағып, көл жиегіне кеп, қайыққа мінді олар.

Ымырт жабылып, қалада электр шамы жағылып, алыстан ашық аспандағы жұлдыздай жарқырап, тыныштық ұйқы шақырған кез-ді.

* * *

Нұрланның әкесі Сембі шал қосағынан айрылғаннан бері өлімнің есік алдында аңдып жүргенін сезгендей қоярда-қоймай, баласына бір арба емен ағаш тауып алдырып, киіз үйдің сүйегін жона бастады. Күш-қуаты азайса да

ежелгі еппен үйреншікті тәсілін қолданып, уық, керегеге лайықты деген ағаштарды долбарлай жонып, суға салып жібітіп, иіп, кептіре бастады.

Нұрлан: «Әке, әуре боп қайтесіз, киіз үй жасау оңайға түспейді» деп азғырып көріп еді, құлағына да ілмеді.

«Өмір бақи ел үшін, жұрт үшін істедім, енді бір үйді сен үшін — өзім үшін істейін де, жас болса келді, ертең өзіме жасаған белгім болсын, балам!» деп қинала айтқан соң қайтып бұл жайында баласы сөз қозғамады, тек қажет деген зат-сайманын тауып беруге тырысты. Әкесі де баласының Москвадан келе сала, толқынды бір асау арнаға түсіп кетіп, содан шыға алмай малтып жүргенін біреу айтпаса да түсінеді, кейде дәрігер қыздың реніш атқан қабағынан, кейде, ұлының апыл-ғұпыл тамақ ішісімен кеңсеге асығыс жүгіргенінен көп сырды түйеді де, аңғарады.

Біледі шал, баласының неге мұнша қыспақта жүргенін. Албырт жастық — бұтаны айналып кетудің орнына табанының қанын сорғалатып тура жалаңаяқ басады. Сембі, бұл жайында, керек десе, көршілермен де әңгіме қылмайды. Аузына берік: бала — үкіметтікі, іс — халықтікі, өзі білер не қылса да.

Баяғы отызыншы жылдарда колхоз жаңа құрылып, ел ішінде әбігершілік туып, бірі — атқа мініп, тауға қашып, енді бірі — қазақ арбасын шикылдатып Павлодар көшкени әлі есінде. Сонда қолы ісмер, атақты үйші Сембі туған аулында қалып қойып, колхоз құрысқан. Әй, жүректе құса боп жатқан талай сыр бар-ау, қайтесін, тыңдаушысы жоқ, сонда осы Нұрлан тәрізді өзі де күні-түні шапқылап, біресе егіс басында, біресе, ауылда соқа-сайманды ремонттап, бәрін өз қолынан өткізген-ді.

Дегенмен...

Бір кезде өзі де осы баласындай жанын сап, беріле істегені қайда. Содан не тапты ақыры? Жан жолдасын өлімге қиды, ұясына өрті қойып, күлін көкке ұшырды. Осы бір, ешкімге аузынан шығып көрмеген құпия сырын, кеше Нұрланына баяндап, ақыл салды.

«Қарағым балам! — деді Сембі. — Сенің мүсініңе сүйсінем, ісіңе қызығам. Сыртыңнан тілеуіңді тілеп, түн өрінде ұйқы көрмей, кірпік қақпай шығатын жайым бар. Кешегі өзім басқан шалыс қадамымды, саған бастырмасын, дұрыс жолға сілтесін деп тілеймін. Мен де бір жылдар өзің сияқты жас та тілді едім, жүзің бар, бетің бар демедім, қара қылды қақ жарған әділ болам деп, шындықты, ұйыған

уыздай тілгіледім де отырдым. Бет қараттырмадым, көпшілік «жоқ!» десе, мен жалғыз қалып: «бар!» деп жүрдім.

Күндердің бір күнінде... Біздің «Қызыл таң» колхозының бастығы Әкішев Молдажан дейтін досым болды, ертеден партия мүшесі азамат соғысына қатынасып, жараланған, адал, парасатты азамат еді, соны аудан, артта қалған біздің колхозға жіберді. Келе, ескі қазақ арба сияқты шиқылдап бұралаңдап жүре алмай қалған шаруаны қолға алып, бірер жылда тірашпенкедей жүргізіп дызылдатты да қойды.

Менімен жасынан дос, замандас едік, баурына тартып, оң қолы қып ұстады. Әрқашан да адам өз арының алдында есеп беріп отырмаса, дандайсып, көкіп кете ме дейім. Біреулердің айтағына еріп, колхозда үш күнге созылған үлкен жиналыс болып, сонда шешіле сөйлемесім бар ма!

— Ал, Сембі сөйлейді, енді көкеңді танытады! — деді арт жақтан біреулер; сол сөз қамшы боп тиіп, тісті Молдажанға баспайын ба кеп... Көзің жамандық көрмесін, сыбап бердім бастықты: «Ананы істемедің, мынаны істемедің» деп үйдей-үйдей кінәні үстіне үйе бердім, үйе бердім.

Үш күн өткен соң, бір түнде Молдажанды тұтқындап алды да кетті. Енді екі күн өтпей, дедектетіп мені де алып барды: «Жиналыста мынадай айып тағыпсың, рас па?» деді. Біреу сөзбе-сөз жеткізген, «айтпадым!» дей алмадым. Сонымен менің сыным досыма айып болып тағылып, зыян-кес боп шыға келді. Мені куә тартты...

Осы оқиғадан кейін, менің ішкі қылдарым үзіліп кеткендей қансырап, сүлеленген ауруға ұшырадым. Жиналысқа бармасқа ант бердім, тіліме кісен салдым, кісіге сенуден қалдым... «Сен де, қарағым, байқа, тым беттен ала берме, опа бермейтін көрінеді ғой». Нұрлан басын шайқап, ойла-нып қалды...

Әке балаға сын. Сембінің неден ұтылғанын баласы да білсін. Нұрлан Сембіден, әрине, көп біледі, көзі де ашық, әйтсе де, әкесінің қанаты неден күйді оны білмей бала қанша қияға қанат сермесе де қона алмауы да ықтимал.

Бірақ, Нұрланның әкесіне бір мінезі ұнамайды:— бойдақ. Үйленетін ойы жоқ тәрізді, шет жағасын сөз ғып, орағыта бастасаң-ақ болғаны, басқа сөзге айналдырып, бұрып әкетеді... Айтпақ ойыңды емеуріннен тани ма, қалай...

Айжан ақылды да салмақты қыз сияқты, кей біреудей ұшып-қонып жүрген көбелекке де ұқсамайды, кеше марқұм

шешесі де: «Шіркін осыған үйленгей еді» деп арман да еткен.

Шал бір жері шаншыса Айжанға жүгіреді. Ол ерінбей емдеп, көзін шырадай жандырып, жасартып үйіне қайтарады. Жылы сөзі мен қолының жұмсақтығы пар жаралған бір жан.

Көршілер сөзіне қарағанда Нұрлан Тайжанның қызына қыжықтап ұятқа батса керек-ті. Секретарьдан Нұрланға кетіп қалса ол, егерәки, баланың ақылсыз болғаны. Тайжанның қызы жасынан жеңілтек, шешесіне тартқан сыпылдақ, өзіне абырой бермеген кімді жарылғар дейсің...

Шал аудандық партия комитетінің секретары Асановты көрген, біледі, бір-екі рет клубта депутат сайлағанда сөйлегені де бар, сөз саптасы, ой құрамы бөлек жігіт. Міне, осы ауданда істегелі екі-үш жыл болып қалды, «жаманшылық көрдім» деп қарғаған пендені, Сембінің өз басының кездестірмегені хақ.

Сембінің әкелік хақы — бүгін-ертең Нұрланмен ашығырақ сөйлесіп, ақыл беруі...

Кеш бата көлден соққан самалға денесін салқындатып, Сембі жеңіл-желпі киініп, есік алдында отыр. Бүгін шапашотын қайрап, дайындап қоюы керек еді, ертеңгі күнге таудан сырғып түскен ымырт қараңғылығы лезде әр үйдің аулаларын аралап аяқ астында кілемдей жайылып жатып алды. Шалдың кешке көзі көруші ме еді? Уықты июден бұрын оны шауып, түп жағын қырнап, шаңырақ жақ басын жұмырлап нобайын жасап алмаса, тікелей жону көп күшке түседі.

Қасында екі кісі бар, шарбақ алдына Нұрлан кеп тоқтады. Сембі баласын даусынан таныды, бәрін естіп отыр:

— Қазір жібер, машинаға сап алып келсін. Қасқыр болғанда да — арланы,— деді Нұрлан.

— Олжаңды маған байлайды екенсің ғой,— деді бейтаныс еркек даусы.

— Ал, бүгін біздей қойшыларға еңбек сіңірген кісі шамалы болар. Тынығайық! — деді таныстау қоңыр дауыс.

— Мәке, үйге кірмейсіз бе?.. Дәм татып кетіңіз.— Нұрлан жабысып, соңғысына өтініш етті.

«Мәкесі» рахмет айтып өз бетімен кете барды.

Нұрлан жанында қалған кісімен өзара әңгімелесті:

— Асановқа қайдан кез болдың?— деді бейтаныс дауыс.

— Екеуміз аңға шықтық... Сен әңгімені қой, тезірек жібер машинаңды, ең болмаса, қасқыр тартып кеткен қойдың еті асханаға түссін...

Сембі шал баласының Асановпен бірге аңға барғанын, қасқыр атып алғанын сөз жүйесінен аңғарып, өзінен-өзі пұшайман болады. Баласы Асановтың көзіне шөп салады, ал, ол — өш алудың орнына достасып, қатар жүреді. Осы бір жағдай шалдың миына кіріп те шықпайды. Не қылған заман, не қылған достар? Егер-әки мүмкін өсек болар?..

Баласы қасына жақын келгенде ғана ауыр ойдан басын көтерді.

— Аға, көңіл күйіңіз қалай? Ауырғанның қай жағысыз?— Нұрлан анадай жерде жатқан ағаш жәшікті сүйретіп әкеп, соған отырды.

— Денем қызып, салқындап отырмын. Жаңбыр жауатын түрі бар.

— Жаусын. Егін күйіп барады...

— Өзің қайдан келесің, балам?

— Құс атам деп, қасқыр атып қайттық... Бір кереметі: қасқырдың арланы совхоздың бір қойын тірідей әкеп, бөлтіріктеріне қалай талатқанын көрдік... Қалай тірідей алып келді десеңізші қойды?

— Не жетектеп, не арқасына салып ап жүре береді... Қасыңдағың кім?— Сембі жүрегін кернеп, ойын бөлген сауалға оралды.

— Асанов — аупарткомның секретары ғой.

— Асанов?— Шал даусы — таңырқаған, сенбеген адамның даусы. Мұны баласы сезді де, ойын әрі соза ма деп үміт етіп, аз мүдіріп еді, шал тіл қата қоймады.

— Бірдеме айтайын деп пе едіңіз, аға?

— Жоқ, әшейін...— Шал күрсініп, кішкентай қол жәшігінің ішінде жатқан шапашотын алып, тырнағымен жүзінің өткірлігін тексерді.— Шырағым, жастық деген осы шапашоттың жүзіндегі өткір, бірақ қайрамаса тез мұқалады. Оны қайрайтын ақыл, балам. Мен ақылым тасып жатқаннан сөйлесейін деп отырғам жоқ, әкелік борышым саған айту...

— Айт, айт, әке!.. Тыңдаймын ғой.

Шал бір тыныстап, ойын жалғады.

— Сен осы ақылыңа жүгірттің бе Айжан жайында? Марқұм шешеңе ұнаған бала еді... Оқу бітірдің. Енді қашаңғы жалғыз жүре бересің.

Нұрлан әкесіне не деп жауап берерін білмей дағдарды. Бұл — әкенің артқан қолқасы, шешесінің табыс еткен өсиеті. Кәне орындамай қара!.. Әкесін жастай сыйлап өскен, бір ауыз сөзіне тік тұрып, қалт еткізбей орындап үйренген Нұрлан іштей қобалжып, басын изей берді. Әкесі «мақұлдан» отыр ма деп ұқты ма, кім білсін, о да қайтып әрі тереңдетпеді, тегі жетер жеріне сөзім жетті-ау» — деген пиғылда сияқты.

Шалдың бет құбылысы алғашқыдай емес, жадырап, қабағы ашылып, ұлына мүсіркей көз тастап қояды.

Нұрлан енді қысыла бастады. Кейде орынсыз айтылған сөз, сыйымсыз қимыл адамды ұятқа қалдыратыны мәлім, Нұрлан шал сөзінің ырғағына бас изеймін деп, өзі тұзаққа түсті.

Жиен қарындасы тамақ бергенде де, үнсіз ішіп, қайта-қайта әкесінің ұсынысын мысқалдап, таразыға салады.

Айжан — парасатты, инабатты қыз. Мүсін-пішіні, түр-әлпеті кімнен кем? Бір жігітке жар боларлық. Асыра айтқанда, бір семьяның қазығы да тірегі боларлық қыз. Эттең... Эттең Айжан Раушан тәрізді Нұрлан жүрегіне неге әмір етпейді екен?

Раушанды көрсе, Нұрлан жүрегі соғып, буыны босап, аяғын нық баса алмайды. Неге?

Эттең... Мұның да өзінің эттеңі бар — екеуінің арасы қазылған ор, одан Нұрлан секіре алмайды. Қарадан қарап жүріп Мәліктен қысылып, қандай сөлекет мінез білдірді көл басында.

Жә, осы да сөз болып па!.. Әуелі Айжан ауру адамға тие ме деп неге сұрамайсың, өке? Ертең уәде байласып қойып, той жасарға келгенде, сырқат екенін біліп, айнып қап, жұрт алдында масқара боп жүрсе, тірі өлім емес пе!.. Дәрігерлер өз семьясының саулығына қатаң да жауапты қарайтынын әкесі біле ме?..

«Газик» — өр демей, жар демей ағызып келеді, Сабындыкөлді айналатын асфальт жол таусылып, тау сыртын белбеудей орап, егіске тура тартатын тастақ жолға түсісімен, емін-еркін, тізгінін қоя берген аттай, зырлата берді, зырлата берді. Аспандағы құс жолы сияқты фардан түскен сопақ жарықтан көктемде машина көп жүріп, езіп жіберген ойқы-шойқы жолдың кейбір бұдыры да көзге ілінбейді. Оны есепке алған Нұрлан да жоқ. Кейін қарай шегіне қашқан қараңғылық машинаға бір жеткізбейді, оған қосылған есер жел ысқырып, жол кеседі.

Аспанды түгелдей бұлт басқан, түнсіріп, үрейді күшейте түседі.

Нұрлан ойы да асау аттай аспанға қарғып, тулап әурелеп келеді. Көрдің бе, мен ұрлық қылған күні ай жарық болғанын? Бұл агроном болған жылы өрт екеш өрттің де тақымдауын...

Скербай дөңінің үстіне шыға бергенде-ақ жалмауыздай даланы жалап тып-типыл қылған өрттің жалпақ қызыл тілі анадайдан аспанға атады. Нұрланның топшылауына қарағанда, бұл өрт екінші бригаданың жанында «Қаражарда», биыл тыңайтуға беріліп, жоңышқа еккен жерлердің маңы, жас жоңышқа тап бұлай лаулап жанбас еді, сол жақтағы құрғақ көделер-ау, сірә... Әлде, сол өңірдегі ерте піскен қара бидай өртеніп масқара болмаса игі еді?

Машина жақындаған сайын түтіннің иісі мұрынға келіп, өрт жалыны толқыған теңіздей шапшып беттетпейді. Нұрлан жолдан шығып, бригада қасына бет бұрды.

Қайырбектің аспазшы боп істейтін жұбайынан басқа тірі жан қоста қалмаған, түгелдей тайлы-таяғымен өрт сөндіруге аттанған. Аспазшы:

— Түс ауа, күн жарқырап, Қаражарға найзағай түскен, өрт содан кетті! — деді.

— Бидай өртенгеннен сау ма?

— Нанның иісі шықпаса, әзірге аман болар.

— Өрт қосқа қарай беттепті... Әзір болғайсың! — Нұрлан машинасын шұғыл бұрып, өртке қарай ызғытты. Жарты шақырымдай жерге жайылған қалың өрт қанатын жая-жалақтап, сыңсып тұрған қара бидайдың бірінен-біріне аттай түсіп басын шалып жатыр екен, өрт сөндірушілердің есі ауысқан сияқты, қолдарына камзол-пешпенті, қаз-қатар тұрып ап, отты сабалап, ырс-ырс етеді, біріне-бірі қарамайды да, үн де жоқ. Оған көне қоятын мылқау жау ма, тілін қып-қызыл ғып жалақтатып құрғақ қара бидайға сытырлап жанып жылажи берді. Өрттің арғы жақ қанатынан бері қарай желкілдеген бидайды жанышқылап, езіп, жерді қопарып, тілгілей жүріп келеді бір трактор, жыртылған бораздадан өрт әрі аса алмай жалақтап топырақты қауып, жалп етіп өшіп жатты. Тракторшы өрт сөндіріп жатқан қанатқа жақындай берді. Осы бір сәт, жалпақ тұтас өрттің орта шенінен жіп-жіңішке тілімдей қызыл от жыландай ілгері атылып, озып шықты да трактордың алдын кесті.

«Дәл саналы жаудай ұмтылуын-ай!» деді күбірлеп таңданған Нұрлан көзін алмай. Трактордың рулінде отырған

кісінің кім екенін анықтай алмаған Нұрлан дөңгелекке жабысқан оттан қашып тракторды кілт бұрғанда бет әлпетінен Қайырбек екенін аңғарды.

Қайырбек тілін жалаңдатып, алдын ораған қызыл жалыннан құтыла алмады. Дәл тілінің ұшынан трактордың шынжыр табанымен кесіп өтті. От ұшып, май құйған бакка тиді. Заматта қызыл жалын қоршап ап, май сіңген темір түтіні будақтап, сытырлап, жана бастады.

— Өртенді-ау, Қайырбек!

— Жоқ, ой-бай!

— Секір, секір! — Тұрғандардың құлындағы даусы құраққа шығып, күйіне айғай салады. Нұрлан да машинасын тастай беріп, тракторға қарай жүгірді. Жанып жатқан трактор кабинасынан жалынға оранған Қайырбек секіріп түсіп етпеттей бір құлап, жанұшырып, қайта тұрып, жонға қарай зыта қашты.

— Таста үстіңдегіні!

— Қашпа! Тоқта! — деп жігіттер соңынан дүркірей қуды. Төтеден қосылып, алдын кескен Нұрлан өртенген адамды ұстай ала ма, аяғын тоса қойды. Қайырбек қалпақтай ұшты, Нұрлан көз ілеспес шапшаңдықпен пенжагін шешіп ап, Қайырбектің басына жаба салып, үстіне бірге құлады. Кеуде жағын ала жалындаған от тұншығып сөнгенімен, жанған балақ сөне қоймады. Енді Нұрлан кеудесімен тыпырлап жатқан Қайырбектің аяғын құшып, денесімен отты тұншықтырмақ болды. Бірақ, қарамай сіңген шалбар жуырда сөнбей, Нұрланның сырт көйлегі бірге күйді...

Қайырбектің көйлегі жалба-жұлба қара-құрым күлге айналған кезде, мойын, нықта күйген алақандай-алақандай қап-қара күйік, балтыр, тізеде сау жер қалмаған, өзінде ес жоқ, сұлық жатыр.

Нұрлан білегін ұстап, тамырдың соғысын санайды: «Тірі!» деген сөзді ерні жыбырлап, дыбыссыз айтқанымен бәрі де түсінгендей.

Аудан жақтан машинаның гүрілі естілді.

Нұрлан орнынан тұрып егінге қынжыла көз тастайды. Трактор өртенген жердің маңы қайтадан долдана жанып, өршіп барады.

— Жүгіріңдер! Өшіріңдер! — деді Нұрлан бұйырып қасында сілейіп, аңырайып, қарап қалған адамдарға.

Бұлар жүгіріп барғанша, қасында өрт сөндіретін команданың машинасы бар, совхоз директоры да жетті....

Қайырбекті көрпеге орап, машинаға салып ап, Нұрлан бір сағатта аудан орталығына, емханаға жеткізді. Сол түні кезекті күзетін өткізіп отырған жас ішкі аурудың дәрігері іле хирургті — Айжанды шақыртып алдырды. Алқам-салқам, бет-аузы күйе, өң жоқ, сөл жоқ емхана алдында теңселіп жүрген Нұрланды көріп, Айжан шошып кетті.

— Не болды? — деді сасқаннан. Алдында шақыра барған санитарка: «Өрт болып, бригадир күйіп қалған» деген-ді, бірақ оған Нұрланның қатынасы бар деп ойламаған Айжан, әрине, жігіттің сиқына таңырқап, дәлізге сүйрелеп алып барды да, жағының астын, мойнын, ашық жүрген кеудесін саусағымен түрткілеп зерде сала қарады.

— Күйіп қапсың ғой, агроном жолдас! — деді күйзелген дауыспен.

— Пәле, солай ма екен, өзі?.. Мойным ашып жатыр еді, бәсе... — Нұрлан қолымен бет-аузын сипалай бастап еді, Айжан қолын ұстай алды.

— Тиме, кір жұқтырасың!

Айжан кабинетіне асыға кіріп, ақ халатын киер-кимес, қайта шықты да санитаркаларға: «Мына екі кісіні операция жасайтын кабинетке алып келіңдер!» деп бұйрық берді де, өзі қаздаңдай басып, дәліздің күн жақ түпкіріндегі ақ сырмен боялған есікті ашты.

Жеңіл-желпі хирургиялық ауруларға шақталған осы бір төрт бұрышты, жарық кабинетті, емхананың бас дәрігерімен айтысып, дауласып жүріп, Мәліктің көмегімен жеңіп алған. Бас дәрігердің: «Үлкен операция жасайтын кабинетің бар, сол жетпей ме?» дегеніне, «Кір түскен, іріңдеген ауруларды да сол таза кабинетке апарамыз ба?» деп қарысып көнбеген-ді, енді, міне, іске асты.

Қайырбектің алқымы, кеудесі толған күйік — суы шығып, күлдіреп қалған да, балтыр-санның қара еттері қапқара, терідей тырысып, жалбырап, кей жері ырсыып, қызыл шақа майы шығып тұр. Қайырбектің есі бірде кіріп, бірде сандырақтап, «аттан сап!», айқайлап та қояды. Денесінің қызуын өлшетіп еді, жоғарылап отыз тоғыз градусқа жеткен.

Бригадир халі ауыр екенін сезінген Айжан іштей: «Ай, неғайбыл-ау!» деп қынжылса да, сырын бермей, есік жақтағы бұрышта басы салбырап төмен қарап жүдеп отырған

Нұрланның қасына барып, күлімдеп, саусағымен иегінен көтерді.

— Жігітім!.. Көтер басыңды!

Үйрім ойға батып кеткен Нұрлан, Айжан қолынан тартып алғандай, сергіп, күлімсіреп, бойын ширақ ұстап, алдымен Қайырбектің халін сұрады. Адам өлім аузында тұрса да, дәрігерлер үмітін үзе ме. Айжан «жақсы, жазылды!» деп жұбатты да, Нұрланның да емделуін талап етіп, азғырып бақты. Ауруға бойсұнбайтын батыл жастық әуенімен ол әуелі безілдеп, емханадан ат-тонын ала қашты. Кім білсін, нендей себебі барын, әйтеуір, Айжан емханаға жатып емделуге әрең көндірді. Бола ма үйге қоя беруге? Кім күтеді оны? Ертең, мән бермей жас жігіт жүре береді, күйік қажалып, асқынып, ауруы үдеп кетсе қайтеді?

Қайырбек пен Нұрланды оңаша палатаға салып үйіне қайтпастан ұзақ түнге Айжан күресіп шықты. Әрбір үш сағатта Қайырбекке пенициллин ектіріп, әлсін-әлсін жүрегің тыңдап, жігерін де, білімін де жұмсап бақты. Таң алдында көз шырымын алып, ұйықтап кеткен екен, күзеттегі сестра келіп, оятып жіберді. Қайырбектің қанының дауысы төмен түсіп, шөлі қанбай қиналып жатқанын ескертті. Айжанның қорыққаны да осы: Біртіндеп жүрегі әлсіреп, есі кірмей, өліп кетуі де ықтимал!..

Халатын асыға киіп, жүре түймелеп айжан палатаға барса, Нұрлан басын көрпесімен бүркеп ап, теріс қарап, бүрісіп ұйықтап қалған да, өңі қашып, сұрланған Қайырбек кезерген ернін қайта-қайта жалап, ыңыранып жатыр. Айжан қалтасынан стетоскопын суырып алып, науқастың жүрегін тыңдады. Талмаусырай соққан жүрек көп жайды аңғартады. «Тездет, дәрігер көмегіңді, өйтпегенде, кеш қаласың!» деп жазылған дыбысты да естиді жүректен.

Өлім мен өмір — білек сыбанысып, жекпе-жек айқасқан қысылшаң, тар кезең — дәрігерге де, Қайырбекке де сын. Кім жеңеді? Аузын арандай ашқан ажалдан құтыла ала ма Қайырбек? Қалай құтылады? Қайырбектің организміне демеудің жолы қан құю. Басқадай ем кешеден бері жасалып та жатыр, оның көмегі белгілі ғой...

Осы ойдың толғағымен Айжан кабинетіне оралып, қолын жуды. Ұйқысын ашып, бір стакан қою шай ішер ме еді, шіркін!..

Терезе түбінен дабырлаған еркектердің даусы үдей шулап кетпей тұрып алды. Бірінің сөзін бірі тыңдамай, жамырай сөйлеген кісілердің жеке-жеке сөздерінен «дәрігерді

шақырып жібер!» деген өзіне арналған сөзді ғана ұқты Айжан.

Сүйткенше, тыстан санитарка да кіріп, есік алдында созвхоздың бір топ жұмысшылары келіп, күтіп тұрғанын баян етті.

Айжан қолын орамалға сүрте-мүрте, «не боп қалды?» деген үреймен тезірек шықса, бастығы — орталық совхоздың директоры, бір топ адам ентелей, дәрігерді күтіп тұр екен, Айжанды көріп, шуды тоқтатып, тына қалды.

Тай шабысты дызылдақ біреуі, Қайырбектің халін білгелі келгендерін, не жасы үлкен ақсақалын тоспай, не жолы үлкен директорына қарамай, жұрттан бұрын сайрады.

Ковальчук қасында тұрған Нұрқатты Айжан бәрінен бұрын байқады. Қызара бөртіп, әлденені сөйлеп, қолын сілтеп тастап, сөз арасында «хе-хе» деп қиқылдап күліп қойып, өз алдында бір төбе дәрігерді көріп қап, о да тына қалды.

Айжан Қайырбектің ауырлап жатқанын, оған қан құймаса болмайтынын түсіндірді де, «досы үшін жанын қиятын кім бар? Кім қанын береді?» деді. Айжанды сүйсіндірген — бірі іркілмеді. «Мен берем! Мен берем!» деген дауыс жан-жақтан қардай жауды.

Жаңағы ризашылық білдірген жігіттердің ішінен бетінен майы тамған он шақтысын таңдап алып—«бірі болмаса, бірінің группасы дәл келер!» деген мақсатпен лабораторияға жіберді.

Айжан бұрылып, емханаға кіре бергенде, манадан үндемей тұрған Нұрқат дауыстап атын атап, тоқтатып алды да, өзі жақын барып, бөлесінің халін сұрады. Көзі күлімдей, ыржиып, әлденені ишара етіп, Айжанның нервісіне түрткілеп, ыза қылғысы келеді.

Айжан жігіт сырына қанық. Не үн қатпай құтылады, не дау айтып құтылады. Әсіресе, тілі шыққаны соңғы кезде: — Ауру таба алмай жүр еді бөле, сенде емделуге жақсы тапқан ақыл. Хе-хе.

— Біреудің ойын болжауға қайдан шеберсің осы?

— Алақанда ғой, замандас.

— Пай-пай! Сенің алақаныңа сыйып ол, не қылған нашар жігіт?

— Біздің күшті жаңа білдің бе?

— О, мен білгелі қашан. Сонау Қарақұдық басында-ақ сезгем.

«Қарақұдықтың» аты аталғанда-ақ Нұрқат мүйізінен ұрылған өгіздей, басын шайқап, кете барды. Бұл жолы бұлардың айтысына құлақ сап тұрған жігіттер, бұрын ол хикаяны естіген бе, ду күліп, Нұрқаттың шамына тағы тиді...

* * *

Нұрлан сырқаттанып емханаға түскен күні Раушан келіп, Нұрланға кіруге Айжаннан рұқсат алды. Екі беті нартай қызарып, әдемі жұқа танауы делдиіп, ерке мінезбен наздана, жүрек тебірентіп, сиқырлы күміс даусымен әндете келді.

Құрбысының сүйкімді екенін Айжан бұрыннан білсе де, бүгін мүлде басқаша қырымен көрініп, Айжан өзі де еріксіз қызықты, қаншама бір мін тапқысы кеп, сынап, жіті қараса да не нәзік те келісті денесінен, не сүйкімді бет-әлпетінен жараспай олақ тұрған ешнәрсе таба алмады. Айжан киіктің асығындай сңтайлы құрбысына қызығып қана қоймайды, қызғанады да, қабағы дір етіп, әлдене бір мінезін жаратпағандай, халатты киер-кимес, шұғыл бұрылып, кабинеттен шықты. Палатаға өзі бастап алып барды.

Раушан қысқа адыммен дік-дік басып, Нұрлан қасына асыға барды да буынсыз кісідей сылқ етіп, отыра кетіп, бетіне қынжыла төніп қолымен маңдайын сипады.

— Байқамайсың ба, әлде тастай алмай жүрген жаның бар ма еді... Қайта құдай сақтаған! Не бетіңді күйдіріп, қорғып кетсе кімнен көрер ең... Әлгі геройдың өзі қайда? — деп ұзын кірпіктерін талмаусырата қағып, қасында мысықтай аңдыған Айжанға еркелей бетін бұрды.

Айжан жауабын тыңдаған да жоқ Раушан, өзінің естігенде қорқып қалғанын, сасқаннан: «Неге жібердіңіз?» деп директорға жаңсақ сөз айтып қап ұялғанын, олардың Раушанды келемеж қылғанын Нұрланға заматта айтып та үлгерді. Көзін алмай, сүйсіне құмарта қараған жас жігіт те үнсіз, о да осы бір шақ қасында Айжан барын ұмытқандай.

Айжан да толқып, шығып кетті де, емханаға келе қалған Мәлікті бұлардың үстіне кіргізіп жіберді.

Мәлік Раушанды көріп, табалдырықтан аттай бере сәл мүдірді де, іле, ширақ, жинақы жүріспен қастарына барды. Өзара әлденені әңгіме қып, көбіне көзбен сөйлесіп, көз арқылы біріне-бірі қуат жіберіп, арбасқан екеудің арасына кеп түсті Мәлік. Нұрлан жастықтан басын көтеріп ап, қы-

сыла қызарып, қолын созды. Раушан да кішілік ылтифатпен түрегеліп, орнын ұсынды.

Мәлік: «Жата бер! Жата бер!» деп Нұрланның қолын қысып, Раушанның иығынан басып, орнына қайта отырғызды. Айжан Мәлікке тағы бір орындық әкелді де, үшеуін жеке қалдырып, өзі шығып кетті.

— Қалай, батырым, тәуірмісің? Ия, саған жол босын...— Мәлік сәл езу тартып жымиып, Нұрланға бір жағы мысқылдай сөз ұшығын тигізе сөйледі.

— Аңғал батыр алдындағы орды көре ме? — деді Раушан әзіл отын бірге тұтатып.

— Рас айтасың, Раушан, бұл өзі баяғы қалмақпен соғысып Тау асуында найзасына сүйеніп өліп кеткен Жасыбай батырдың інісі екенін ақтады бұл жолы... Жаңа Ковальчук айтады Нұрлан болмаса, Қайырбек жанып кетпек екен.

Нұрлан ырсия күлді. Әлгі бір әзірде өзіндік беті бар салмақты Нұрлан Мәлікті көрген соң жеңілтекпені қалғанына Раушан таң қалды. Сонда секретарь деген лауазымның мысы жеңгені ме?

— Мен ерсі не істеппін? Кім де болса, менің орнымда, осылай борышын ақтар еді.

— Ерсі істеді деп кім айтады. Ерлік дейді жұрт. Біздікі: байқау керек деген тілек.— Раушанның бұл сөзі: «ерлік жасаған жалғыз Қайырбек емес — көзі жаудырап жатқан жас жігіт те бар, жадыңызға сақтаңыз, жолдас секретарь, күнде ерлік туа бермейді» дегені. Бұл ойды Мәлік те түсінді.

— Естідім, естідім... Қайырбек тірі қалса, ерлігім іске асты де.

Раушан қоштасып кетуге ыңғайланды. Мәлік те бірге тұрып, Нұрланның қолын қысып, «тезірек жазылуыңа тілектеспіз» деп Раушан соңынан ере шықты да, дәлізде әйелін қуып жетіп, қолтығынан ұстай алды.

Мәлік пен Раушанның Баянауыл қаласының көшесінде көптен бері қатарласып келе жатқаны осы. Мүмкін, не кей үйдің терезелерінен, не аулада тұрып шарбақтан, не ашық қақпадан сығалап: «Бәрекелді, татуласыпты ғой... Бәсе, жалғыздық құдайға ғана жарасқан!..» деп ернін сылп еткізіп ризашылығын білдірген әжелер, немесе, сыртынан ернін шығарып, келемеж қылған өсекші келіншектер де табылар, дегенмен, екеуі де іркілмей, көшені қақ жарып,

кез келген таныстарға салмақтана бас изеп, әңгіме жібін сабақтай берді.

Бүгінгі қоңыр кеште Раушанның да көңіл күйі асау тайдай алып та қашпайды, ырғаққа түскен жорғадай және жайлы емес, әйтсе де, Мәлік сөзін зерде сала төзіммен тыңдайды. Аз күнгі жалғыздық көңілді орта түсіріп, тасытпай, басып тастаған сияқты ма, қалай...

— ...Сүйтсе де, үйіңе оралатын мезгіл жеткен жоқ па, Раушан?

— Кімге оралам?

— Кім?.. Қандай ауыр сөз! Сонда біржола мені ұмытқаның ба?

— Жүрек соқпаса, қалай көндірем?

— Жүрек еркелеп те соқпай ма? Ақыл қайда?

— Егер тіптен, ақырғы сөзің болса, бұл үйде сен қал. Мен кетейін.

— Неге?

— Біздің заманда үйден еркек кетпей ме?.. Еркектің мүмкіндігі бар өзіне тұрмыс құрып алуына!

— Мен тұрмыс құра алмайды деп жаныңыз ашиды екен ғой?

— Келеді, әрине, қолыңнан. Бірақ жолың ауыр сенің.

Екеуі бірін-бірі аңдып, қажап, ойларын келте қайырып, жұмбақ айтысқандай. Раушан екі қолын артына ұстап, ридикулін бұлаңдатып, билей бастады. Мәлік көзінің астымен түрткілей қарап: «Шынымен алыстап кеткені ме?» деп үрейленіп, Раушан сөзіне шек келтіргісі келгендей.

Асау биені үйреткендей тәк-тәкпен, Мәлік Раушанды үйінің қасына алып келді.

— Кір үйіңе... Мә, кілт! — Мәлік есіктің ашық тұрғанын сезсе де қалтасынан кілтті алып, Раушанның қолына тыққыштап еді, ол кейін итермеледі; үнсіз басын шайқап, бұрылып жүре бергенде, Мәлік шап беріп Раушанды жерден көтеріп-ап, екі аяғын безектетіп, тулағанына да қарамастан, аяғымен есікті теуіп жіберіп, үйге алып кірді. Табалдырықтан аттасымен еңкейіп, ернімен ернін іздеп, құмарлана сағына сүйді. Көзінен, шашынан, алқымынан қатты-қатты сүйді. «Сәулем!» — деп аймалап, бір ай бойғы зарыққан күйінішін, тарыққан сағынышын, құмартқан көңлін баса алмай, ұйқысыз түндерде тілі ұшына оралып, жадында сақталып қалған жалынды сөздерді қайталап айтып, мауқын баса алмай толқыды.

Аздан соң есін жинаған Раушан:

— Мәке,— деді даусы дірілдеп, қолын жүрегіне басып.— Мен адал екендігіме сенгеніңіз бе?

— Сенгенім!

— Нұрлан айтты ма?.. Әдейі соны білу үшін дос болған екенсіз ғой?

— Жоқ, бір ауыз сұрасам, бұйырмасын. Бірақ...

— Не «бірағы» бар?

— Бірақ, ол — сенің теңің емес. Ол жас, сенің көңлің одан тез суиды. Саған еркіне көндіріп, уысында ұстайтын мінезі қатты, мықты еркек керек.

— Сіз ше? Өзіңізді қалай санайсыз?

— Менің мінезім жұмсақ, қатты ер болсам, сені шолжыңдатып, бетіңмен жіберем бе?

— Онда кінәлі өзіңіз ғой?

— Мен өзім! Сенен келген қандай ауыршылық болсын мойныммен көтеріп алдым.

— Егер, мен ертең басқа біреумен қашып кетсем?

— Кетпейсің ешқайда. Айға кетсең де қуып барам соңыңнан.

Мәлік құшақтап тағы да сүйді келіншегін.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

Шабдар байтал құтырынып, машина көрінс: оскырып, кейін шегінетінін қойып, мінуге үйреніп қалды. Анау жолы отарда қыздардың көзінше лақтырып тастап қашып кеткеннен соң, ызалы Нұрқат, алыстағы «Қарасор» маңындағы жылқыдағы үйіріне барған байталды ұстатып әкеп, күні-түні шапқылап, ақ көбігін ағызып, жүнін жығып, жуасытып алған-ды. Содан бері, шабдар шәлкес мінезін тастап, моп-момақан, жуас атқа айналды.

Нұрқат атқа мініп, шекірейіп жүруді таңсық көреді, отарларды машинамен аралаудың орнына атына мініп ап, асықпай қона-түстеніп, бір қойшының үйінен лақ жеңсе, енді бірінен марқа қозының балауса етін қомағайлана асап, коньякті құмарта жұтып, қызара бөртіп қоңыр да баяу дауысымен ән сап, желе жортып, отарларды аралай береді.

Екінші отарға келгенше, қопаң-қопаң етіп, іші сабаша пісіліп, түк жемеген, түк ішпеген адамдай жып-жылмағай боп ашығып келеді де, қолды салады табаққа...

Қазір Нұрқат бұрынғыдан да толды, бірақ қарны қампиып, ырқ-ырқ еткен семіз емес, бұлшық еттері бұлтиып,

қатайып, шымырланып, өз қадірін білетін өз бағасын жақсы түсінетін адамдай маңғаздана шіреніп, ыңырана, еріне сөйлейді. Өз денесіне лайықтап тіктірген киімі мүсініне ақау түсірмей, қайта, томпая бастаған қарнын жасырып білдірмейді. Аяғында хром етік, бұтында бұрынғыдай қалтасын делдите тіккен галифе шалбар, үстінде күнге күймейтін, желге тозбайтын сұр чесуча көйлек, басында қамыс қалпақ. Ердің артына бөктерген ала қоржында: «Әкемнен қалған» дейді, сақал-мұртын қыратын ұстара, жауын болса, киетін су өтпес плащ. Совхоздан машина сұрап алмай жүруінде тағы бір жасырын сыр бар, оны Нұрқаттан басқа тірі пенде білмейді, — жеке меншік машина сатып алғысы кеп, ақша жинап жүр. Сол құрғыр, кей күні түсіне де еніп, мазасын алады. Ерекең: «Ендігі келген бірінші машина сенікі!» деп дәмелендіріп қойды, аузы ісіп жүрмесе...

Міне, қазір, желе-жортып-екінші бригаданың маңындағы қой отарына барады. Шабылған шөп те, жайлау оты да кешегі өртте, тып-тыйпыл күйіп кеткен, енді қойдың өрісі жоқ, сонау «Керегетас» маңындағы басқа бір совхоздың жеріне қарай ауысып көшкен-ді, соны көріп қайтпақ.

Бірақ, көңіл құрғыр, бей-жай, күндегідей қоңыр үнмен ыңылдап ән сала алмайды, көзі алдында — жеке палатада сұлап жатқан Нұрлан, қасында — қолын сипап, жаудырай қарап жігіттің әр сөзін қалт қылмай аңдып отырған Айжан...

Нұрқат, кейде, әйел халқын онша түсіне алмайды — сол Нұрланның несі артық Нұрқаттан? Түрі ме, жігітшілігі ме, білімі ме, дәулет-күйі ме, несі артық, апыр-ау? Қай жағынан болсын Нұрекең өзінің артықтығын әрқашан да сезінеді, тек, Сембин жолдас, қулау, суайт, айласын алдап асырады. Кеше бір жігіт айтып еді — «Сен сотқар болсаң, ол — суайт» деп... Сорлы Мәлікті мұрнын тескен ботадай жетектеп, басын айналдырып алған біржола. Ұшқалақ Раушанды бірсыпыра «пайдаланып-пайдаланып», өзіне қайтып берді де, енді Айжанға оралды. Нұрқаттың сүйетінін біле тұра, арасына түсіп жүргенін көрмейсің бе, осыны да туыс, бөле дейді — туф... Әй, бір реті келе ме, жоқ па — есеп айырысатын...

Нұрқат жеңгесінің ақылына ден қояды. Ол кісі — өзі әйел, әйел сырын жақсы біледі, ғой, бір сөзінде: «Төре жігіт — «мен сүйемін деп» ешқашан да қыз бірінші айтпайды, және шамасы келсе, менсінбейтін пиғыл сездіреді, оған

алданып қалма, Айжанды көз қырыңнан шығарып, көң-
ліңді білдіре бер — мақсатыңа бір жетесің!» деген-ді.

Сол сөз тәсілге айналып, Нұрқат Айжанның басқан қадамын аңдып, Нұрланмен кездестірмеудің қилы шарасын ойлап тапқан. Айжан Нұрланмен сөйлесіп тұрса, қасына барып, ыржаңдап, Нұрланды тәлкек қылып, қыздың көзінше абыройын да түсіруге тырысады. Олар қонаққа барса, бұ да шақырмай жетіп барып, Нұрланмен иін тірестіре, қатарласа отырып, Айжанды өзіне баурап иемденіп алуға дейін әрекет қылады. Сыпайы, биязы жігіт болғысы келген Нұрлан жұрт көзінше мінез білдіре алмайды да, оны Нұрқат жақсы біледі. Беттен ала, зәр шаша сөйлеп, адуындап, бір адамға кезек бермейді. Сүйтсе де, қыз Нұрланға қарай береді, о тоба!

Айжан үйіне бөтен біреу кірмесін деген ниетпен, қояр да қоймай Сорокин овчаркасының күшігін сұрап алып, жастай асырап алу себебі де осы да, қазірдің өзінде — үй маңынан бейсауат кісі жүргізбеуі бір сәрі, Айжанның өзін де орынсыз жүргізбейді — дыбыс береді.

Әй, Нұрланның кеудесіне бір міндіріп, «Үндемеске» езгілетсе... қайтып, Айжанның маңынан жүрместей болар еді.

«Керегетастың» түбінен Тайжан отарын таба алмай, әрі аспақ боп, ілгерілей бергенде қарсы алдынан қара жолмен дедектеп келе жатқан жолаушы шалды көзі шалды. Қолында таяқ, арқасында қоржынша, баяғының дуанасы сияқты, етек-балағын түріп алған, жүрісі — аттың бөкен желісіне бергісіз. Бет-аузы — қатпар-қатпар, көсе, көнетоз сеңсең бөркін шалқайта киген, сығырая қарап, ат басын тартқандай кенет тоқтады.

— Сәлем бердік, ақсақал! — Нұрқат үзенгіні шірей созып, тобылғы сапты сарала қамшымен ерінің имек қасын ұрғылады.

— Әлік сәлем алдық, балам. Қай жақтан жүрсің?

— Аудан орталығынан келем, ата! Өзіңіз қайда барасыз?

— Мен де Жасыбай маңындағы демалыс үйлеріне барып қайтпақпын.

— Баяғының дуанасына ұқсайсыз. Есебі бәлгер емесіз бе, ата? — Нұрқат қылжақ қылды.

— Ептеп бал ашатыным да бар еді, шырағым, — деді шал қуланып.

— Бәсе... Тегін кісі таз бола ма дегендей... бал ашып бересіз бе?

— Берем, ақы берсең.

— Ақысына, есебі, не аласың?

— Өзің сияқты оқыған дәу азаматтар қалтамды ақшаға толтырып жіберуші еді... Қолың ашық жомартсың ба, яки, жібімес сараңсың ба, таниын, кәне?

— Өкпелетпеспін.

Нұрқат атынан түсіп, еріне қаңтарып, шылбырының бір ұшын белбеуіне байлап, жол жиегінде малдас құрып отырған шалдың қасына жақын барды.

Шал иығына артқан алаша қоржыншасын ашты да, қолын сұғып жіберіп, бірдеңе іздеп жатыр екен, Нұрқат көзі топ газет пен хатты шалды.

— Мынау не қылған хат, ақсақал? Почта тасып жүргеннің қай жағысың?..— Әлдене есіне түсіп кеткендей шалдың қолын ұстай алды Нұрқат.— Сіз осы атақты, шапқан атқа жеткізбейтін Қосанжүйрік емессіз бе, соғыс жылдары Павлодардан Баянға хат таситын?

— Соның інісімін. Мен де жүйрікпін. Қазір «Екібастұз» демалыс үйіне почта тасимын. Атым жүрмей қалған соң өзім жаяу тартып бердім.

Нұрқат басын шайқай, үңіле, таңырқай қарады.

— Әй, со кісінің өзі боларсыз, тегі...

— Кәне, бал ашайын ба, балам? — Кішкене дорбадағы құмалағын алақанына салып, күбірлеп, үшкіріп алдындағы төрт бұрышты ақ орамалға шашып жіберді шал.

— Есебі нешеге кеп өлем?

Шал «пісміллә» деп құмалақты сұқ қолымен, біркелкі маржандай ақ тастарды түрткілеп, ерні жыбырлай күбірлеп отырды да:

— Шыны керек пе, балам, өтірігі керек пе? — деді.

Нұрқат басын кекейтіп қарқылдап күлді.

— Ақсақал-ау, өтірік айту кімге керек?

— Кей кісі, балам, қатал шындықтан, жайлы өтірікті артық көреді. Қалай едің, дәтің шыдай ма, шындық естуге?

— Біліп айтсаңыз...

— Білмейді десең, өзің аш! — деп шал құмалағын жинай бастады. Нұрқат шалдың қолына жармасты.

— Кешіріңіз. Шек келтірген сөз емес бұл! Анығын айтсаңыз құба-құп дегенім ғой.

— Жарайды.— Шал құмалағына қайта төніп, жеке тас-

тарды «сөйле!» дегендей түрткілеп, күбірлеп: сен елуден аспайсың, онда да — ат теуіп өлтіреді, балам!

— Тек! — Нұрқат сескеніп, басын көтеріп алды.— Өзімен кетсін ондай өлім.

— Енді қайтейін, балам, құмалақ солай десе...

Нұрқат ойланып қалды.

— Онда атқа мінуді қою керек десеңізші?

— Өзің білесің... Тағы неңе ашайын?

— Бір қызға ғашықпын. Соған үйленем бе екен?..

Шалдың іштегі мысқыл қуатының әсері ме, екі жанары жарқырап, езуі дір-дір етеді. Құмалағын тағы да шашып жіберіп, бұл жолы ұзақ үңілді.

— Аққұба, ұзын бойлы, мұрнының ұшы көтеріңкі қыз...

— Дәл өзі, ағатай. Қалай таптыңыз?

— Міне бір тасқа суреті түсіп тұр.

— Қайсы, ағатай?.. Мен көре алам ба?

— Көресің, егер балгер болсаң.

— Мені үйретесіз бе, бір ат берейін?

— Бұған балам үйренбейді. Іштей туа біткен қасиет.

— Ал, қыз не? Сүйе ме? Алам ба?..

— Қыз сені сүйеді.

— Нұрқат ыржыя күліп, есінен ауысқан адамдай аңырайып қалды да, іле шалға қайта ентеледі.

— Шын ба?

— Шын. Жалғыз-ақ, ол қызды айналдырып жүрген тағы бір жігіт бар, тегі, сол қағып кетпесін, абайла, балам.

Нұрқат атып тұрды орнынан.

— Сізге ден қойдым енді.— Қойын қалтасына қолын сұғып жіберіп он сомдық ақшаны суырып алды.— Ақсақал, мынау сізге тартар сыйлығым.

— Сыйлығым? Өй, сыйлығыңның ішін...— Шал ал боқта.— Тұқымы жарымаған неме! Осыны да ақша деп ұялмай тартасың ба?

Нұрқат та ежірейе түсті:— Уай, шалым-ау, кісі тонаушы ма ең? Осыдан артық не керек саған?

— Айттым ғой, атаң да жарымай жүріп, ұрыларға қосылып, жат жерде өліп еді.

— Өй, шал, сен мені танушы ма едің?

— Сен сияқты ақымақты бұл өңірде кім танымайды?

— Қап, мынау қу бас, атама шейін балағаттап... Қолыңда өлейін.— Нұрқат ұмтыла бергенде, шал атып тұрып зытты. Нұрқат атына мініп, қуғанша «Керегетастың» арасына сіңді де кетті. Далақтап, біраз жер шауып барып,

жан-жағына алақтай қарап, іздеп еді, ізін таба алмай, ада-сып қалды. Қолдан орнатқандай жыбырлаған тас орман-ның ішінен жаяу кісі түгіл, атты адам да табылатын емес... Қап! Бүкіл елге жаяды-ау осындай сараң деп. Естідің бе жаңағы сұмның ащы тілін...

* * *

Тайжан отарын алыстағы бір күншілік жайлауға айдап әкетсе керек-ті, желдіртіп отырғанның өзінде, Нұрқат түс ауа «Тасбұлақ» атанған бұрынғы Айдабол байларының жайлауына зорға жетті.

Үлкен шананың үстіне тіккен «киіз үйді» трактормен сүйрегіп, шөбі тапталып сарғайған сайдың үстіне көшіріп, әкеп тастаған екен, кешкі ерінің қайтуына қам жасап, күб-жеңдеп жүрген қара кемпір бір тостаған айран беріп, ауыл-аймақтың амандығын сұрады.

Сусап, аузы кебірсіп келген Нұрқат бір тостаған ай-ранды қағып салды да, екіншісін сұрап ішіп, қалтасынан орамалын алып бұрқ еткен маңдай терін сүртіп, содан соң тіл қатты:

— Раушан мен Мәлік қайта қосылған, естіген болар-сыздар?

— Жоқ, ой-бай. Сүйіншіңді алмайсың ба, балам. Көп болды ғой, Раушанжанның қатынаспағанына. Әкесі де қын-жылып жүр еді. Бәрекелді, жақсы хабар әкелдің-ау, шы-рағым.— Қатып қалған кішкентай қара кемпір бәйек бол-ды да қалды.

Кемпірдің дауыс нашы, кей сөзді созыңқырап, шолжаң-дай айтатыны, дене бітімі — қызынан аумайтындығын енді аңғарды, «қызы шешесіне тартқан екен-ау!» деді іштей ойын түйіп, көзін алмай Нұрқат.

— Олардың тіптен айрылатын реті де жоқ қой, шеше. Соңғы кезде арзанқол сұмдар табылып жүрген жоқ па, ерлі-зайыптының ортасына түсетін,— деп әлдекімді нысанаға алып, көздей сөйледі.

— Әй, бұзылған заман-ай!.. Не түседі екен сонда?— деді кемпір ернін сылп еткізіп, тамсанып.

— Атын білгіңіз келсе, айтайын, апа? Адал тағамыңыз-ды жеп, дастарқаныңызды тілгілеп кететін, Тайжан ағай-дың ықыласы түскен Нұрлан деген ерке жігіт бар. Сол!.. Бәрін бүлдіріп жүрген!

— Нұрлан? Әлгі Сембінің Нұрланы ма?

— Араларын ашқан сол көрінеді.

— Қарағым-ау, ол жастай бірге өскен ағалы-қарындас сияқты еді, ондайға бармас, жаңсақ сөз болар?

— Отарға келгіштеп жүргенін Мәлік естіп қойса керек.

— Ондай арам тілегі болса дәм атсын. Бұл үйдің қарасын көрсетпеспіз бұдан былай,— деді кемпір тостағанын жуып жатып. Нұрқат екі бүктеген қамшысымен етігін сабалап, тысқа шықты.

— Шеше!.. Сонау кез ұшында қарайған өрістегі қой болар?

— Көзім көрмейді, балам. Қараңдаса сол біздің отар да. Бұл жақта бізден басқа тірі пенде жоқ,— деді есіктен сығалап кемпір.

Нұрқат шабдарына бір жамбаспен қисая отырып, сол өріске қарай тартып берді. Нұрлан туралы айтарын айтса да, кейін опық жеп, өзін-өзі қынжыла сөкті.

— Ертең ол кемпір — қызына, қызы — Мәлікке айтып, сөз сатылап, ақыры иесін тапса қайтпек? Сонда Мәлік: «Әнеукүнгі араз ғып, арамызды ашып кеткен осы еді-ау, есіме жаңа түсті, бұл айуан тағы да ши жүгіртті ме?» деп жағадан алса не істемек Нұрқат?

Еркек басымен біреудің үстінен ғайбат сөз айтудың өзі... Ия, бұ да жеңілтектік!

Бірақ, шыны осылай емес пе, оны біле тұра Нұрқат қалай жасырады? Мәлік Раушанға сенбей жүріп, «сендім» десе — онысын өзі біледі, оған Нұрқатжан кінәлі ме?

Тайжан қой жаюдың тәсілін біледі, түстен кейін сортаңға, тақырға жаяды, жусан жегізеді. Бүгінде қырат етегіндегі ойдым-ойдым ақ тақырға қойын жайып, өзі төбенің басында қошқарлар сүзісін тамашалап, жантайып жатыр. Қасындағы «Алыпсоғы» да шоқыып, «қайсы жеңер?» дегендей телміріп қалыпты.

Байталдың аяғын шідерлеп, ауыздығын алып, отқа жіберді де, Нұрқат аяңдап Тайжанның жанына барды.

Кеселді шал, басын да көтермейді, баяғы Шорманның зынданындай шіреніп ««Өрит, соқ-соқ!» деп күңкілдеуін көрдің бе, мал дәрігері келіп тұр деп именбейді.

Ашуы кернеп, терісіне сыймаған Нұрқат «Сәлем ағасы!»— деді тарғыл дауыспен.

«Ә, аманбысың!» дей салды шал, басын да бұрмастан, көзін қошқарлардан алмай. Мүйізі қарағайдай екі қошқар сарт-сұрт соғысып, бүкіл айналаны жаңғырықтырғандай. Ақсары бас қошқардың мүйізі басын шошайтып ыс-ыс етіп

ніріліп жатқан жылан сияқты да, тайыншадай шымқай қара қошқардың мүйізі білектей жуан да, айшыққа ұқсас, имек. Екеуінің де құйрығы тірсегін соғады, салбырап түсіп кеткен «Еділбай» тұқымының, Баянауыл аймағында тірі қалған соңғы өкілдері де. Нұрқат осы совхоздың отарларын аралап жүріп, мұндай таза тұқымды қошқарларды көргені жоқ, бірі — жүндес жатаған, аяқтары жуан келсе, енді бірінің жүні тақырлау, биік бойлы.

Нұрқат осы өңірде қыста қар теуіп, шөп шауып жейтін, жазда ыстыққа шыдамды, көндікбай, бұрынғы қазақ даласында өсіп-өнген Еділбай тұқымдас қойды өсіруді қолдайтын-ды, дәл қазір мына қошқарды көрген соң ашуы тарқап, олардың соғысына күлімсірей қарап, тамашалап тұр.

Бұрын осы отарларға қатынасып жүргенде нені көрген десеңші?..

Ақсарыбас қошқардың денесі жеңілірек екен, кейінірек шегініп-шегініп барып, алыстан атылады. Салмағының аздығын екпінмен толтыратындай. Қара қошқар самарқау да зілді, көп шегінбейді, қаншама ақсарыбас алыстан атыла соқса да мызғымайды.

— Ағасы-ау, мүйіздері сынбай ма?— Нұрқат шыдай алмай бірінші үн қатты.

Тайжан сол жантайып жатқан қалпы, миығынан күліп, қолындағы бұтақты таяғымен жерді бір нұқып:

— Уамай!.. Сайысқа бірінші түсуі дейсің бе... Абыр-жымай қарасайшы немен бітерін,— деді такаппар шал. Шегінісіп, араларын недәуір алшақтатып алып біріне-бірі қарсы жүгіріседі де, жақындау қалғанда, секіріп кеп ұрғанда, мүйіздері сынып кете жаздайды, сытырлап, тұнық әуеде, ағаш сындырғандай естіледі. Ежелгі алма кезек түсіп жүрген қас батырдай тізерлесіп, жатып ап сүзіседі, ыңырсып айбат шегіседі.

Ақсары бас қошқар қара қошқардан ширақтау, кейде бұрынырақ тұрып, жылдамырақ кейін шегінеді де, орнынан тұрғызбай маңдай тұстан періп жібереді, қара қошқар оң жағына қарай қисая құлап, іле қайта тұрады. Есін жидырмай үсті-үстіне төпелейтін боксер тәрізді ақсары бас қошқар кейін шегініп үлгертпей, ежірейіп кеп тағы бір соққанда қара қошқардың маңдайынан қан бұрқ етті.

— Алда, құдай-ай, қылдау, мына соққан! — деп шал орнынан түрегелді. Шалдың ащы даусынан сескенді ме, әл-

де бас ауырып, мәңгіп қалды ма, ақсары бас қошқар шұғыл бұрылып, қойға қарай беттеді. Жаны ашыған Алыпсоқ, мәңгіп тұрып қалған қара қошқардың маңдайын тілімен жалады.

— Айтып ем ғой, мүйізін сындырады деп...— Нұрқат қабағын түйіп, шытынап, қара қошқардың қасына барды.

Тайжан өз кінәсін мойындағандай, томсырайып ләммим дей алмай, қаба сақалын шеңгелдей ұстап, Нұрқатты жатсынып, қаша бастаған қошқарды «Қошақаным, қошақаным!» деп тоқтатып ұстап алды.

Қошқардың маңдайына үңіле қарап, сүйегі аман екенін білген соң, Алыпсоқты тағы да шақырып ап, қошқар жарасын жалатып-жалатып, қанын тыйып, құйрыққа бір сап қоя берді.

— Осы иттің сілекейінен артық ем жоқ бұған, ертең-ақ бітіп кетеді,— деп шал жымыңдап, аяғына оралған төбеттің құлақ түбін сипалап, балаша еркелетті.

— Бірақ, ағасы, сіз бұл концертті доғармасаңыз, есебі, екеуіміз араздасамыз! — Нұрқат даусын қатайтып, әмір бере айтқанын шал жақтырмады.

— Қошқарлар соғысы, балам, байырғы заманнан келе жатқан дәстүр, қойшының жалғыз ермегін қимайсың ба? Тек сені көрген соң есер ақсары бас екіленіп кеткені, әйтпегенде, күндегі сайысы.

Нұрқат шалдың сөзін өзіне тигізіп, Нұрлан екеуінің тартысына ұқсатып тұр деп ұқты.

— Есебі, ағасы, қойға алдымен мына мен жауап беремін. Түсінікті ме?

— Әй, жауап берсең, онда өзің бақ!

Нұрқат адырая бетіне қарады.

— Қисық сөйлеудің керегі не, ағасы. Әркімнің істейтін ісі бар... Жүріңіз қойды аралайық. Қотыр қойлар бар ма? Мына қатарғы отарда қотыр түсіпті.

— Уамай. Бізде қотыр қой жоқ!

Жусанның басын шалып, күрт-күрт шайнап жүрген қойдың әрқайсын Тайжанға бір ұстатып, жүнінің арасын ашып-ашып қарап, құйрығын көтеріп салмақтап, белінен басып-басып қояды.

— Қой әлі арық.

— Осыған да тәубе де, шырағым. Жаятын жерім жоқ, қалай семірсін. Жылдағы жайылым анада бір жола өртеңіп кетті. Енді, міне, қу тақырға айдап келдім.

— Жер ыңғайын менен жақсы білесіз ғой. Дегенмен ақылдаспайсыз ба?— Нұрқат ақылдаса сөйлескен кісіше, даусын жылытты.

— Уамай, қалай ақылдасам — менің телефоным бар ма, шырағым? Өздерің қатынаспасаңдар, қойды тастап қайда барам?— Тайжан балуан денесінің салмағын таяғына артып, сүйеніп тұр. Мойнының күре тамыры білеуленіп, алақандай қызыл қалы бұрынғыдан да бетер күреңіте түскендей.

— Келдік қой, міне. Тоса тұрмайсыз ба, ағасы. Жалғыз сіздің отар дейсіз бе — бір күн көзіңнен таса қылсаң оп-оңай өле қалады қойлары. Қалай өлетінін?— Қатардағы отарда, шілденің ыстық күнінде топырлап өліп жатқан қойлар Нұрқаттың көз алдынан кетпейді.

— Қарағым-ау, оның себебі бар.

— Себеп сол — күтім жоқ.— Нұрқат өзі жауап берді. Тайжан басын шайқады.

— Баяғыда шілдеде қой неге қырылмады?

— Баяғысы қайсы?

— Баяғысы: осы Баянауыл төңірегінде Айдаболдың Темірболатына 20 мың қой біткен. Күліктің Молдабайында, Қанжығалының Күленінде, Қаржастың Атығайында, Қозғанның Қабылында 10-15 мыңнан қой болған, солардың қойы шілдеде де өлмеген?

— Қойшылар жақсы баққан.

— Пішту! — деді Тайжан ернін салптитып әйелдерше, — олардың қойының шет жағасын мен өзім де баққам. Дәл қазіргідей күтімді баяғының қойының түсіне де кірмеген, уамай! Дәрі-дәрмек, ем дегенді кім білген? Құрттаған малға қара май жағып оп-оңай жазып ала қоятын... Осы күн-гінің қойы Шорманның тұқымындай, жеке база сал, астына шөп төсе, қастерле, күт... Жатқан бір төре. Баяғыда қой бауыры сап-сарала боп, қиға қыстап шығатын.

— Есебі, не демексің сонда, ағасы?

— Ағасының айтпағы, — деді шал кекетіп, — қой басқа болған.

— Ә, не дейді, ағасы? Ха-ха!.. Біле ме ағасы, бұл сіз өсіріп жүрген қой герман тұқымы екенін?— Нұрқат қарқылдап күле сөйледі.

Тайжан сұқтана қарап тұрды да:

— Герман болмақ тұрсын, америкадан әкелсең де, сол қойдың бәрін, мына тілік құйрықтың біріне алмас едім.

— Бұл, ағасы, себеп емес. Кінәні өзімізден, қой бағудан іздесік. Қалай десең де, ағасы-ау, байлар қойды жақсы білген, баға білген. Бір қойы өлсе, өзің сияқты қойшының, есебі, жонынан таспа алып отырған.

Бұл сөз Тайжанның да шамына тигендей.

— Сонда байдың қойын баққан кім екен? Оттауын!..

Я, жонымнан таспа алғың келе ме? Мә, ал, шешінейін?

— Әттең, хұқым жоқ!

— Ақымақ!.. Шатып тұрғанын жаман неменің! — Тайжан ашуға басты.— Ол кезде, тілімен орақ орып, қолынан түк келмейтін лақпалар аз болған, сен сияқты дәрігерлер қой түгіл иттің де маңынан жүре алмаған. «Күтім керек!.. Күтімнің жамандығынан» деп шенеуін мұның,— деді Тайжан Нұрқаттың даусын салып кекетіп.— Қойды аштан қыр дейсің бе? Жоқ, егінге түсірейін бе, ең арты алақанның аумағындай жайылатын жер қалмады. Әне, айғыздап-айғыздап тастадыңдар есіл жерді. Енді кеп: «күтім жоқ!» деп аузыңды толтырасың!..— Шал бастырмалатып тілдей берген соң, Нұрқат сөзін бөліп, қатарласа жауап қайырды.

— Жерге мен жауап бермеймін. Көсегеңізді көгертіп жүрген Сембінің баласынан сұраңыз! — Нұрқаттың да тілі шаяндай, шаққан жерінен қан шығарады.

— О не деген сөзің, дәрігерім?.. Менің екі туып, бір қалғаным ба, Нұрлан? Кім ол көсегемді көгертетін?

Нұрқат мысқылдай күліп:

— Раушаннан сұрашы, ағасы!

Тайжан Раушанның атын атағанда ықтиярсыз жарылды — қаңқу сөз бұған да жеткен секілді.

— Ой, шіренген шартық неме? Сенен келген пәлені көтеріп-ақ алдым! — деп күп-күрең болып, тұтыққан Тайжан таяғын ала ұмтылды. Нұрқат тұра қашты.— Кет, көзіме көрінбей!.. Енді осы маңға жолап көрші.— Жете алмайтынын білген шал таяғын лақтырды:— Оңбаған өсекшіл!

Атына мініп ап, шалға айғай салды:

— Маған ренжіме, ағасы. Көзің жетер кімнің кім екеніне.— Атын борбайға бір салып шаба жөнелді де, іле тоқтап, атының басын қайта бұрды.

— Отарды бұл өңірде қалдыруға болмайды, ағасы. Бірінші бригаданың жеріне көшіріңіз! Бұл — менің бұйрығым!

— Бұйрығыңды қағазға жазып, трактормен жіберерсің, мырза! — деді шал кекетіп, беліне таяғын қыстырып, Нұрқатқа жонын көрсетіп, кері аяңдап.

Нұрқат жолшыбай тағы бір отарға соқты: сарп болған сек қойларды қотаннан бөлдіріп өз алдына жеке ұстап, күтпесе, отарды қырып кетпей ме! Тезірек пункт аштырмаса, ертең Нұрқаттың өзін айыптайды: «Не қарадың, көзің қайда?» деп... Қой жайылымының күн санап көндей құрысып, кішірейіп келе жатқанын есепке алмай тағы болмайды. Әй, жазда қой аштан қырыла ма, жусан жесе де. Кінә күтімде. Шал өзін ақтап, кінәні жайылымға, шөпке аударғысы келеді, оған кім сенеді?

Тісін қайрап жүрген секретарь ертең дәрігерді құрбан қып облыс алдында өзін арашалап алады. Тегі, Нұрқат алдын ала қимылдамаса, қауіп төнген сияқты.

Баянауылға түнде оралды Нұрқат. Қара барқыт түнге оранған тау бөктеріндегі ақ қала күндізгі айғай-шудан тыныс тапқандай. Тек клуб жақтан зарлай шыққан гармонның жалғыз үні ракетадай аспанға қадала ұшып, жоқ болады.

Нұрқат тастақ көшені жаңғырықтырып, қабаған иттерді ашындыра шулатып совхоздың ат қорасына келіп, ұзақ күнгі жүрістен мүлдем болдырған шабдарын атшыға тапсырды да, өзі жаяу аяңдап үйіне барды.

Шынжырда байлаулы жатқан Үндемес таныды білем, қыңсылап, құйрығын бұлаңдатып түрегелді. Нұрқат итінің құлақ түбін қасып, алақанымен алқымынан қағып, мүсіркенеді. Үн қатып, көңлін білдіреді.

«Сақып жеңгей салақ еді, ұмытып кетіп, аштан қатырды ма, құдай білсін. Итаяғы да көрінбейді... Қалай, күзетіңді дұрыс атқардың ба? Кім келді, кім кетті мен жоқта?.. Мына қызға кім келді? Ә, үндемейсің, айтқың келмей ме?.. Ух, мылқау!»— Нұрқат дабырлап сөйлеп, Үндемеске кейіп, риза болмай тұрды да, аяды ма, қағазға орап алған бір шағым қантты қалтасынан алып иттің аузына тықты.

«Жақсы күзет, қалыңдығымның терезесінен біреу түсіп кетпесін!» Айжан терезесі ашық екен, егер оянса естісін дегендей Нұрқат әдейі қаттырақ дауыстап айтты да, төрт саты жоғары басып, өз үйінің есігін Айжан жаққа құлақ тіге, асықпай ашты.

Ердің артқы қасында байлаған қоржыншасын қалдырып кеткен екен, есіне үйге кіргенде түсті.

...Қап, ішінде дәрі-дәрмегі, блокноты бар еді, біреудің қолына түсіп жүре ме?

Ат үстіндегі ұзақ күнгі жүріс, әбден шаршатқан Нұрқат, кереуетке басы тиісімен қор етіп ұйықтап қалды.

Ертеңінде есікті біреу қойғылап дамылсыз ұрып шырт ұйқыдан әрең оятты.

— Бұ кім, әй, таң атпай үй қыдырған? — Нұрқат трусишең есік ашты.

— Директор шақырып жатыр! — деді кеңсенің үй сыпырушы әйелі. — Қатты ұйықтайды екенсіз, апыр-ай!

— Мендей ұзақ күнге ат үстінде селкілдесең, көрер ем, қалай ұйықтағаныңды...

Нұрқат керіліп, есінеп, киімін кие бастады. — Не боп қалды? Әрберден соң өзім де бармаймын ба?

Кеңсеге жеткенше күбірлеп, өзімен-өзі ұрсысып, Ковальчукті, досын сөгіп барды. Қит етсе, кісі жүгіртеді, төзімі жетіп, тоспай ма? «Мен директормын» деп басқаның ақытымен санасуды білмейді...

Кеңсенің алдында — сап-сары, алпамсадай Тимофей Федорович пен жіп-жіңішке, нәп-нәзік қуыршақ сияқты Раушан тұр. Раушан бұрынғыдан да гөрі бойшаң да, жіңішкерек, әлде шеге өкшелі көк туфли киіп, көк бүрмелі юбка қылдай қып белін қысып тұрғандықтан бойы ұзарып көріне ме... Келіншектің — өңі суық, салғаннан түйілді Нұрқатқа.

— Осыны да мал дәрігері, маман, білімі бар дейді-ау, көрмейсің бе, бізге қол беріп амандаспайды, отардағы қойшыларға не істемейді бұл? — деді директорға қастарына келіп басын изеген Нұрқатты иегімен нұсқап.

— Қолды беруге тұратын адамға береді де! — Нұрқат та тебе бастады шапқа тұрткен аттай.

— Кім тұрмайды, мына директор ма, жоқ мен бе?.. Семірейін деген екенсің-ау, тегі, сөз саптауыңа қарағанда? — Раушанның даусы, қаттырақ шығып еді, Ковальчук баяғы байыпты қалпын бұзбай араға түсті. Сөзді әрі өршіткісі келмеді.

— Сабыр-сабыр, Раушан Тайжановна! — деп білегінен бір қысып: «маған жібер» дегендей Нұрқатқа бұрды бетін.

Аузынан сөзі сараң шығатын директор шешен боп кеткен бе, Нұрқатқа «жас жігіт қандай болу керек» деген тақырыпқа жарты сағат насихат айтып, әбден зеріктірді.

Жас жігіт!.. Өзінің қызығарлықтай білімі бар — ортан қолдай мал дәрігері. Керекуде, теңдесі жоқ қыз сықылды облыстық сұлу қалада тәрбие алған, кешегі студент, бұл сыпайы, бұл әдепті болмағанда кім болмақ! Еліңе оралдың — қараңғылықтың шам шырағы сен емессің бе? Мы-

на қалпыңда кімге үлгі болып, кімге ақыл бере аласың, егерде өзіңнен үлкен адамға таңертең кездескенде сәлем беруге ерінсең? Жарайды, Раушан құрбың шығар бірге оқыған, бірақ, Европада әйелді елемеу деген надандықтың қай түрі?..

— Біз Азиямыз ғой! — Нұрқат әдейі жанына тие қарқылдап жалған күлді.

— Азиятсың! — деді Ковальчук даусын өзгертпей, қате айтқан шәкірттің сөзін түзеген мұғалім құсап.

Терісіне сыймай әрең тұрған Нұрқат едірейіп досына тап берді.

— Не дейсіз?

— Қызбасың! — деді Раушан айғайлап. — Құлағың керең емес пе еді?

— Құп. Тек осы сөзді тиісті жерінде, есебі, мойындай білсеңдер болды. — Нұрқат бұрылып жүре бермек боп ыңғайланды да директордың шақыртқаны есіне түсіп, оған: — Мені осы сөзді айтуға шақыртып па едің?

Жұрт жиналып қалған соң тыста тұрып сөйлесуді лайық көрмеген директор оны шақырып кабинетіне алып барды. Басындағы кепкесін үш тармақ киімлігіштің бір тармағына жүре кидіріп, емен столдың ар жағына өтіп, жайлана отырды. «Енді осы отырғаннан кешке дейін қозғалмайды, сабазың!» Нұрқат іштей мысқылдап көз қиығын тастап, әдетінше шолпылдағып ернін сорды.

Раушан бұрын кірсе де жабық тұрған терезені ашып, бәрінен соң отырды.

— Кеше екінші бригаданың жетінші отарына бардың ба? — директор алдындағы жасыл шыны лық толған әртүрлі жуан қарындаштарды қолына алып уқалай бастады. Біреумен шындап түс айырысып сөйлесерде қарындашқа жармасатын әдеті. Мықты бол, Нұрқат!..

— Бардым.

— Тайжанға көш дедің бе?

— Дедім!

— Қайда көшетінін неге айтпадың?

— Ә, шағым жасай қойған екен ғой. Секретарь күйеуін, қара, арқа тұтуын!

Раушан кішкентай алақанымен столды салып қалды.

— Тиіспе беталды!.. Жазықсыз біреуді күйдірме! Өткен түні сол өңірден Сорокин оралды, айтып келген сол. Жолшыбай әкейдің отарына соққан екен: «Мал дәрігері бұл өңірден көш деп бұйрық берді. Қайда көшерімді білмеймін,

соны белгілеп, тағы да трактор жіберіңдер!» десе керек. Бұл — шағым жасағандық па?.. Не қылған адамсың өзің, біреуге тиіспесең көңілің көншімейді?

— Жетеді! — Нұрқат енді Раушанның насихатын естуге келген жоқ. — Менің көш дегенім: қой жайып жүрген жері — тақыр да сортаң... Мүмкін директордың өзі айтар қайда жаятынын? — Көзі күлімсіреп, ажуа еткендей Нұрқат. Оны Раушан да сезгендей ызасы кеп, шыдамсызданған келіншек, Ковальчуктің аузынан сөзін жұлып алды: — Ақылы бар адам, күн бұрын жерін белгілеп, сонсоң көшірер болар. Бұйрықты беріп ап, сұрама директордан — «қайда көшірем... Ерегістірсең — сенің көш деп бұйрық беруге хақың да жоқ. Еміңді біл!..

— Сіз не дейсіз, директор жолдас? — Даусы дірілдеп шықса да, өзін өзі тежей берді Нұрқат.

— Малға алдымен, әрине, сіз жауап бересіз, дәрігер жолдас!

— Сіз жауап бермейтін боларсыз, есебі?

— Берем. Бірақ, менің ең бірінші міндетім — егінді жинап алу!..

— Немене, халық тек нан жей ме? Ет дегенде көмекейің қылық-қылық етеді. Сол етті совхоз бермегенде, америкадан сатып алар дейсің бе?

— Өлтірмей, мал басын сақтау, мал дәрігеріне, күтімге байланысты! — деді бір бүйірден Раушан.

Манағы іштей түйген сақтық ой алдынан шықты. Бұл — бастамасы тәйірі... Соққы бер Нұрқат!

Нұрқат атып тұрды:

— Қой демейсіз бе мына келіншекке! Осында директор кім, сіз бе, жоқ, секретарьдың жұбайы ма? — Өзі қызыл бет Нұрқат қара күреңденіп, өндіршекттей түсті.

Директор «сіз сөйлемеңіз!» дегендей Раушанға ым қақты. О да «менің де хақым бар ғой, дау айтуға, плановик емеспін бе? Жарайды, дәл қазір кедергі болмайын!» дегендей шығып кетті.

Нұрқат пен Ковальчук оңаша қалды.

— Ерін билеген соң жұрттың бәрін билемек. Кімге дәрі ол? Көне алмаспыз, Тескентау айдатып жіберсе дел!.. Тимофей жолдас, директор болсаң орныңда қопаңдамай, жалтақтамай, әркімнің жетегіне ермей, мықты бол!..

Жуырда ашулана қоймайтын Ковальчук қабағын түйіп:

— Демогог — деді бір уыс қарындашты жасыл шыныға тастай беріп, орнынан тұрып.

— Ә, не дейсіз?

— Сол — демогогсің деймін.

— Есебі...

Нұрқат жуан да қысқа аяғымен жерді ойып жіберетіндей шірене басып, есікті қаттырақ жапты.

Үйіне кеп, газға шай қайнатып ішті де, ұзақ күнге тап-жылмастан арыз жазды.

Өзін қорғаудың жақсы әдісі — күн бұрын шабуыл жасау деген қағиданы берік ұстамаса, ұтуы кәдік.

Ковальчук, әрине, Раушанның сөзін екі қылмайды. Раушан әкесінің жыртысын жыртады. Сонда екі ортада күйетін — Нұрқат. Малдың шығыны деген күн сайын болып жатқан жоқ па! Нұрқаттың мойнына арта сап, өздері судан құп-құрғақ боп шыға келмек.

Ия, алдын ала қамтып, айыпты солардың мойнына артқан жөн. Шынында да совхоз директоры кінәлі емей кім кінәлі. Жайылымға жер қалдырмай жыртқызған да сол. Кешегі өртке де кінәлі Нұрлан екеуі. Совхозда мал бағалайтын кісі шамалы, бәрінің ынтасы — астықта.

Осы тұста — Нұрланмен де есеп айырысып, екі жеп биге шығатын кезең, әрине.

* * *

Нұрлан емханада бір айдай жатып қалды. Мұнша жатады деп өзі түгіл, дәрігер де ойлаған жоқ-ты. Кеудесінің күйген жарасынан ірің ағып, бітпей, қоңынан алақанның аумағындай тері сылып ап кеудесіне жамауға тура келді. Осы операция үстінде Нұрлан Айжанды тағы бір қырынан танығандай, қолы епті, жүрегі батыл жақсы дәрігер екенін анықтады.

Күнде ертеліктегі обходта бір кездесіп, хал-ақуал сұрасса, кешке жақын Айжан қасына арнайы келіп, ұзақ отырып, әңгіме шертіседі.

Сондағы әңгіме желісі қала жаңалықтары, әсіресе, Нұрқат құрбысының тұрпайы мінезі, көбіне оның иті — «Үндемесі» сөзге арқау, тілге тиек боп, екеуі көздерінен жас аққанша тұншыға күліп, мәз болады.

Үндемес иесіне тартып, күн санап сотқарланып, үй маңайынан не бір бейсуат адам, не бір бұралқы ит жүргізбей шынжырын салдырлатып, тұра бас салатынды әдетке айналдырды. Кейде тіптен Айжанның өзі де қорқады, үн-

демей бас сала ма деп, қаймығып дыбыс беріп, не бір шағым қантпен алдап кіреді.

— Бұ да, Айжашка, мені сіздің үйге келтірмеудің бір айласы!

— Оны мен де солай деп ұқтым.

Екеуі сықылықтап күледі, жігіт қыздың қолын байқаусызда ұстап қалып, не жүрегін сылтау ғып, тамырын сынапты, беймаза боп жатқаны. Бұрын қыздың қолын қыспақ түгіл, бірауыз сөз айтуға ұялатын Нұрлан енді, Айжанды бір кеш көрмесе көңлі жабығып, дәлізде қаздаңдай басқан қыздың аяқ дыбысына құлақ салатын да болды. Бірақ, Айжан қасына отыра бергенде-ақ, ұзақ күнгі талай оқталған сөзінен жаңылып, дәрігерлік мысы жеңе ме, кім білсін, қайдағы бір кәкір-шүкірді әңгімеден әлсіз, тиіп кетсе үзілетіндей өрмек тоқып, әуре боп жатқаны. Сөйтіп күнде уақыт өтеді. Дәрігер кетеді. Нұрлан тағы да қиял-арманымен жалғыз қалады.

Нұрланның іші пысты. Өз еркімен жүріп тұра алмайды, әр қадамы аңдулы, көрінген сестра қожа — бұйырып, мазасын алады.

Айжанға: «Үйге жібер, емге келіп тұрайын» деп жалынып та көрді, жібермейді: «Ертерек, бір жұма жат, әйтпесе, киім қажап, жараң қайта ашылады-мыс». Еститіні осы.

Кешкі іңірде, ауылда әйелдер мал жайлайды, еркектер жұмыстан қайтып, есік алдында ағаш бұтайды, балалар кешкі қайтқан малды қарсы алып, жайласып, іле киініп клубқа, сарнаған музыкаға қарай жүгіретін кезді.

Жаңа ғана емханада халатын шешіп, гүлді ақ көйлегінің етегі бұраңдап, қаз-қаз басып үйіне қайтқан Айжан соңынан бірге еріп кете алмағанына күйініп отырған Нұрлан әкесінің даусын естіген сықылды. Терезе алдына барып құлағын салса, шынында әкесі!

— Нұрлаш, егерәки үйге қайтсаң қайтеді? — деді баласының жабыққан кейпін ұнатпаған шал.

— Қайдан жүрсіз, аға? — Нұрлан терезеден асылып, бала құсап, әкесінің мойнынан құшақтап, ажым басқан, сақалды бетіне бетін тақады. Сортаң жердің иісіне ұқсас ежелгі бір еңбек адамына лайықты әкесінің үйреншікті иісіне бала күннен құмар-ды, қайта-қайта иіскелеп, мауқын басқысы келді.

Ойланбай аузына түскен сөзді баласының айта салғанына әкесі де, Нұрланның өзі де түсінді. Әйтпегенде, екі күннің бірінде терезенің түбіне келіп, кешке жақын әңгі-

мелесіп, шер тарқатып кететін шалға «қайдан жүрсің» дер ме?

— Балам, мен киіміңді әкеп берейін. Шық! Осы емхананы сұбханым сүймейді,— деді тағы да ұлының басынан сипап.

Әй, қайран, әке-ай!.. Дардай жігітті, қасынан қалмай, ағаш жонысатын баяғы жеті жасар баласы дей ме екен? Жарайды, осы шалдың бір тілегі болсын, Нұрлан қазір қашады емханадан. Мейлі, азар болса, Айжан ұрсар да қояр. Әбден зерігіп, іші пысып, әуре болған жоқ па...

— Алып келіңіз, аға!

Әкесі томпаң-томпаң етіп, үйіне қарай зытты.

Бір жақсылық істегендей әкесіне көңлі толып, палатасына Нұрлан қайта оралды. Тіс жуғышын, сабын, ұстарасын газетке орап, дайындап қойды да, мысықша басып, Қайырбек жатқан палатаға барды.

Бір ай шамасы өліммен алысқан ер жігіт, бұрын толық, етженді сияқты-ды, қазір, құр сүйегі қалған, көрпесінің астында қушықтай қос жанары ғана жылтырайды. Өмірге деген аңсаған тілегі, шынайы құмарлығы терең шыңыраудан батырмай сүйреп алып шықты. Ауруды жеңді, беті міне бері қарады.

— Қайыр аға, мен қазір үйге кетем.— Нұрлан еңкейіп құлағына сыбырлады.

— Сені жазып шығарды ма?

— Жоқ, өзім... Қаштым.

— Ой, тентек! — Қайырбек жымырып басын шайқайды.— Мен де қашам ендеше!

— Пәле! Сізге болмайды. Мен келіп тұрайын, сіз жатыңыз. Әбден айыққанша, жарай ма?

Қайырбек қаншама сыр бермей, жайдары жүзбен рұқсат етсе де, жалғызсырап елегізіп қалғанын Нұрлан сезінді — күнде кешке таман оқыған қызық романның желісін, көрген фильмінің оқиғасын айтып, есі түгіл, түсіне де кірмейтін бейтаныс өмірмен кім таныстырады енді?

— Сау бол, Қайыр аға!

Нұрлан палатасына қайта оралса, дедек қаққан шал киімін әкеліп, терезе алдында қалтырып тұр. Нұрлан апыл-құпыл асығыс киініп, көз ілеспес қимылмен терезеден секіріп түсті. Ең арты өзінің киімін де сағынған сияқты: жеп-жеңіл, оңтайлы-ақ, емхананың халатындай олпы-солпы боп, шұбатылып тұрған жоқ.

Әкесі мен баласы қылмыс жасаған адамдай, қысыла,

қорғана, көше-көшенің қараңғылау қапталымен ентіге басып, үйіне жетті.

— Уһ, жеттім-ау, аға! — Нұрланның қысылғаны соншама, маңдай терін алақанымен сыпырды.

— Неге сасқалақтадың, балам?

Әкесі баласының неге абыржып, үрейленгеніне шынында түсінбеді. Айжан кез кеп қала ма деп қауіптенді Нұрлан, кешке жақын дем алып, ауа жұтып жүретіні де болатын, оны әкесі қайдан білсін.

Үйге кірмей, әкесі мен баласы аулада тұрып қалды. Бірекі түп қайың мен үйеңке орнатқан еді өткен жылы Сембі, сол осы көктемде тамырын терең жіберіп бұтақтары кере құлаш жан-жағына жайыла өскен. «Емханадан аман-есен шыққан соң балам отырсын!» — деп сол үйеңкенің түбіне арнайы орындық жасап қойған.

Сембі баласын үйеңкенің түбіне алып барды. Әкесінің қолы бір дамыл таппайтын, жона береді, шаба береді, өмірінің мәні де, сәні де осы — ағаш шабу, қол өнері, ісмерлік.

— Аға, киіз үйіңіз қайда? — Бір жағы Айжаннан ұялып, «балалық болды ма!» деп өкініп, толқи бастаған Нұрлан өзін-өзі алдап, көңлін аулау мақсатымен сұрай сап еді, әкесі қуанып, қалбалақтап сарайға қарай томпаңдады.

— Жүр, жүр бері!.. Көрсетейін.

Сарайдың ішіне кірмей, есікті ашып, сырттан жарық түсіріп, жаңадан жонып, кептіріп қойған уықтарды көктеп, кептіріп керіп тастаған керегелерді көрсетті шал.

— Міне, шаңырақтан басқасының бәрі дайын. Бірер күнде керегелерді де бітірем көктеп...

— Жаңа шаңырақ, ескі кереге, о қалай, аға?

— Кереге дегеніміз — егерәки ол әкеңнің, шешеңнің, кешегі өзіңнің өскен үйің делік, ал, шаңырақ, ол — сенің өзің қолыңмен орнатқан жайың. Бұл соның мағынасы.

Нұрлан сөзден жеңіліп қап, ағаш түбіндегі орындыққа қайта оралды. Сембі шал бала күнінде әкесінен кереге-шаңырақ жасап, уық иіп үйренгенін, ісмерлік те — әкеден балаға қалған мұра екенін, бір кезде Нұрланды да осы ісмерлік жолын қудырып, баулығысы келгенін мұңайып, қинала тағы да еске түсірді. Әркім өз өнерін қастерлеп, қадір тұтатыны ежелден белгілі.

Сембі шалға — үй жасау өнердің озығы. Тек баласының он бес жыл оқыған білімі алдында ғана тоқтайды, әйтпегенде, ұрпақтан-ұрпақ қуып келе жатқан өнердің Нұрланға

келгенде үзіліп қалуы — кешірілмес күнә тәрізді. Көзі тірі кезінде, құдай немере де бермеді...

Нұрлан әкесіне сүйсіне қарайды, бала күндегідей еркелеп арқасына мініп, атшулап, ойнар ма еді, шіркін.

Қазақ атаңның: «Атаның көңлі балада, баланың көңлі далада» дегені тауып айтылған екен ғой, осы күнге дейін Нұрлан әкесінің қамын жеп, жаны ашып, балалық жылы сезім білдірмеген бе өзі... Оқуда жүргенде телефон соқса: «аға, ақша-ақша керек!» деген бір ауыз сөзді, сонау Баянауылға қайта-қайта қақсап зорға жеткізетін-ді, каникулда да дайын тамақ пен көп ұйқының шырмауында болып, елбелектеген әкесінің: «Нұрлашым, Нұрлашым!» деген еркелеткен сөзіне мән бермейтін... Бүгін міне, сағынғандығынан емханадан ұрлап әкетті. Сонда да, әке қадіріне әлі жете түсінбей, самарқау отырған жоқ па!

Бала — әке-шешеге, әдетте, эгоистеу, өз көкейін, құлқынын алдымен ойлап, алдымен соның қамын жемей ме!

Нұрлан осы бір шақ құшақтап әкесін сүйсе де ешкімге ерсі көрінбес еді, бірақ, соған буынының қатқандығын, өсіп кеткендігін дәлел ғып, шегіншектеп отырған жоқ па, қайтерсің...

* * *

Нұрланның емханадан қашып кеткенін ертеңінде бүкіл совхоз, аудан орталығы естіп, әзілқой жігіттер: «Айжанның тегеурініне шыдамай қашқан ғой, ол сорлы» деп бұрмалап анекдотқа айналдырса, кейін іштей: «Зарығып жата алама, дені сау адам, тышқанның көзіндей жара үшін, тәйір!» деп жақтап та сөз қылғандар табылды.

Айжан емхананың табалдырығынан аттай бергенде-ақ, санитарка қақсап қоя берді: «Сембин түнде жоқ боп кетіп, есіміз қалмай іздеп жүрсек, үйінде отыр».

Айжан сенерін де, сенбесін де білмей, палатаны ашса, шынында жинаулы койкасы ғана саңғырап тұр.

Өлім-ай, Нұрқат мазақ қылады-ау енді! Енді қайтты Айжан?.. Жоқ, бұл басынғандық, Айжанды сыйламағандық!

Айжан сыр шашпай-ақ жабулы қазан жабулы үн-түн жоқ қоя салудың орнына, ашу үстінде телефон құлағына ұмтылды. Совхоз директорына сөзінің зәрін төге жеткізді.

Мұндай жеңілтектікті Нұрланнан күтпеген Ковальчук үнсіз тыңдап алды да: «Шара қолданайық, керек болса, қайтадан күшпен апарып салайық!» деп шын рай білдірген-

ді, оны Айжан ашу үстінде теріс, сықақ, мазақ теңдес ұқты. Телефон құлағын тастай берді. Бұлар телефонмен сөйлесіп жатқанда директор қасында Раушан бар-ды.

Раушан құлағына тиген сөз жата ма, заматта бүкіл кеңсеге таралып жігіттердің әзіл-мазағына айналып, масаттан күлген күндесі Айжаннан өшін бір алды.

— Қыздан жігіт қашты деген не сұмдық? Мұндай жаңалық біздің өлкеде ғана болмақ! — деп сауысқандай сықылықтаған Раушан Айжанның ежелгі «доссымағы» Нұрқатқа жеткізді сол сағатында. Жеткізгенде түрлендіре, түрлі саққа жүгірте жеткізді. Өзін-өзі ұстап тұра алмады, іштей Айжанға тарлық жасап, Нұрланды қызғанып жүрген келіншек, өзінің Нұрқат тобына қалай қосыла қалғанын сезбей де қалды.

Тіптен Раушан Мәліктен басын айырып ап, Нұрланға тием десе, Айжан қарсы болар ма еді? Таңдаған қызын жігіт алады, сүйгеніне қыз тиеді, кімнің оған шегі бар? Бірақ, Раушан басын босата алмады, Мәліктен кете алмады, Нұрлан да кейін шегіншектеп ашық тілек білдірмеді, — бұл арада Раушанның өкпелейтін де жөні қайсы Айжанға. Ұялсайшы, Раушан!

Раушан кеңседен ерте шығып, жолшыбай, Сембі шалдың үйіне соқты.

Нұрлан тап-тұйнақтай киінген, стол басында қағаз жазып отыр екен, Раушанды көріп, орнынан жедел тұрды. Қарсы жүріп, қолын ұстап жібермей:

— Роза... — дей бергенде, Раушан сөзін бөліп:

— Раушан!.. Менің атым ежелден Раушан. Мен саған Айжан емеспін Аня дегізетін, — деді. Нұрлан «Аня» атаған емес-ті, қайдан тауып алғанын. Нұрлан мырс-мырс күліп, қолтығынан алып, стол қасындағы қызғылт жұмсақ креслоға отырғызды.

— Қалай... — дей бергенде, Раушан тағы да Нұрланды бөліп:

— Не қалайы бар? — деді. — О заман да бұл заман қыздан қашқан жігітті Баянда көрдік деп бүкіл қала шулайды.

Бота көзі күлім қағады. Нұрлан сұстанып түс бермеді.

— Ондай сөздің керегі не, Раушан? Өзім сұранып шықтым.

— «Сұранып?..» Совхоз директорына «қашып кетті» деп таң атпай телефон соққан Айжан емей мен шығармын?

— Пәле!.. Не дейді, қашқаны несі?

— Өзінен сұра! Бүкіл аудан басы мазақтап жатыр сені. Нұрлан ерте шыққан гүлдей, бір ауыз суық сөзге ұнжырғасы түсіп, томсырайып, жүдеп қалды.

— Пәле... О не қылғаны Айжанның...

— Айжанның тегеуріні қатты екен деп күледі жұрт. Ха-ха!

Раушанның нервісіне тиіп, Айжанды жер-көкке сыйдырмай мақтады Нұрлан. Дәрігерлік өнері, жақсы сағатшының ісмерлігіндей, адам денесінің тоқтап қалған бар мүшесін жүргізеді, ол Нұрлан мен Раушанның қолынан келе берме?

— Мұрныңды тесіп бота қып алған ғой біржола. Кеше ол сені директорға жамандайды. Бүгін сен оны мақтайсың. Түсініксіз дүние.

— Ол рас, көп жайды түсінбейсің Раушан.

Мұндай сөзді Нұрланнан күтпеген Раушан таңырқап әзіл ме дегендей, денесімен бұрылды оған.

— Ақылды екеніңе көзім жеткен еді. Түсіндірерсің әлде? — Раушан тәлкек қыла бастады.

— Түсіндірер едім, егер...

— Егер жұбайым болсаң, солай ғой, айта алмай тұрғаның?

— Айтайын дегенім: «Егер мені тыңдасаң» демек едім.

— Жалтарма!.. Білем, сол сөзді айтуға батылың жетпей менен бір емес, екі рет айрылып қалғаныңды. Өтірік деші?

Нұрланға бұл сөз өте ауыр тиді, — іштей беті қабыршақтанып, жазылып келе жатқан жараның бетін қайта тырнағандай.

Ызадан туған әсердің ықпалы ма, Нұрлан кілт өзгерді.

— Сен мені ғашық деп жүр ме едің?

— Емеспін деші?.. Тура қара көзіме! — Нұрлан күліп жіберді.

— Саған ғашық болсам неге айтпаймын: «сүйем, өмірлік дос болайық!» деп... ә?

Нұрлан осы сөзді айтарын айтты да, терезе алдында тұрып, тау бөктерінде құстың ұясындай қарайған ағаш үйлердің шатырына, тоқал үйлердің мұржасына көз жібергенімен, бірін көрген жоқ, өзінің ішкі сарайына үңіліп, таңырқап тұр — жылдар бойы айта алмай, қымқырып жүрген сөзін байқаусызда ызамен қажеті жоқ кезде, оп-оңай айта салды. Өмірдің келемежі осы ғой... Раушан да Нұрлан сырын түсіне қап, ойнақы, жан қытықтайтын дауыспен:

— Әлі де кеш емес, жігітім, — деді.

— Мәліктей жары бар әйел мақтаныш етуі керек. Мәлік — менен артық.

— Кім артық, маған кім ұнайды, оны өзім білем! — Раушан бетін-бетіне тақап, ыстық демімен Нұрланның жанын өртеп:— Құшақта!.. Сүй мені! — деді.

Нұрлан кейін шегініп, басын шайқады.

— Сүй! — Нұрлан кейін шегінген сайын Раушан ентелей түседі. Әмір бере бастайды.— Секретарьдан қорқасың ба?

— Сыйлаймын. Достықты жоғары бағалаймын! — Дірдір еткен Нұрлан теріс айналып, ернін тістеледі.

— Әх, несчастный сухарь! — орысшылап, жиіркене көз тастады да, Раушан жігітті жалғыз қалдырып, шығып кетті.

Бала күнінен қатар өскен, ерке Раушан емес пе, нені айтам, неге жанын қинаймын десе де еркі бар. Раушанға өкпесі жүрмейді Нұрланның. Тұлымы салбырап, қызыл камзолының өңіріне қаз-қатар қадаған күмісін сылдыратып, Нұрлан соңынан қалмай, «кет!» десе болмай, көшеде жатқан қабат-қабат тастардың арасынан селтие шыққан бірлі-жарым ал қызыл тау гүлін бірге жұлысқан жоқ па!.. Есі кіре қол ұстасып, мектепке бірге барғаны қайда?.. Кейінгі жылдары, жазда Тайжан жайлауға алып кеткенде Раушанның күзге оқуға оралуын сағына, асыға күткенін қалай ұмытар?

Бала күнгі достықтан артық не шынайы, не адал сезім бар?

Әйтсе де, Раушан әрқашанда Нұрланға қатал да, әділетсіз. Нұрланның сүйетінін біліп, еріккенде, жабыққанда іздеп кеп ажуалап, әуре қылады, өжет жанның сайқы-мазағына ұқсас.

Раушан мінезі мен Айжанды салыстырса — шынайы, балауса махаббатты, өзіне деген ұқыптылықты, берілген сақтықты Айжаннан ғана таппай ма Нұрлан? Нұрланның талай оғаш мінезін кешіріп, аса айрықша ықлас білдірген сол Айжанды кеше өкпелетіп те алды. Неткен шешілмес, шиеленіскен түйін?

Нұрлан емханада жатқан кезде, өзімен институтта бірге оқыған серік достарынан хат кеп, үйіліп қалған екен, бүгін жұмысқа шығар алдында соларға жауап қайырып, почтаға салып жіберді де, қайтарда Айжанға соқты. Почтадан қайтқанда Айжанның үйі — дәл жолы.

Шарбақтың есігін ашып, жайбарақат кіре бергенде, энеугі «Найзатас» түбінде өзі атқан қасқыр сияқты, көкшіл-сұр овчарка үдірейе түрегеп алдын кесті.

Көк шарбақ та, сұр ит те — бұл көшедегі жаңалық. Айжаннан шет жағасын естіп еді, өз көзімен көрді. Нұрқат Айжанды мықтап қоршап алғаны білініп тұр.

— Үндемес, менмін ғой бұл! Кесе-көлденең тұратыныңды білгенде, қалтама қаңт сап келетін едім Айжан құсап.— Алая қараған овчаркадан жасқанып не ілгері өте алмай, не кейін кетудің ретін таба алмай дел-сал болған Нұрлан Айжан терезесіне көз жіберді, тірліктен ешбір хабар таба алмады.

Пәле, Айжан біржола ат құйрығын кескеннің қай жағы? Нұрлан үйінің қасына жақындай бергенде, кеңсенің үй сыпыратын әйеліне тап болды.

— Нұрлашжан! — Аңадайдан айғайлап шапыраш көз алқам-салқам әйел: «Бүгін кешкі беске парткомге келсін!» деді.

Нұрлан неге шақырғанын айтпаса да аңғарады: партияға өтпек боп, арыз бергелі, міне, бір ай, ол екі ортада ауырып, емханаға түсіп қалған соң қарамай, кейінге қалдырған-ды.

Алдында биік асу тұрғанын сезінген Нұрлан қобалжи бастады. Ертең біреу партия тарихынан сұрақ беріп қалса, соған жауап қайыра ала ма? Дайын ба? Өткен жылы аспирантураға түсерде ленинизмнен экзамен беріп, «бес» алғаны қайда? Несіне жүрексінеді?

Нұрлан үйіне барған соң этажеркадағы қаз-қатар тізілген кітаптарының ішінен көк тысы бар, қалың кітапты іздеп, тауып алды да, беттерін ашып, оқымай отыра берді.

Аулада ағаш жонып отырған қораш шалдың бір әңгімесі есіне түсіп, кітаптың — әр жол арасынан жанданып үн қатып тұрып алды. ...Қылышынан қан тамған Колчак әскерінің тас-талқаны шығып, Арқаның құба жоны арқылы Қарқаралы — Абралы — Аякөзді басып, Қытай шекарасына тым-тырақай қашып жатқан мезгіл-ді. Соның бір бөлегі ел ішін ойрандап, еркегін атып, әйелін зорлап, жол аузындағы Қарқаралыға тап болып, кілең уездің басшы коммунист азаматтарын қырып кеткен.

Баянаулының бірінші коммунисті Сембі шалдың туысы Асқар Сыздықов қол жинап, алдынан қарсы аттанады. Бұлар ақтың қарулы әскерін Далба тауында қуып жетіп айқасып, екі жақ үш күн соғысады.

Мылтықты ату түгіл, қалай ұстайтынын білмейтін қазақтың жалшы-малайының, дихан кедейінің ұлдары ерен қайрат көрсетеді. Сонда астындағы «Ақселеу» атанған ақбоз атқа оқ тиіп, Асқар жаяу қап, Сембінің артына мінгеседі.

Атының басын бұрып ап, Сембі «Қайдасың, елім!» деп гартып береді.

— Ең болмаса, сені аман жеткізейін елге! — дейді ол, ондағы адал тілегі: жігіттер қырылса да, бірінші коммунист аман қалсын деу.

— Бұр, атыңның басын! — дейді Асқар әмір етіп.

— Неге, ей? — дейді Сембі таңданып, — шын-ақ өлгің келгені ме?

— Ленин құрған жаңа дүние үшін өлудің өзі — мақтаныш. Оны білесің бе? Ленин — мына жаңа өмірге деген менің адал ниетім, ақ жүрегім, ата-бабам көксеген жақсылығым, — депті Асқар. Осы бір оқиғаны, соғыс жылдары қиын-қысталаңда есіне түсіріп, бала-шаға, қатын-қалашқа үлгі есебінде қайта-қайта жыр қып айтып: «Біз не көрмедік, біз бастан не кешпедік!» деп шал өзін де, жұртты да қайрап қоятын-ды.

Ленин мен Нұрланның алғаш кездесуі әкесінің осы сөзінен басталған, ол жылдары Нұрлан — алты жасқа келген бала-ды, содан жетіге толып, мектептің есігін ашқанда бұйра шаш, кере қарыс маңдайы бар, томпиған сүйкімді үш жасар баланың суретін класта ілулі тұрғанда көрді.

— Бұл кім? — дегенде, мұғалімі:

— Ленин! Бұл — Лениннің бала күнгі суреті, — деп жарты сағат оқу бастаудың орнына Ленинмен таныстырған. Сол жеті жасар баланың мұғалім аузынан естіген сөзі міне жиырма бес жастағы қыршын жас жігіттің әлі есінде, ұмытпайды. Әсіресе мұғалім: — Ленин кім? — деп балаларға қарап тұрды да, үш рет қайталап: — Ленин сенің, сенің, сенің де... — деді әрқайсының кеудесінен түртіп: — өміріңнің мәні, жүрегіңнің қаны, дүние көретін көзің!..

Нұрлан кітапты қайта орнына салды да аулаға шығып, әкесінің қасына барды.

— Мені партияға алатын болды, аға! — Иіп қатырған уықтың басын кішкентай шапашотпен ұштап жатқан әкесінің қолынан Нұрлан көзін алмайды; кескен дөңбекті астына қойып алған, мүсіні тұғырға қонған қаршығадай, тағы да нық отыр, қол сілтесіне көз ілеспейді, тық-тық шауып, жаң-

қасы жапалақтап жауған қысты күнгі ақ қардай жан-жағына ұшып жатыр.

— Ә! — деді шал мызғымастан.— Осы әлі түскен жоқ па ең, балам?

— Жоқ, аға, мен жас емеспін бе?

— Қайдағы жас, балам, сенің кезіңде біздің Асқарлар партияға түсіп, бүкіл думанды билеген, жаңа үкімет орнатқан. Жиырма бестегі жігіт, ширек ғасыр өмір сүреді. Ол — жас па? Жас емес, жас емес! — Атом ғасырында адам да тез «пісетін», кәмелет жасқа тез толатын көрінеді ғой. Телевидение, радио, кино — баланың сана-сезімін толықтыруға керемет әсер ететіні анық. Жартылай оны, Нұрлан өз басынан да кешкен.

Қазір, міне, жиырма беске шығады, әкесі айтқандай жас та емес, (әкесіне әлі жалаң бұт Нұраш-ты) ой сезімі, ақыл-санасы қалыптасқан өмір бағасына түсінген адаммен парпар, тең түседі.

— Дұрыс, аға, мен жас емеспін. Алдымда сіз болған соң еркелей беремін де, семья көшің өзім бастасам, мүмкін, басқаша қимылдап, басқаша сөйлеуім...

Шал шауып отырған шапашотын тоқтата қойды.

— Мені арқа тұтып, маған сенгенің бе, балам?

— Әкенің арқасында не көрдім мен...

— Қазір саған пана болам ба? Егерәки, мен қараңғы болмай, қызметкер қатарында жүрсем бір сәрі...

— Сіз қазір де маған ақылыңызбен панасыз.

— Оныңа рахмет, балам.— Сембінің танауы делдініп, бет-аузы жыбырлап, қуақы әзілге бейімделгендей рең білдірді. Үні де ширақ,— Шын ба осы сөзің? — деді тесіле қарап.

— О не дегеніңіз, аға? — Нұрлан сасыңқырап қалды.

— Дегенмен сол, егерәки, менің тілімді алсаң, осы жұртпен шақылдаса берген қадір бермейді, балам, анада бір сырымды айтқам. Аузы күйген үрлеп ішеді, абайла!.. Партияға енем деп отырсың, бұрынғыдан бетер тіліңді ұштап жүресің бе, қайдам...

— Сіз маған сынама, айтыспа-тартыспа дейсіз ғой?

— Осы қалада сен жайында түрлі саққа жүгіртіп, қаңку сөз тараған сияқты. Мешкей деген жақсы атақ емес!

Нұрлан үндемеді. Әкесі бір емес, осымен екі қабат тілек артады. Бір жылдары аузы күйген әкесі, кесе толы Нұрланның ыстық ойын үрлеп отыр. Басқысы келгендей.

— Мені әкем деп сыйласаң, балам, жұртпен айтыспа.

Тек жүрген, тоқ жүреді. Ең арты бөлең екеш бөлең де өкпелі сияқты.

Нұрлан желдің қай жақтан соққанын енді түсінді,— Нұрқат бөлесі екен ғой, әкесіне салмақ сап жүрген.

Әкесі қиыла өтінеді, бұрын мұндай салмақ сап, тілек білдірген емен еді. Қайтсе екен? Әкесін тағы өкпелетіп, жалғыз қап жүре ме, құдай білсін.

Бюроға кетіп бара жатқанда Сембі «...Сүйтсе де, жолың болсын, балам!» деген-ді. Әкесінің сол тілегі қабыл болды — қаншама «қолда өскен бала ғой» деп сылап-сипап, ақыл-тілек те білдірген жоқ, қиын-қиын сұрақтар қойып бір сағат талқылап, бақайшағына шейін шағып, терлетіп ап, ақыры бірауыздан «кандидаттыққа алынсын!» деді. «Уһ» деп Нұрлан бюродан шыққан соң демін бір-ақ алды. Әнеугі өрттегі ерлігі де есепке кірді, егер оны «ерлік» деп санаған күнде?

Ерлік — Қайырбек ағайдікі, Нұрлан себін тигізді, оны атауға да тұрмайды...

Осы кештегі Нұрлан қуанышын судай сепкен Ковальчуктің жеткізген хабары. Совхоз директоры да бюро мүшесі ғой, жұрттан кейін алып қап, есік алдында тұрып өзара күңкіл әңгімеге көшті.

Тамылжыған тынық кеш көк буалдыр сағымға оранып, қала үстіне төніп тұр. Аспандағы бірлі-жарым ерте туған жұлдыздар да қол созым жерде — жап-жақын. Әшейінде таудан есетін самал да ішін тартып тына қалған.

Не Ақбет таудан, не Сабындыкөлден не бір леп, не бір ызың сезілмейді. Нұрлан ақ торғын көйлегінің жаға түймесін дегбірсіздене ағытып, кеудесін ашып, демін тереңірек алып, таза ауаны қомағайлана жұтады. Ковальчук бұрын Нұрланды менсінбей, жаратпай жүретін-ді, әнеугі өрттен соң жұмсап, иіліп қалған көрінеді, аяй ма, жоқ, Нұрлан адалдығына көзі жеткен бе? Әдетінше «г»-ны украинның «h»-сына айналдыра сөйлеп, өзінің құрбысындай, ашық әңгімелеседі. О, ғажап-ай!

— Нұрқат Саденов жазған арызды тексеруге Өлкеден комиссия келді ауданға, естідің бе? — деді директор көлге қарай баратын үй арасының соқпақ жолына түсіп.

— Нұрқаттың ба? — Нұрлан сенбеген адамдай қайта сұрады.— Не жайында?

— Арызды Асановтың үстінен жазған деседі. Негізгі фактілерін біздің совхоз өмірінен жинаған!

— Кім айтты сізге?

— Менің өзімді шақырды ғой. Мал жайынан біраз мәлімет-деректер алды... Әнеугі өртті де сұрады.

— Ол комиссия қайда?

— Асановты ертіп ап аудан аралап кеткен. Бүгін оралмақ.

— Нұрқат жазды дегенге сенбеймін. Мінезінің аусарлығы болар, бірақ Мәліктің үстінен материал жинады дегенге, ей-ей...— ойын аяқтамай қапаланған Сембин басын шайқайды.

— Ләйім, солай-ақ болсын... Досқа сену — жақсы қасиет.

— Бірімізге біріміз сенбесек — қалай өмір сүруге болады, Тимофей Федорович? — Нұрлан Ковальчукке қадала қарап, мысқылдай айтып тұр ма дегендей, ой астарын тапқысы келеді.

Ковальчук үндемеді. Екеуі қияр, картоп еккен бақ-бақтың арасымен бірінің соңынан бірі ерген қаздай, маң-маң басып көл басына барды да, сандық тастың үстіне отырды.

— Кеше мен егінді аралап қайттым,— деді Ковальчук салқындағысы кеп, сырт көйлегін шешіп.— Суға түспейсің бе?

Нұрлан кеудесін ашып, ақ марла жапсырып қойған жараларын нұсқады.

— Түскім кеп-ақ отырмын, әттең... Егін қалай екен?

— Өткен жылғыдай.

— Өткен жылы мен болған жоқпын ғой.

— Гектарына 4-5 центнерден алғамыз, содан біле бер... Тағы бір жаңалық облыстан Якупов звондады. Ол: «Ораққа қашан түсесіңдер?» деп тағы да шүйілді. Жерде пісер, дестелеп ора бастаңдар деген бұйрық берсе керек... Соны талап етеді. Ертең егінді көріп бастасақ па екен?— Нұрлан жауап қайырып үлгермеді, Ковальчук жалаңаш, трусишең суға қойып кетті. Балтамен шаба салған долбар, дөрекі дененің бұлтиған бұлшық еттері көгере-сарғайып көкшіл торғын суды оранып, көзден ғайып болды, тек Ковальчуктің қылтиған басы ғана қараяды.

Тимофей Федорович болбыр, іркілдек денесіне қарамас-тан, теңіз жиегінде өскен болу керек, жеңіл жүзіп, көлдің ортасына дейін барып қайтты.

— Қара теңіздің шалшық суы тәрізді Шибашта өскем. Қазір жүзуге қарайып қалғам ба...— деді Нұрлан ойын сезгендей, судан шығып.

— Пәле... Әлі де үйрекше сүңгісіз.

— Карта ойнайсың ба?— деді Ковальчук денесін сордырып, Нұрланның қасына отырып..

— Карта?

— Преферанс!.. Біз бірнеше адам, ішімізде Ерекең бар, оқта-текте кездесіп те қаламыз. Анда-санда сенің Нұрқат досың да қосылып қалады... Адамды түсіну қиын-ау! Соның жазды дегеніне...— Тимофей Федорович басын шайқай берді.

— Мен карта ойнап көрген пенде емеспін.

— Преферанс білмеуің сенің басыңа кемістік, жігітім! Мәдениетті ойын ғой...

Ковальчук бұрын тұйық, қытымыр, ойын-күлкі білмейтін, басқан қадамын аңдитын сақ адам ба деп шамалаушы еді, құр алақан емес, езу тартары да бар ғой, жаным-ау... Директордың алдында жұртпен араласпайтын, өмірді дара сүретін өзі болып шықты. Пәле!..

— Үйретейін, егер ықылас білдірсең,— деп Ковальчук, неге екені белгісіз, жабысып қоймайды.

Нұрлан түрлі себеп тауып зорға құтылды. Бірақ, директордың астыңғы қалың ерні салбырап, түнеріп, баяғы Нұрланның өзі білетін тұйық, қытымыр мінезіне қайта көшкендей, қалаға енісімен өз бетімен кете барды да, он шақты қадам жүрген соң қайта бұрылып, дауыстап:

— Бюроға шақырып қалуы мүмкін. Дайындал!— деді.

Директорды бүгін түсінбейді, Нұрлан. Отырған орнынан мызғымайтын, бос сөз сөйлемейтін, басқан қадамын санайтын, бұрын мұғалім болып, өзін-өзі бақылай ұстап, үйреніп қалған сақ Ковальчук, азғана уақыт ішінде бет пердесін ашып қап, қайта жаба қойды. Мұның да күліп, жадырайтын мезгілі болады екен-ау? Неге құштар болып, Нұрланға жабыса қалды,— бұ да жұмбақ!

Не, Мәліктің ыңғайына көшіп, тіл табыспақ та, не білдірмей жүріп ор қазбақ... Ізінен адастырмақ!.. Жоқ-жоқ, Ковальчук қарапайым, адал адам, айыбы — тұйық, адымы тар, бір тоға, қаңқу сөзге де жоқ, айтыс-тартысқа да бармайды, қашып жүретіннің өзі... Кейде Нұрланның өзінде де бар, білгішсіп, шақылдап, айтқанға көнбейтіні және шын.

Адам кінәні әуелі өзінен іздегені жөн бе дейім...

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

Аудандық партия комитетінің бюросы ертеңінде сағат он бірде басталды.

Нұрлан Ковальчуктен айрылысымен үйіне кеп, жиен қарындасының пісірген пельменін жеп, әлденіп алды да, өзі емханада жатқан кезде совхоз өмірінде болған жаңалықпен танысып, қанша пішен шабылды, егінді жайлаған арам шөпті дәрімен уландырды ма, солардың ақбарын қарап, ойын жүйеге сап, тап-тұйнақтай ғып, салмақтап, ертесімен бюроға барған.

Екі этажды ақ тас үйдің алды толған байлаулы ат, машина, қыбырлаған кісі. Кейбіреуі болмаса, көпшілігін таныған да жоқ, Нұрлан сәлем беріп қастарынан өте шықты. Көлбей салынған күрең сырлы ағаш баспалдақпен асығыс көтерілем деп қолында машинаға басылған қағазы бар, бұрала басып кетіп бара жатқан сидаң, қара келіншекті байқаусызда, нығымен қағып кетіп, құлата жаздады. Келіншек те: «Есуас па мынау?» дегендей адырая қарап, Нұрлан екенін таныды білем, жымнып бір жақ шетке қарай тықсырылып, жол берді. Нұрлан басын изеп: «Ғапу етіңіз!» деді. Тоқтамастан кабинетке кіріп барды.

Асығатын да жөні бар екен, бюро басталып қойған. Өлкеден келген комиссия бастығы — шашы аппақ күмістей, көзінің айналасын шырмаған өрмек іспеттес ажым басқан, егде тартқан, аққұба еркек, қорғасындай ауыр сөздермен ұрғылап тұр екен.

Ептеп, есікті білдірмей ашып, босаға жақтағы бос орындыққа отыра қалды Нұрлан.

Секретарьдың кең, жарық бөлмесі лық толы адам; бюро мүшелерінен басқа, Нұрлан көзіне ілінген өзі танитын совхоз директорлары, кейбір бөлімшелердің бастықтары бар. Бәрінің де өңі қуарып, жүдеп, комиссия бастығының сөзін қынжыла тыңдағандай.

Комиссияға таяу — төр жақтан орын қамтыған Нұрқат қанатын қсздап, тоят тілеген қаршығадай, елеңдеп отыр екен, кіріп келген Нұрланды жақтырмай, қабағын шытып, бетін төр жаққа бұра қойды.

— Аудан көлеміндегі бүкіл совхоздарды, мал өсіретін фермаларды аралап, асығыс танысқанның өзінде үлкен ойға қалдық.

Егіс көлемі көбеюдің орнына жер шаңы аспанға шығып жылдан-жылға азайып барады. Мал саны — көктемде ту-

ған түлектер қосылып, әжептәуір ауыз толтырарлық санға жетсе, қыстың ақ бораны соққанда, тең жартысын қырып ап, «ой-бу, құдай-ай!» деп санды соғып, зар қағады. Кей совхоздар өкіметке пайда берудің орнына жыл сайын қарыздар боп келеді. Өкімет берген техниканың құнын ақтау ойына да кіріп-шықпайды.

Бізде ше? Бізде шаруаға әлі де немқұрайды, енжар қарау басым. Бастықтар айғай салса да, естімеген болып, жүре беретіндер аз ба? Осы енжарлық, селқостық бүгін осы ауданды олқылыққа ұшыратты. Саденовтың өлкелік партия комитетіне жазған хаты — айдалада жалғыз қалған адамның бақырған айғайы, шыңғырған ойбайы.

Біз солай түсіндік! Осы отырғандардың бірсыпырасы Саденовты арыз жазғаны үшін іштей сөгіп, жек көріп те отыруы хақ. Ал, өзінің ар намысына қарамай, биік нысанадан көздеген адамға бұл жаны ашығандық...

Саденов істеп жүрген Баянауыл совхозын алайық...

Комиссия бастығы сөзін одан әрі тереңдеткен сайын Нұрқаттың түсі жадырап: «Бәсе, қолдасаң — осылай ашық қолда. Мына отырған кертартпаларға қыр көрсет! Әйтпесе жеп қояр ертең» дегендей, қозғалып, тамағын кенеп қояды.

Жастай бірге өскен бөлесінің ой дүниесінің қатпар-қатпарын ақтарып, болжап отырған Нұрлан, біресе көзімен оқ атып, біресе кірпідей жиырылып, сұстанып, ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді.

Нұрлан комиссия бастығының сөзін өзінше түсінеді.

«...Ең арты жаздың өзінде, Баянауыл совхозында қой өліп жатады. Неден? Қойшылар мал дәрігерінің кеңесін құлаққа да ілмейді, өз бетімен баяғы қазақ аулының кезіндегі тәсілмен жаяды.

Мысалы: жетінші отардың аға қойшысы Тайжан Шақбаев күйеу балам аудандық партия комитетінің секретары, қызым совхоздың экономисі деп соларды арқа тұтып, бағынбай, ақыры, отарда биыл қой басы кеміп қалған.

Қыс айында шөп жетпей, тау-тауға тебіндеткеннің салдарынан архар-меринос тұқымдас қойлардың бірсыпырасы суықтан ұшып өлген. Жазда малға шөп дайындау деген аудан басшыларының көкейіне кіріп шықпаған...

Биыл жаз, энеугі өртке байланысты қой өрістейтін жайылым азайды. Ол бәріңе белгілі. Ал, жетінші отардың аға

қойшысы Шақабаев мал дәрігерінің ақылын алмай, тақырға, сортаңға апарып жайған.

Сортаң жерді тереңірек қазбаса,— суы ащы, мал ішуге жарамайды, о да әліп-би. Ақыры не болды сонда? Су жетпей, малды тағы да алысқа айдап, арықтатып алған, қазір жілігі татымайды деседі...» Саденов хатының кей беттерін тұтас оқып берді де, аудан басшыларына көшті. Комиссия бастығы Мәліктің жеке басына тағылған айыптарды оқымай аттап өтті де, өз сөзі ғып түстеп: «Семья бұзатын, оқу бітіріп келген менменсіген «дон жуандар» да бар. Олар көкірегін қағып, жүгенсіз кете ме, жоқ тыно саласыңдар ма, әлде өлкенің араласуын күтесіңдер ме?»

Мәлік сұп-сұр боп, төмен қарады, кімді, нені ишаралап отырғанын о да, Нұрлан да ұқты.

Комиссия бастығы әдеп сақтаған болып, хат ішіндегі аудан басшыларына тағылған кінәнің үштен бірін ғана ортаға салды. Одан кейін, іле, сөз алған комиссияның мүшесі — Медетов, бұрын да талай ауданға келіп тісін қайрап жүргенді, соңғы кезде Якуповқа ұнап қалған екен, өлке құрған комиссияға мүше қылып, облыс атынан соны жіберген.

Күжірейген таңқы мұрын, бұйра шаш жігіт бет-әлпетінен не айтарын күн бұрын сездіре, тікірейе сөйледі. Нұрлан мұның аяусыз қатал болатынына күмәні қалмады. Сол болжамы теріске кетпеді. Ол жарты сағат аудан өмірін қаралап, бір жылы сөз, жарқын теңеу таба алмай сөйлеп-сөйлеп, ақыры, ол: қойшылардан бастап шетінен сотқа беріп, жауапқа тартуды, совхоз басшыларын орнынан алып, қууды, аудан басшылығын обкомға тапсыруды талап етті...

— Мен өз басым, осы ауданға, биыл екінші рет келдім. Бірінде жерін тексерсек, қазір мал басының өсуін тексереміз, бірінен бірі сорақы, қирап жатқан бір дүние! Қашанғы төземіз? Кәне солай демеші?— деп күжілдеп сөзін Нұрланға арнағандай, соған бетін бұрды.

«Пәле, осыны да сөз деп айтады, бұл шіріген ауыз!» деді Нұрлан іштей қарсыласып.

Бұдан кейін сөз алғандардың көпшілігі сол Медетовтың ыңғайына көшіңкіреп, аудан басшылығын түйреп кетуді өздеріне міндет көрді. Ербол Бегимов те тұлкі жүрісті адам ғой, астарлы сөз тастады. Қарсыласып, «барды — бар», «жоқты — жоқ» деп айтудың орнына «біреуді» (онысын Мәлік — Нұрлан біліп отыр) сипай қамшылап, жоғарғы жақтан келген комиссияның сыңайына бұрылды.

Бюро мүшелерінің еңсесі түсіп, қабағы жабылып, өңдері бұзыла бастады. Үміт еткен Ерекең де, ауданды қорғаудың орнына жалтақтап, өз қара басын ойлауы, кімге болса да ұнамады.

Комиссия Нұрқатты жақтауы да мүмкін, себеп: ол айыптаушы, және бірнеше фактілері шын да болар, бірақ, қарсы дау айтып, дәлел келтірсе, сендірсе басқаша қортынды жасауы сөзсіз ғой.

Бюроға қатынасып, отырған кейбір совхоз директорлары біріне-бірі қарап, дағдарып қалғанға ұқсайды. Нұрланның құлағына жаңа біреу сыбырлап: «Комиссия бастығының айтқан кінараты, жалғыз ғана Баянауыл совхозына келген жоқ, бәрімізге де бірдей ауру ғой!»— деп еді, қасындағы естіп қалғандай басын изеді.

Иә, сонда мал басының кемуі тек Нұрқат көрсеткен дәлелдерге ғана байланысты ма екен? Пәле!..

Нұрланның ойын Сорокин бөліп жіберді. Трубкасын аузынан алып, маңыздана түрегеліп, көзін комиссия бастығына қадады.

— Осы баланың... (ғапу ет, Нұрқат, сен маған қарағанда баласың!) Иә, осы баланың келтірген дәлелінің бір тармағын қолдаймын. Ол қайсы дейсің ғой? Ол — қой жайылатын жер азайды деген тармақ.

Көктемде Нұрлан Сембин «жер-жер» деп қақсап еді, біріміз оған назар аудардық па? Қолдадық па? Қайта ауыздан қағып, үнін өшірдік... Аудан жері, комиссия өздерің көрдіңдер, не боп жатыр? Топырақ борап, дауылға айналып, далада көзге түрткісіз қара түнек соғады. Қой түгіл бас қайғы.

— Сіз ақын емессіз бе жолдас...— деп атын ұмытып қалған комиссия бастығы Мәлікке қарап еді, ол тұқырайып, алдындағы қағазға бірдеме жазып жатып, көңіл бөле қоймады, терезе алдында камзолын шешіп, қысқа жеңді шұбар ала көйлекпен отырған Нұрқат:

— Сорокин,— деді.

— Иә, Сорокин жолдас, ақын болам деп бола алмай қалғансыз ба, тегі...— деді кекетіп.

— Мен сіздің өткір сөзіңізді, жолдас бастық, ұйықтап қап, ұрының соңынан далаға мылтық атқан есер шалға ұқсатам,— деді Модест Петрович күлімсіреп комиссия бастығына көзін қадап. Біреулер мырс егіп күліп те жіберді. Модест Петрович сөзін аяқтады:— Бұрын Россияның жер өлшеушілері, жер мамандары келіп осы Баянаулының тау-

лы-қыратын ерсілі-қарсылы кезіп шығып, көзімен көріп, қолымен ұстап: егін егуге жарамайды, кей жері ғана болмаса, онда да бір жылдан кейін ауыстырып, тыңайтып отыруды бірінші шарт қылған. Ал, біз солармен санастық па? Жоқ, әрине. Олар ақымақ емес-ті, жерді жақсы білетін-ді... Енді сол жерге біз егін егіп... күтпей, ақырында қой жайылатын жерден айрылдық.

«Молодец!»— деді Нұрлан іштей ойының үстінен түскен Сорокинге риза болып. Бірақ...

Сорокиннен кейін бір-екі совхоз директоры сөз алып, аудан басшыларын дәлдеп көздемесе де орағыта тигізіп, әрқилы сөз тастады. Кейі жер құнарының азайып бара жатқанын батыл айтпаса да, сылап-сипап, сабау қамшылап өте шықты.

Директорлар сөзіне қанағаттанбай тыпырши бастаған Нұрлан Мәлікке қарады.

Беу-беу. Сөз деген атқан оқ, нысана — Мәлік, күллісі де алдымен соны көздегендей. Бір қызарып, бір қуарып сол қолының салалы саусақтарын стол үстінде секірте тарсылдатып, сазарып үнсіз тыңдайды. Анда-санда алдындағы тілдей қағазға әлденені түртіп қояды.

Мәлік жарқ етіп, неге шешілмейді, кейбір ескегі жоқ, жел қалай соқса, соған ауып, жүзушілерге неге сыңай білдірмейді? Тегі, олар: «Мәліктің шаруасы бітті, ертең комиссияның қорытындысымен орнынан алады» деп сәуегейлік құрып отырғаны, қипақтаған пішінінен-ақ сезеді Нұрлан!

Кеше Ковальчук: «Асанов ашулы көрінеді, тегі біздің совхозды құрбандыққа шалып жібермесін» деп сөз арасында ескерткен-ді, әлде, сол бағытпен бюро басқарып, ақырғы сөзінде кінәні совхозға аударма салмақ па?

Жоқ, Мәлік ондай есепке бармайды, өзінің арын жоғары ұстайтын қазақ.

Нұрлан шыдай алмады, оң жағында, бір кісіден соң отырған Ковальчукті қолымен түртіп «сөйлемейсіз бе?» деп иек қақты. Берекесі кетіп өңі қашқан, терлеп-тепшіген директор, тіптен, маған «сөз беріңіз» деп сұраған да жоқ, кезекті сөйлеуші сөзін аяқтай бергенде, абажадай болып түрегелді. Ковальчук баптанып, ақырын сөйлейтін-ді, ыңыранып, табан астында тіл ұшына орала алмаған ойға бір жағынан қапаланып (себебі: тез-тез бастырмалата сөйлеудің өзі әсер етпей ме мұндайда?), енді бір жағынан ауыл ша-

руашылығына байланысты қажет сөздерді арғы ми түбінен аударыстыра іздеп, әлек болды.

Бұрын мектепте кітаптың жаттама сөздерін оқып, үйреніп қалған директор қолма-қол ойын игере алмай, Нұрқат арызының әр тармағына жауап берем деп, сөзін шашыра-тып алды.

— Совхозға келгеніме екі жыл,— деді сөз ақырында ол.— Бұрынғы мал өсіруге икемделген колхоз шаруашылығын бірыңғай егінге лайықтау қиынға түсті. Сондықтан да мал шаруасына назар аударылмай, шығынға ұшырап қалғаны рас...

Директордың сөзіне көңілі толмай, әбден ыза болған Нұрлан «пәле!» деді олқы дауыспен. Мәлік басын жұлып ап, дыбыс шыққан жаққа үңілді. Кейбіреулер бұрылып, таңдана көз тастады Нұрланға.

Ковальчук сөзінің ақырын күткен Нұрқат қопаңдап қолын көтерді. Айтатынын арызында жазған жоқ па — бұған не қылған сөз? Нұрқат елеурей, жұлқына сөйледі. Қошқардың тұмсығы тәріздес томпақ танау, жалпақ бет дембелше жігіт тастан қашап жасағандай, шымыр, дәл қазір осы бюрода отырған кісілердің бәрі жабылса да, бой беретін смес, өз күшіне сенімі мсл аяғын нық басады. Мәліктің өзінен бастап кекетіп, бетің бар, жүзің бар демей, шаптыға сөйледі.

Нұрқат бөрікпен ұрып алатын жерде көрінбейді. Аяқ алысы бөлек...

...Мәлік — жұмсақ адам, бірақ біздің өмірде қатал да бір беткей, айтқанынан қайтпайтын қарулы кісі ғана шаруа басқарады. Біздің аудандағы өндіріс оркестрін дирижердай бір таяқшаға бағындырып тұратын басшы керек... Мәлік ағай өкпелемес, әрине, бұл иленіп жатқан ертеңгі күн көретін терінің пұшпағы ғой. Осы тұрғыдан қарағанда бір есептен (неге бір есептен, ешкім түсінбеді) аудандық Советтің бастығы Ерекең іскер де қарулы...

Бөленің осы бір сөзі Нұрланды ойға қалдырды. Нені ишаралап тұр жігітің? Әлде, құтыртып шашбауын көтеріп жүрген Ерекеңнің өзі ме?

«Біріне-бірін атыстырып, біреуді біреуге айдап сап, екі ортада төре би болғысы келетін ақсақалдар әлі күнге аз емес, достым!» деп Мәлік бір сөзінде әлдененің шет жағасын шығарып қойған еді, сол осы Ерекең жайында айтылды ма екен?

Нұрқат бөгде ойлардың өрістеуіне жол бермей, жұрт ынтасын бірыңғай өзіне аударып алды. Мал басын, әсіресе, қой түлігінің ауыр халін толғана әңгімелеп, комиссия мүшелерімен қатар, бюро мүшелерін де ұйытып, өзіне қаратып алғаны кейінің қас-қабағынан, тамақ кенесінен, ымыжымынан белгілі бола бастады.

— Сорлы қой қыс болса сақылдаған қаңтардың аязын да тау бөктерін өрмелеп, аяғымен қарды теуіп шөп іздейді, жазды күні тақыр мен сортаңды кезіп, не жайылым, не су таба алмай, онда сенделеді? Жазығы не осынша қорлайтын? Ол бишара бізге етін де, жүнін де береді, ішем деген адамға сүті де тегін.

Қастерлей күтіп, өсіріп, қарынды қампита ет пен май жеудің орнына аш кісі ұрысқақ дегендей, бірімізді біріміз мүйіздеп ертеден кеш айтысамыз да жатамыз. Ата-бабамыздың дәстүрлі кәсібі — мал бағу болса, соның қалай бағатынын әлі білмейміз! — деп сөзін аяқтады.

Нұрлан сөз сұрады. Жан-жағында түнеріп, қатуланып отырған адамдарға көз тоқтатып сүзіп өтіп, өзіне деген бір жылы пейіл аңғарып, күш алғысы келіп еді, Нұрқат күллісін өзіне қаратып алған ба, бірі ым қағып, рай білдірер емес.

— Нұрқат бір мектепте, бір класта он жыл бірге оқыған досым, қазақ айтқандай: «Тайдай тебісіп, құлындай шұрқырасып» өскен бөлем, сырын да, сынын да жақсы білуші едім, бүгін түсіне алмай таң қалып отырмын осыған.

Стол үстіне саусағын билетіп, нервiсiн шамасы келгенше тiзгiндеп сабырлылық жасап отырған Мәлік басын кенет көтеріп ап, Нұрланға көзін тікті.

Нұрлан сөз арасы іркіліп қалғанда Нұрқатқа тура қарап еді, ол езуін керіп, астыңғы ернін шолпылдатып сорып, «ей, тиіспе маған, сорлы!» деп кекеткен тәрізді.

— Адам мінезін түсінудің өзі — қытай тілінің иероглифін түсінуден қиын ба деп қалам кейде өз басым. Бір адамның түр-әлпеті екінші адамға қаншалықты ұқсас болмаса, мінез-құлқы да соншалықты бөлек, алуан түрлі. Мен психологиядан лекция оқымаймын, гапу етіңіздер, жол-жөнекей айтқан сөз ғой, жүйесін тауып жатқан. Бұл арада айтпағым да, ұғындырмағым да бір-ақ жай: Нұрқат жасында да ұшқалақтау еді, өсе келе сол мінезінен айрылмаған көрінеді, қайта, мінезінің сол бір қырын әрі тереңдете түскендей.

— Әй, менің мінезімде нең бар, өзіңді түзеп ал, Дон-Жуан! — деп Нұрқат қызара айғайлап жіберді.

— Сен сөйлегенде, жұмған аузымды ашпай, бойсұна тыңдадық қой, изволь, сен де тыңдап бақ!..— Нұрлан дереу жауап қайырып, бөленің үнін өшірді де, сөзін жалғанды.— Комиссияның кейбір мүшелері беделін сала қолдап, айдалада айғай салған зарлы дауыс деп қолпаштаса да, ертең Нұрқат осы елде қадірі жоқ сұңғыланың бірі атанып, бәрі теріс қарамаса, мұрнымды кесіп берейін. «Себеп» дейсіз ғой? Себебі: оның жоғарғы орынға арыз жазғандығынан емес, арызды неге жазуға болмайды? Болады. Бірақ, халыққа пайда тигізетін мәселенің маңында ғана дау-жанжалға ашық бару керек!

— Мұның көтеріп отырғаны: ел қамын ойламайтын принципсіз мәселе деп ойлайсың ба? — деді бір бүйірден қыстырыла Медетов.

— Солай деймін де, соны қазір дәлелдеп бергім де келеді.

— Құп! — деді Нұрқат ыржиып, сетік тісін ақситып.

— Сізді де тыңдадық! — деп комиссия бастығы о да бір қозғалып ентелей түсті.

— Аудан басшыларына тағатын Нұрқаттың негізгі айыбы: «Мал шаруашылығы күйзеліске ұшырады, мал басы кеміп қалды» — сол ғой?

— Ұзын сонары солай! — деді тағы да Медетов.

— Жақсы солай-ақ болсын. Сонда соған кім жауапты? Оған мына аупарткомның секретары Мәлік Асанов та, совхоз директоры Ковальчук те, есік алдында «ертеңгі күнім не болар екен» деп осы бюроға кіре алмай, дағдарып тосып жүрген қойшылар да жауапты емес, менімше, жауап бермейді де.

— Сонда мен болармын жауап беретін, ә? — Нұрқаттың күре тамыры білеудей боп ісініп шыға келді.

— Қазір айтам, сабыр ет!.. Тек сөзімді бөлме! Ауданның мұндай халге ұшырауына біздің қолдан бүгінгі таңда келмейтін түрлі жағдай бар. Әуелі соны талдап алып, күнәні сонан кейін артайық!

Партия тыңды игеру керек деген ұран тастады. Бар күш-қуатты жұмсап, бүкіл техника-қаражатты төкті. Қазақтың ғасыр бойы тұнып жатқан байтақ даласын жыртып тастады.

Жақында Тың өлкесі жер қыртысын түсірген картасын қарап отырсам: құнарлы, шұрайлы — астық шығатын жер-

лер Ақмола, Қостанай, Көкшетау, Павлодар облыстарында біртегіс емес екен, әр қилы. Мысалы Павлодар облысының тең жартысын алып жатқан Баянауыл, Көкшетау маңындағы Бурабай, Қызылту немесе Ақмоланың Ереймені, Қостанайдың Аманкелдісі астық егетін аудандар емес, жер қыртысы — көделі дала, тақыр, сортаң — табиғат мал үшін, мал бағу үшін жаратқандай. Жаңа қымбатты Илья Сергеевич айтты ғой, революциядан бұрынғы орыс ғалымдары ақымақ болмаған, осы жерлерді талай кезіп, талай зерттеп, егінге лайық деп таппаған жерлерді қағазға түсіріп, сызып кеткен. Осы сияқты аудандарда мал өсірудің орнына, жапа-тармағай егін ектік, күтпедік, ақырында жердің тамырын үзіп ал, шаң-тозаңға айналдырдық, қазір жел тұрса, қара дауыл соғады. Малдың жайылымы азайды. Осының салдарынан малдың басы шығынға ұшырады.

Тыңның пайдасы аз ба еді? Бос жатқан жерді пайдаланып, бірнеше жылдың ішінде мол астыққа ие боп, халықты қарық қылдық — колхоздың, жеке шаруаның экономикасын көтердік. Кеше жүдсп жүрген колхозшылар бүгін — үй жиһазының, киім-кешегінің түзелуін былай қойғанда, біразының мінгені — мотоцикл, «Волга», «Москвич» тәрізді машина. Қарынның тойғанын айтпағанда... (Қарны тоймаса, машина ала ма!)

Сонда кейбір өлке, облысты басқарып отырған басшы азаматтар өз өлкесінің, облысының экономикасын білмейді, мамандармен ақылдасу о да жоқ; әйтеуір жоспар жасалды, қалайда соны артығымен орындауға тырысты. Кей мамандар да дер кезінде басшыларға барып, түсіндіріп, «былай етсек, қайтер еді?» деудің орнына, бастық не айтса, соның ыңғайына көшті. Жерді таңдап бермейді. Уралап жаппай жыртысқа түсті. Түйе жайылатын сортаңға, ермен, алабота шықпайтын тақырға дейін жыртылды!..—Нұрлан қолын созып, алдағы біреуге «су әперіп жіберіңізші!» деп, мөлдіреген бір стакан суды қағып сап, сөзін әрі жалғады.

Отырғандардың бірінде үн жоқ; «Әй, мынау не деп тұр?» дегендей бірін бірі шынтағымен түртіп сыбырлап жатқандарды да Нұрлан аңғарып қалды.

— Жолдас Нұрқат, біздің аудандағы мал басының оқшылығы, ең біріншіден, осы жерге байланысты. Не Мәліктің, не Ковальчуктің әлі келмейді бұған. Шынын айтайын: аудандық партия комитеті бұл мәселені ЦК-ның алдына қойды. Назар аударар деген үміт бар.

Сен, Нұрқат, іс түзеудің оңай да теріс жолын таңдап алған сияқтысың. Аудан басшыларының бірін дәріптеп, бірінің шашпауын көтергенде саған түсетіні не? Бәрібір сен одан өспейсің? — Жұрт ду күлді. Мәлік те жымып, қарындаштың түбімен столды тақылдатып, тыныштыққа шақырды.

— Білем кімді жақтап тұрғаныңды, — деді Нұрқат кеңірдектеп.

— Шешенсіп артығырақ сөйлеп жалықтырып алдым ба деп, әдейі күлдіру үшін айтқаным ғой, әйтпесе, Нұрқашжан неге өспесін, өседі! Мен осы тұста Саденов жолдас-тың өзін айыптар едім. Жоғары жаққа арыз бергенде солар қойын бағып береді деп ойлай ма екен?

Қой шығыны — жерге, жайылымға, жемге, күтімге байланысты деуің жартылай дұрыс. Бірақ, күміс теңгенің әдетте екінші жағы бар емес пе, соны көрмей жүрсің. Оған кейінірек тоқтармын, алдымен осы қойға жауап беретіннің бірі — мал дәрігері. Сен, Саденов, совхоз малының иесі, яғни, бас дәрігерісің. Не істедің, малды күтіп, мал басын аман сақтап қалуға? «Директор ананы істемеді, мынаны істемеді!» деп жағасына жармаса бересің, әділдік пе сол? Кім сенің қолыңнан алды істеймін десең? «Ковальчук рұхсат бермеді» деп аудандық партия комитетінің алдына мәселе қойдың ба? Қойды ма, жолдас Асанов? Жоқ, әрине.

Қойдың түрлі ауруына жауап беретін мал дәрігері. Дәрі-дәрмек қолыңда, неге емдемедің? Жайлау өртеніп кеткен екен, кезінде жаңа жер тауып көшіруге неге себіңді тигізбедің?.. Тайжан ақсақалға бұйрық бересің де, отарын қайда көшіруді айтпайсың. Артынан әмірімді екі қылды деп айып тағасың. Қойды сортаңға жайып, бір мезгіл жусан жегізсе, «ашықтырдың» деп байбалам саласың. Бірыңғай ет пен нан жей берсең, ішің қорытар ма еді? Сен де қышқыл, ащы тағамдар араластырып жемейсің бе?

Тайжан сықылды шалдар көзін қоймен ашып, қой ішінде өледі. Мал сүйген еңбекқор қазақтың дағдыры осы. Бұл шалдар қойды қалай жаюды қайтсе де сенен артық біледі.

Тайжан сияқты қойшы қарттарды кінәлап соттатып жібер, сонда қойды сен өзің бағарсың, ә? Әлде олардың орнына жас шопандарың дайын тұр ма? Нешеуін олардың үгіттеп, оқудан алып қалдың?..

Кеше, Ковальчук жолдас комиссиядан қорқып, өзіне сөз келтірмес үшін: «күн бұрын совхоздың партия комите-

тінде қарап, кей коммунистерді жазалап алмақ та болды. Әйтеуір, бюро мүшелері оған көне қойған жоқ. Директордың өз басын қорғау, ақтау жолы маған ұнамайды.— Нұрлан тағы да бір тыныстап, су ішті.

— Айналып-үйіріліп келгенде, кінәлі қып, құрбандыққа шалмағы — отарға барса қой сойып беріп, жаны қалмай құрметтейтін, күтетін қойшылар... Ей, ұялмайсың ба, әкеңдей кісінің сақалына жармасуға?

Нұрқат атып тұрып, қолын сілтеп, күжілдеп айғай салды.— Не өзі бұл — мені талқылау ма?

Нұрланның кей сөзіне басын изеп, мақұлдаған кейіп білдіріп отырған Мәлік жанжал шыға бастаған соң, әдеп сақтап, тәртіпке шақырды.

— Сөзім созылып кетсе кешіріңіздер! Тағы бір жайға тоқтап өтпекпін: ол — қойды қалай бағу, қалай өсіру керек деген ой қайсымызды болсын толқытады. Ғасырлар бойы Баянауыл төңірегіндегі ел — қой жайып, қой өсіріп, күнін көріп келген. Бұл аймақтағы атақты байларына 20 мыңнан қой біткен, соны ол қыс болса тауға тебіндетіп, жаз болса жайлауға айдап, не шілденің ыстығында, не қаңтардың аязында бір лақ шығын қылмаған жылдар болған деседі. Осы күнге шейін әкеміз жыр ғып айтады. Бізде қазір техника бар, трактор, вертолет, самолет, түрлі қар күрейтін машиналар ұшан-теңіз. Бізге жұт апат емес сияқты, бірақ қыста суыққа шыдамай қой бір қырылса, шөптің аздығынан екі қырылады. Қой тау беткейінде жайылып, тебіндей алмайды: жүні тақыр, тұяғы жұқа. Өткен жылы бұл ауданда болғамын жоқ. Ковальчук жолдастың айтуына қарағанда «астық жоспарын орындаймыз» деп, бүкіл совхоздар арпа, бұршақ сықылды дәнді дақылдарды үкіметке тапсырып жіберіп, өздерінің малы қыста аш қалған. Осылай орындаған жоспар кімге керек?

Арзан атаққа құмарлық әлі де денені улаған арақтай ақсатып, басты тауға да, жарға да соқтырып жүр. Қоятын мезгіл жеткен жоқ па осы?

— Не істеу керек?

Кейбіреулер Австралияның қой бағу әдісін қолдануды мақұлдайды. Оған өз басым қосылмайым. Әр елдің — ауа райы, климаты, жер қыртысы — әрқилы. Соған қарай икемделмесе, бөтен елдің іс тәсілін түгендей көшіріп алу — жақсылыққа апармайтынына шегім бар.

Баянауыл — мал өсіретін аудан. Қалай ек, олай ек, тау-

лы, қырат, адырлы жерде бидай шықпайды. Сондықтан астықты ауданның санатынан түгелдей шығарып, бүкіл техниканы алуан түрлі шаруа жүйесін, қой өсіруге лайықтау қырағылық, келешекті ойлау дер едім.

Нұрқат айтқан «сорлы қойды» қыс айларының ашық та жылы күндерінде тау беткейінде, адырларды тебіндетіп, жайып, суық, аяз күндерінде кең, жарық қорада жемге көміп қойса... Баяғыдай шөпті айырмен тастамай, механикаландырып, алдындағы астауға жем өзінен өзі түсіп жатса, екінші жақтағы астауды тұмсығымен түртіп қалғанда суы сырылдап ағып жатса...

Жазды күні көктемде, күзде қойды арнаулы жайлауларда бақса, мысалы, күздік жайлаудың көктемнен айырмасы болмай ма, қазақ бұрын өрт салып, қауды өртеп, жердің бетін құлпыртып, көк барқыт кілемге айналдырған. Сондағы мақсат — қойды көкке жаю.

Қазір ойлап отырсаң: малдың организміне қажет витаминдерді сол көк арқылы берген екен.

Ал күзде ше? Күзде: шөбі сарғайып қуарып кеткен жайлауға қумай, қсйды бұлақ маңындағы көк орайға жайса... Мысал үшін ғана айтам: бұл ғылыми жолмен зерттеліп, дәлелденген пікір емес, болжау ғана.

Қойды қалай, қайда жаюдың өз әдісі бар. Тайжан қартпен бір кеңескенімде, ертесімен көк орайда бақсаң, түс ауа сортаңды, жусанды жерге бағу орамды дегенді. Көрдіңіз бе, қойға қандай шөп пайдалы, соны есептеп отыр қария!

Қойшылардың көбінің қолын байлайтын жай — қойды өрістетіп әкете алмайды — су жоқ өрісте. Бұрынғы байлардың құдығы құлап қалған да, жаңадан артезиян құдықтарын совхоз аз қазған, және де қойдың жайылған жеріне тізбектеп қазып үлгере де алмаған.

Қойшылар су жетпегендіктен көл маңынан ұзай алмай арқандалған аттай, шыр айналып, бір орынды қайта тақырлап жайыла береді.

Су таситын машина бірінің артынан бірі тізбектеліп қай жерде қой жайылып жүрсе, сонда апарып суаратын болса...

Сөзімді тұжырғанда айтарым: Саденов жолдас, арыз жазуға бекер асыққансың. Осы жиналған кісілерді әуресарсаңға салдың, эне, егіннің алды пісті, ораққа жұмыла аттанатын мезгіл. Енді сөзге уақыт қалған жоқ. Өзіңе өзің дүре соққанда саған не түседі? Тыйыл, Нұрқат, мұндай же-

ңілтек мінезден, халықты, келешекті ойлайық! Осы тілектің бәрінің орындалуы да ғажап емес. Жаюға бағуға қол болса де.

Мен әлгінде сөзімде: «Күміс теңгенің екі жағы бар» деген деп, сол екінші жағы — осы Баянауылда бағып жүрген қойдың тұқымы. Баяғы қазақтың «Еділбай» қойының тұқымы — салпаң құйрық, жүндес қой біржола құрыды. Қазір «Баянауыл» совхоздарының қойлары — арқар-меринос, будан, бұлар — не суыққа, не ыстыққа төзе алмайды.

Еділбай Арқаның суығында қарды теуіп, шөп тауып жейтін, ыстығында ырсы-ырсы етіп, жайылып жүре беретін. Қайталап айтам: қазақ байларының қой өсірудегі күші бүгінгі совхоз күшімен пара-пар, тең түспейді. Кемшінді. Бірақ, олардың қойы басқа-ды.

Сен, Нұрқат, мал дәрігері, қойдың шығынға ұшырауының бір себебін осыдан ізде!..

Нұрлан сөзін бітіріп, отыра бергенде, терісіне сыймай булыққан Нұрқат тағы да ұшып тұрды.

— Білем, неге суырылып тұрғанын бөлемнің. Сөз беріңіз, шек-қарнын ақтарайын!

— Жетер, Саденов, сөйледің де, арыз да жаздың, не сөз қалды енді сенен? — деді әшейінде үндемейтін Ковальчук бір бүйірден үн қосып.

Мәлік Өлкелік комиссия бастығы құлағына бірдемені сыбырлап, екеуі түсініскендей бас изесті де, жұртқа қарап: — Мәселе осымен бітті! — деді.

Жұрт әуелі аң-таң, қайтерін білмей, аңырып орнынан тұрмай отыра берді. Әдетте, арыз бойынша қаулы алып, біреуді партиядан шығарып, біреуді сотқа беріп, тас-талқан қып жататыны бәріне де мәлім, сол қағидамен өз құлақтарына өздері сенбей, тағы да бюроның жалғасын күткендей.

— Мәселе осымен аяқталды! — деп Мәлік орнынан көтерілгенде ғана «уф!» деп дем алғандай өре түрегеліп таласа-тармаса дуылдасып шықты кабинеттен.

Есік алдында бір топ совхоз директоры Нұрланды қоршап ап, кезек-кезек құшақтап баурына қысып, бетінен сүйді. «Уай, рахмет саған! Жаңа бір леп сездік қой, сенің сөзіңнен!» деп, шуылдап, тік көтеріп ап, аспанға лақтырды.

Кешігіңкіреп артын ала сары портфелін сүйретіп шыққан Нұрқат Нұрланға алая бір қарап, томпаңдап, бұрыш айналды.

Көзі шалып қалған жастау директор соңынан:

— Үшіт, үшіт! — деп ысқырып та жіберді.

Нұрқат артына бұрылып қарай алмады, мүйістен арқасы ғана жалт етті.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

Бюродағы тартыс әрқилы соқпақ, сыңар аяқ тар сүрлеу жолмен тараса да сол күні бүкіл қала тұрғындарына түгелдей жетті, «әй, пәле жігіт екен!» деп айызы қанып, Нұрланды қолпаштап, кейін Нұрқатты сөгіп: «Заты жаман ғой, шіркіннің, кеше атасы ұрыларға еріп еді, соған тартқанда!» — деп қынжыла ренжиді. Алақанның аумағындай кіші-гірім қазақ қаласының тұрғындары, бірінің-бірі жеті атасына дейін біледі. Кімнің қалай өсіп, ел азаматы болғанын сырттай қуанып: «Біздің пәленнен» деп тілегін тілеп отыратыны тағы аян. Әсіресе, шалдар екі бөленің сиыспай, айтысып қалғанын естіп жерге қарады. «Не жетпейді бұл екеуіне, құдай-ау... Ел көзіне масқара болғанша айдалада бірінің мұрнын бірі бұзбай ма?» деп те өкінді...

Нұрқаттың шадыр мінезін пайдаланып, әркімге айдап салған достары, әрине, дәлдеп атқан мылтығы атылмай қалғанына уайымдап, іштен тынған.

28 жылға шейін ескі ауылдың қаймағы бұзылмай тұрған кезде, Баянауыл ру жігінің, ру тартысының ордасы болатын-ды. Сол төңіректегі ұсақ-түйек рулар: бірінен бірі қыз алып, қыз берісіп, қаны араласқан жекжат, ағайын болса да, ру басы — ақсақалдардың атыстыруымен болыстыққа таласып, бітпейтін қиян-кескі дау-жанжалмен өмірі өтетін. Одан кейінгі жылдарда аға мұрасына не болғандай аудан маңынан ұзай алмай қалған жастардың өзі де бірімен бірі айтысып, тобықтан қағып түсіріп тастайтын қызметінен.

Бүгінгі Нұрқат дауының өзі сол «ағадан қалған мұра» сықылды Мәлікке. Бюродағы сөзінде Нұрқат: секретарь болуға жарарлық іскер де алғыр деп Ерекеңді тегін мақтамаған болар?

Ербол ағасы айдап сап жүр ме Нұрқатты, жоқ әлде, бауырына тартып жылы сөз айтқанға мүсіркеп, өз бетімен лағып жүр ме, ол арасы Мәлікке белгісіз. Ербол осы төңіректің жігіті — қыры көп, қулығы мол, сырын білмейтін аттай жалт бұрылып тастап кетуі ықтимал.

Ербол Нұрқат сөзіне мән бермеген, елемеген адам тәрізді, бұрынғыдай: «Мәке, Мәке!» деп жылып-жылып етеді, бі-

реудің ішіне кіріп шықпайсың, нені дайындап тұрғанын білу қиын кейде.

Осындай тиышын алған болжам түйінін Мәлік кеше Айжанға айтып сырласқан-ды...

Соғыстан қалған қолдағы жарасы шаншып, сыздап, жатқызбаған соң ауруханаға барып Айжанды көріп, уақыт табылып екеуі оңаша қалған. Сондағы әңгіменің бір тарауы — Нұрланның бюродағы сөзі боп, онда да шет жағасын құлағы шалған Айжан Мәліктің аузынан естігісі кеп, түртпектеп сұрақ қойып, еріксіз сөзге шақырған. Әңгіменің екінші тарауы — Раушан болған. Раушанның құрбысы емес пе Айжан, Мәлік те сондықтан жақын тартып, сырттай жылы ниет білдіріп, үйіне келгенде, шама-шарқынша ықылас бөліп, әзілдесіп талай кешті бірге өткізген-ді. Сол дағдымен Мәлік бүгін де, көптен бергі жүрегіндегі нәзік сырдың шет жағасын сетінетті.

— Раушан қалай? Көптен көре алмай жүрмін. Кешке жақын барайын десем, қол тимейді, күнде ойда жоқта бір операция жасауға тура келеді.— Айжан Мәлік қолының жарасын көріп болған соң қолын жуып, жатып сөз бастады.

— Раушан құрбың ғой, менен гөрі мінезін өзің жақсы түсінерсің — бала сияқты, шалдуар, ерке. Сәл нәрседен кілт етіп бұзыла қалады... Бірер ай сөйлеспей де жүрдік, қазір тағы неліктен екенін кім білсін, Ақбеттің басындағы бұлттай құбылып, түнеріп жүр,— деп Мәлік күлді.

— Кінәлі өзіңіз — тым ерке!

— Еркелік жастыққа тән. Еріне назданса несі сөкет? Бірақ...— Мәлік аржағын айтпай кідіріп, сөзін тілінің ұшына сақтап қалды. Айжан елегізе күтті сөз ақырын.— Раушанды еркелік билеп жүрген жоқ, көңлі тақат таппайды. Неге? Түсінбеймін, түсінуден қалдым. Талай сұрадым: бір-бірімізге қызығымыз кетсе, бөлек тұрайық, айрылайық дедім.

«Ғашық ол, білмеуші ме едіңіз?»— дей жаздады да Айжан, лапылдаған ұшқыр көңіліне тоқтау салды. Мәлік өзі де біледі. Бұл сыр тартқан сөзі де, жүректің ескі жарасын тырнағанда не табады? Айжан байыпты мінезіне көшіп, сабырлы үнде ақыл салды.

...Мәлік пен Раушан үйленгелі — үш жыл. Содан бері бойына бала бітпесе, жас келіншектің ойлағаны жөн. Айжанның өз басы осыған өте мән береді. Раушан бөпелі болса, еркелігін қалдырып, мұрнын тескен тайлақтай том-

паңдар еді бәлем нәрестенің алдында. Ал, көрдің бе, ту келіншек күніне қырық құбылып, бой бермейді.

Мәлік те қатал ұстамаған, жақсы көрген соң еркелетіп, бетінен қақпай, жүгенсіз жіберген. Айжанның ащы сөзіне Мәлік өкпелеудің орнына, жымияды — түсінеді өз қатесін. «Айт, жаным, қаттырақ айт, маған со керек, қатын жанды немеге!» дегендей, қоңырқай, шауқар бетіне іштегі мысқылдың көлеңкесі түскендей. Мәлік — тұйық, сөзге сараң. Әдетте, аз сөйлеп, көп мағына ұғындыратын адам. Айжан ойының алтын түйінін сезіп алса керек, дәл кетерде: «Рахмет, ақшаға сатып ала алмайтын кеңес бердің. Раушанның көңіл күйіне енді түсіндім!» деді.

Айжанның көңлін жыртпады ма, шыны осы ма, құдай білсін...

Айжан Мәлікті шығарып сап, операция жасаған ауруларды аралап, бірін жылы сөзбен алдандырып, енді біріне — дәрі-дәрмек бергізіп, қайта оралса, дәлізде Нұрлан тұр. Шүңіректеу қой көзі күлім қағып, қырат мұрнының желбезегі дір-дір етеді. Кеше палатада жатқанда өңі құп-қу еді, аз күннің арасында қоңырқай тартып, бетінің секпілі көбейіп, анықтала түскен. Әнеугі емханадан қашып кеткеннен бері көргені ссы.

— Қылша мойным — талша!.. Жаздым-жаңылдым.— Нұрлан даусы ойнақы да ашық.

— Сөйлеспеймін сенімен!— Айжан даусы өкпелі де қатал.

— Бір жолға кеш! — Нұрлан даусы бұл жолы жалынышты.

Айжанда үн жоқ.

— Менде бөтен ой болған емес. Тек, үйімді сағынып, өкемді қимадым.— Нұрлан даусы қоңыр да бәсең.

— Сен бала емессің, дырдай жігітсің.— Айжан даусы әлі де қатаң, әйткенмен, жарықшақ сезілгендей.

— Бала мінез... Құдай солай жаратқансын амалың не! — Нұрлан даусынан әзіл ырғағы естіледі. Үміті қайта тұтанғандай.

— Ант бер! — Айжан даусы ашына бастады.

— Честное пионерское.

— Бұл аз!

— Сайтан боп кетейін, егер соны тілесей?

Теріс қарап тұрған Айжан бұрылып, қолын ұсынды.

— Қызметің әлі біткен жоқ па?

— Шыға бер, қазір...

Халатын шешіп, тысқа шыққан Айжан, машинаның қасында тосып тұрған Нұрланға таман аяғын сескене басып, бейне үркек киіктей ойқастады.

Нұрлан машинаның есігін ашып, әлі тосып тұр. Іштей Айжанның қадамын санайды: бес... он... жиырма! Что же, сенімің кеткен екен. Кінәлі өзің. Енді төзіп бақ!

— Әкей жіберді. Қонаққа шақырады.

Айжан басын шайқады.

— О кісі шақырса, барам. Бірақ сенің көзіңе сенбей тұрмын.

Нұрлан күліп жіберді.

— Алдасам тағы көрерсің, мінші өзің!

Айжан мінер-мінбес, Нұрлан машинаның педалін басып қап, ызғытып ала жөнелді. Көшеде кетіп бара жатқан бірлі-жарым адамның үрейін ұшырып, жолдан тайдырып, иттерді соңынан шулата ертіп, Айжан тіл қатқанша болған жоқ, қала шетіне жетіп те үлгерді.

— Қайда әкеттің, жігітім? — Жігітте үн жоқ, рульдің үстіне еңкейіп жатып алған, күлімдеп, асфальт жолдың апшысын қуырып, зырлап келеді. Айжан көлді шыр айналып, «Найзатасқа» тартқанда, энеугі Нұрқат құсап, бұ да «жеңгесінің» үйіне қонақ қыла ма деп, көңіліне секем алды.

Нұрлан — адал, ақ пейіл жан, ондай атына таңба, жачына дақ түсіретін ерсі өрескел мінезді бойына қасиет тұтпайтын жігіт дейтіні қайда оңашада Айжан? Әй, тәйрі, қанша мақтағаныңмен, Айжан-ау, махаббат сазына нәзік түсінетін сыршыл жігіт бола алмады бұл!

Осы бір сөз артық айтылған жоқ па, байқасайшы! Не болды саған сеншама түңіліп? Нанбасаң, қарашы, жігіт бетіне — аққұба жүзі күреңітіп танауы дірілдеп, етженді ерні жыбырлап, бірдеме дегісі келгендей ме, қалай...

Айжанның көңлі қалған. Оның бір ауыз сөзін күткеніне, міне екі жыл — Алматыда дәмелендіріп, емексітіп жүрді де, ақыры, жоғалды да кетті. Жатақханаға келіп, тілдей қағаз тастап кеткен, ішінде бір-ақ ауыз сөзі бар: «Кешір, мен жолықтыра алмадым, Москваға аспирантураға жүріп барам, әдісірімді білдіріп хат жазармын» деген. Хат жазу ма, шу қара құйрық, көзден ғайып болды. Міне, бір жылдан асты — жалғыз, әкесі мен шешесі Ертіс жиегінде алтыншы ауылда тұрады — екеуі де мұғалім; қастарына алып, тұңғышын қызықтағысы да келетін болар, әттең қолдарына түспеді ғой.

Айжан жүрегінің Нұрлан дегенде қалай соғатынын, шіркін, ол «сезбес» аңғарса. Кім еді осы анада: «Махаббат — әуелі адамға қанат бітіріп, аспанға, қияға шарықта-тып, қыран қатарына жеткізсе, сонан соң күш қосып, балуан қылады, қолына қайла ұстап, жеті қабат тоң қазса да шаршамайтын болады» деген?

Нұрланның өзі айтқаны қайда? Мұндай сөзді жанында біреу тұрғанда айтуға батылы жетеді, қызбен оңашада қалса тілі күрмеледі — «жер», «малдан» келеді сөз саптауы. Жан тербетер ыстық сөзді бүгін айтар әлде?..

Машина «қара құдыққа» жетпей сүрлеу жолға түсіп, жонға қарай зырлады. Айнала мүлгіп кеткен, лезде ажарын жоғалтып, түнере қалды.

Жел басылып, жан-жануар айғай-шуын, жәндік сыбырын азайтып, дала тыныстаған мезгіл-ді, ымырт қараңғылығы Айжан жүрегіне үрей, сезік тудырғандай Нұрланға әлсін-әлсін көз қиығын тастап қояды. Ол тіл қатпайды.

Айжан ыңылдап ән салды. Бірдеме деудің кезегі енді кеп еді жымыып, машинаны ызғыта түсті. О, кеше! Қайда апарады? Алып қашып бара жатқанның қай жағы?

Жолдың екі жағын бірдей ақтара тінтіп, тазыдай тіміскілеген машина фары желкілдеп, пісіп тұрған бидайға түскенде, Айжанның жүрегі орнықса да бір есептен жігітке көңлі толмай, зор үміті ақталмағандай, машина шынысына бетін тақап, іркілген көз жасын көрсетпеуге тырысты. Әй, Айка, мұның не сонша ызаланып. Білмейсің бе, кейде жігіт рай бермей, қулық-тәсілге көшетінін: қыздың өзі мойнына асылғанын күтеді. Пішту! Аз шыдасаң Нұрлашжан, машинасын тоқтатады қазір. Екеуі түседі. Бірін-бірі балаша қуып сықылықтап, түнгі тымық ауаны жаңғырықтырып, егін ішінде киіктей ойран салады. Нұрлан, ақыры, қуып жетіп, белінен қатты қысып, ернінен құшырлана сүйеді. Сосын: «Айка, мен саған ғашықпын. Сенсіз өмір маған қараңғы. Кел, той жасайық, бүкіл Баянды шақырып!» демей ме?

Айжанның жүрегі лүпілдеп, бойын қуаныш кернейді. Нұрлан шын айтқан жоқ па екен? Мүмкін, әлде естімей отырған болар жел қағып. Айжан ақыры бетін бұрып, құлағын тігеді. Мелшиген Нұрланда үн жоқ, ернін жымқырып, тістеніп алған. Көзін жол жиегіндегі бидайға қадап зырлатып келеді.

— Тоқтат, машинаңды! — Айжан рульдегі Нұрлан қолына жармасты.

— Айка, немене, басың айналды ма?

Машина кілт тоқтады. Айжан есікті жылдамырақ ашып, атып түсті де егін арасымен, бет алдына жүре берді.

Соңынан Нұрлан да ерді. Белуардан келетін қызыл бидай, сабағы майысып, желкілдеп, аяққа оралып жүргізбейді. Агроном әрбір жерден бір бидайдың басын сындырып ап, аршып, дәнін аузына салады да, тістеп-тістеп тамсанып түкіріп тастайды.

Айжан егіннің орта шеніне дейін барды. Торғын ауаны кеудесін кере жұтып, серігіп, ай сәулесіне бетін төсейді. Әлгі бір әзірдегі көңіл түйткілі кейін серпіліп, оның орнын үміт басқандай. Аяғына оралған қызыл бидай «бізді де жұлып ала кет!» дегендей көйлегінің етегін сабалайды.

Бидайды жапыра басып, соңынан қуып жеткен Нұрлан аузында тістеген бидай дәні, сөз таба алмаған іспетте:

— Мынау піскен бидай емес пе, Айка! — дейді. Айжан пісті ме, піспеді ме бидайға назар аударып келе жатқан жоқ, тек қана сусындап, тербеліп тұрған егіннің алаулаған бейнесін сүйсіне тамашалайды.

Нұрлан қыз қолынан ұстай беріп еді, ол тартынып қалды.

— Айка, сен маған әлі өкпелісің бе? — деді Нұрлан қыз мінезінің неге өзгергенін түсінбей. Айжан тағы да үн қатпады.

— Айка...— Нұрлан қипақтап, тілінің ұшындағы сөзді айта алмай әлек, оны қыз да сезгендей.

Екеуі машинадан алысырақ жүріп барды. Шоғырланып қарайған газикті осы бір сәт түн қараңғылығы жұтып қойғандай, көзден ғайып болды. Әрқайсы өз ойының жібін есіп, екеуі қайта оралды машина қасына. Нұрлан көмейіндегі сөзін неге айтпайды деп таңданады Айжан. Неткен кешөң өскен балаң да баяу жігіт бұл? Әшейінде тілімен қосмосқа ұшады, сырт пішініне қарасаң — сақа жігіт, қимыл-әрекеті балаға ұқсайды...

Машина жанында Нұрлан тағы бір оқталғандай:

«Айтсайшы енді, жарқыным!» Айжан асықса да, Нұрлан асығар емес, ұялмастан бөтен әңгімеге көшіп, қыздың көңілін біржола қалдырды.

— Қайталық, мен ауруханаға керек боп қалуым мүмкін...

Қалаға жеткенше Нұрлан да, Айжан да қайтып біріне-бірі тіл қатпады.

Неткен олақ, ой-бу!..

Ковальчук бұрынғыдай емес. Нұрланға ықыласын да, көз қарасын да өзгертті: алғашқы кезде тәжірибесі аз шақар да сөзуар бүгінгі жастың бірі ме деп, бойын аулағырақ ұстап, сенбейтін-ді, енді басына төнген пәледен екі рет аман алып қалған соң, ықтиярсыз санасты. Бірақ та, тиыштығын бұзған жас жігітке, әлі де, қауіптен қарайды. Әр нәрсенің шегі бар — бір күні шектен шығып, орға жыға ма деп те сескенеді. Мүлдем беріліп те кетпей, тізгінді қолына ұстата да салмай, ретіне қарай шым-шымдап қана қарым-қатынас жасайды. Ерекеңнің де ықпалы бар — әмпей-жәмпей деген атақтан қашып, соңғы кезде жеке дара жүруді көбірек ұнатады. Кім біледі, комиссияның не деп баратынын... «бірін-бірі жақтап, ауыз жаласып алған топ» дей ме? Ковальчук құлағын түруде. Якуповтан бір дыбыс білінсе «ләппай!» деп тік тұруға дайын. «Бізді тыңдамайды» деп жазықсыз күйдіріп, қуып жіберсе, жер ортасы көктебеде жалақысыз, бала-шағасы бар, қалай күн көреді. Якупов екі рет оқталды құмақшы болып, үшіншіде аямайды...

Бүгін Нұрлан кеп: «Бірінші бригаданың егіні пісіп қапты, бір-екі күнде бастасақ қайтеді, орақты» дегенде, тартпақы мінезіне сап, тура жауап бермеді. «Екінші бригаданың егіні не халде? Өз көзіңмен көріп қайт, сонсоң біржола шешейік!» деді. Мұның аржағында өзі ғана білетін бір сыр бар: кеше аудандық атқару комитетінің председателі Ербол Бегимов Тимофей Федоровичтің үйінде қонақта отырып: «Егін тек дестелеп орылсын, комбайнмен тікелей ору тоқталсын!» деген Якуповтан нұсқау түсті!» деп бір сөзінде ескертіп те қойған. Сол сөз жадында қалған. Соны анықтап алмай тікелей орып тағы бір пәлеге ұшырап қалса, сұмдық емес пе?

Нұрланды екінші бригаданың егінін көруге жіберді де, Ковальчук өзі Раушанды шақырып алды.

Мәлік айтқан жоқ па, биыл егінді бірыңғай дестелеп ору керек деген, нұсқау бар дей ме? — Аржағын айтпай Раушанның өзіне салды салмақты.

— Якупов осыдан екі күн бұрын телефон соғып: «Егінді қашан орасыңдар? Дестелеп ору әдісін кеңірек пайдаланыңдар!» деп сұрап жатқан. Өзімен кеңеспейсіз бе? Нұрлан не дейді екен?

— Ол өткен түні бірінші бригаданың жерін көрген екен, пісті, ору керек деп келді.

— Пискен-піспегенін қайдан білген түнде? — Раушан жымия күледі (неге күледі?).

— Агроном емес пе?... Әлде болжауы ғана ма?

— Барыпты кеше, дәрігер қыздан қолы қалай босап, егінге назар аударған?

— Бірге барған ба?

— Таңертең старға бара жатып Нұрқат көрген... Өзіңіз неге бармайсыз егін басына, шүбәлі болмау үшін?

Бұл сөзді Ковальчук табылған ақыл деп санады да, машинасын шақырып алып, әуелі аудандық партия комитетіне барды. Мәлік үгітшілермен мәжіліс өткізіп жатқан соң, екінші секретарьға кіріп, нақ өзіне керек дерегін ашып шықты.

Ол: «Жақында Якупов қол қойған нұсқау кеп түсті: егінді дестелеп ору әдісін кеңінен колдану керек, бірде-бір дән жерде, не қар астында қалмасын. Егер, қалса, совхоз директоры басымен жауап береді!» деді.

Осы сөзді мықтап ұстаған Ковальчук ағызған бойы «Қара құдық» барып, бірінші бригаданың егінін өз көзімен көріп қайтып, сол күні бригадир мен комбайнерлер мәжілісін шақырды.

* * *

Директор бас агрономсыз мәжіліс шақырды деп ойлай қойған жоқ-ты, құдай берген газикпен, екінші бригаданың, егінін аралап өтіп, жолда «Жалғызата» түбіндегі Тайжан шалдың отарына соқты. Нұрлан Тайжан қарияны әкесінің досы деп қана сыйламайды, жақсы көреді, дүние қадіріне түсінген дана шал — көргені көп, аңшылық әңгімесін қызықтырып нәшіне келтіріп айтады.

Күн бұлыңғыр еді, жаңбыр сіркелеп жауып басылған. Түтіндей будақтаған қара бұлт, Ақбет таудың шыңынан Қалмаққырғанға қарай ауысып, етегі түріле бастаған.

Машинаны «Жалғызатаның» тұсына келгенде тоқта-тып, жайылып жүрген қойға қарай аяңдады Нұрлан.

Тайжан шал қойын намаздыгер салқынымен өрістетіп жіберіп, оның соңынан Алыпсоғын және қоя беріп, өзі «Жалғызатаға» арқасын сүйеп, күн сәулесіне бетін төсеп, күншуақтап отыр екен. Нұрлан жақындап келгенше, қыбыр еткен жоқ. «Жалғызатаға» мұңын шаққандай ерні жыбыр-жыбыр етеді. «Әдейі қарысып, елегісі келмейді, қи-қар шал!» — деді Нұрлан да күбірлеп, күлімсірей басын шайқап.

Нұрланның шалдуар мінезі ұстап, кісі бойындай адам мүсінді қара қошқыл тастың сыртын орап, үнсіз тұра берді.

— Әй, бұл қайсың, кел бері, мен сезбейді дейсің бе? Қария сол отырған қалпын бұзбай, таяғымен жерді осқылап қойды.

Шалдың көзі көрмей қалғаннан сау ма? Нұрлан ішкі үрейді сездірмей, ашық үнмен сәлем берді.

— Әлік сәлем, балам. Нұрланбысың?

— Ия, неге көзіңізді жұмып отырсыз?

— Бетімді күн сәулесіне қаратып, ем жасап отырмын... Күлме, балам. Бұл ата-бабадан ұрпаққа тараған ем. Өткен қыста бетімді аязға алдырып қойып едім, сол домбыққан жерім жақында қыши бастады. Әкеміз айтатын, марқұм денеңдегі қышыған жерді күнге қарытсаң, дереу басылады деп...

— Дегенмен, Айжанға бір барып, көрініп қайтқаныңыз жөн ғой...

— Бардым ғой, анада аупарткомде төбелес болатын күні... Уамай, балам, саған мың да бір рахмет. Естідім, бәрін естідім. Раушан да, Мәлік те саған риза. Нағашы затың жақсы еді, соған тартқан екенсің.

Нұрлан қымсына күледі:

— Мен соншама не істеппін, аға?

— Сен, балам, білген адамға, көптен бері жұрт аузына ілінбей жүрген сөзді тауып айтқасың.

— Ол қандай сөз еді? — Нұрлан ол сөздің не екенін таба алмаған адамдай шын мәнінде таңдана сұрады.

— Біріншіден, әділеттік, дүниеде ең биік не дегенде, әділ ханның әділеті деген екен ертеде. Екіншісінің аты — батылдық, балам! Көзге көлгірсімей шынын айту — ерлік, балам. Кей жігіттер, өзің сияқты, біреудің беделіне, біреудің дәреже бабына жалтақтай қарап, көкірегінде сайрап тұрған сөзін күмілжіп айта алмай жүр ғой. Уамай!

Нұрлан ойланып қалды.

Қой бағып жапан дүзде жалғыз жүрсе де кімнің кім екенін біліп, сын тағуы қарияның — көрегендігі. Рас, рас, ондай екі жүзді жағымпаз, арын саудаға салушы құрбылары аз ба? Кеше Алматыда оқып жүргенде талайына кездескен-ді. Әр мекемеде, әр совхозда, әр ауданда бар емес пе, жасырып керегі не...

— Сөз жүйесі оралып қалған соң ғана айттым, қартайған адам — ұмытшақ келеді, шырағым, кейін есіме түсе ме, түспей ме... — Тайжан күрек сақалын қолымен салалап

тарап, түксиген жақ, қабағын жиыра ішкі сарайына үңіледі. Бұтақты таяғын бір жақ тізенің астына басып алған — біреу ала қашатындай.— Осы біз арқа сүйеп отырған «тастың» тарихын естідің бе, балам? Жоқ... Ендеше тыңда! Баяғы заманда, тегі, Асан қайғымен тұстас бір «Тура-Жанар» дейтін кісі болған деседі. Бала күнінен бастап жұртпен сиыспай төбелесіп, тартысып өседі. Бетің бар, жүзің бар демейді, турасын айтып қарайды да отырады. Әуелгі кезде шыдап жүрсе де, кейіннен құрбылары бойын аулаққа сап, мешкей деген жақсы атақ па, маңына жуымай қаша бастайды. Ол келсе болды ойын бұзылады, балалар жақ-жақ боп төбелесіп кететінді шығарады.

Жанар өсіп жігіт болады. Ел аралап, той-думан, ойын-сауықтан қалмай, жұртпен қатар жүреді. Аздап соң ел іші Жанар барған жерде жанжал, қиян-кескі дау-дамай, егес-қияс туатынын әбден түсінеді де, ол келе жатса, есігін бекітіп, кілттеп алады. Енді Жанар елге сыймайды. Ақыры, бүкіл ел болып, соңынан тас атып, қаңғытып жібереді.

Арқасында дорба, қолында таяқ. Жанар ел қыдырады, баспаған тауы, жүзбеген көлі қалмайды, не бір шаһардан, не бір ауылдан өзіне мекендейтін аядай жер таба алмай қаңғырып қор болады. Екі адам кез боп қалса, төбелестіріп кетеді. Өзі де жадап-жүдеп, арып-ашып, қартаяды, не қыларын білмей, мұңайып, күндердің күнінде айдалада келе жатса, алдынан сақалы белуарына түскен, аппақ бір қария кездесе кетеді.

— Қарағым, кімсің? — дейді ақсақал.

— Турашыл-Жанармын. Елге сыймай жүрген елгезек, жексұрынның өзімін. Құдайдан өлім сұрап келемін,— дейді қапалы Жанар.

— Ей, пақырым-ай! Сен екесің ғой Турашыл-Жанар. Естуім бар еді... Ал, сонда не істедің жазығың не, балам?

— Жазығым: турасын айтам. Екі адам сөйлесіп отырса, біріне-бірі «әке-көке» деп сылап-сипап отырып, қойнындағы қанжарын кезейді. Мен оған шыдамаймын да турасын айтып, беттеріне басам. Үш адам кездессе, екеуі бірігіп, үшіншіні келемеж қылады. Мен жалғыз қалғанына болысам. Төрт адам бас қосса, екі ұдай боп, тартысып береді. Мен килігіп, билік айтам. Бес адам жинала қалса, бірін-бірі түртпектеп, күн көре алмайды. Мен келем де әділетіне көшем. Міне, қылмысым осы! Енді сол үшін үй жоқ,

күй жоқ, жалғыз соқа басым, қаңғырып айдалада қалдым.— дейді Жанар көзіне жас алып.

— Неге өйдейсің, пақырым, сен ұрпақсыз қалған жоқсың. Сенің әр сөзің, әр айтқан әділ өкімің жұрт арасына алдақашан таралып кеткен. Енді оны ешбір пенде баласы жоя алмайды. Ол себілген ұрық, атадан балаға қалған мирас. Сен ертең өлсең — бейітің айдалада қағылған қазықтай адам пернесін алған тас боп қатып қалады. Оның басына түнеген ұрпақтарың сен сияқты турашыл боп, жолыңды қуады,— деп ақсақал жоқ болған екен... Біраздан кейін Турашыл-Жанар жүре-жүре осы «Керегетастың» баурында қайтыс болған. Осы «Жалғызата» атанып айдалаға қазықтай қағылған жалғыз тас сол Турашыл-Жанардың бейіті деседі ел аңызы.

Нұрлан тағы да сыпайы күліп:

Алдақашан айтпайсыз ба, аға, келіп түнейтін.

— Жасыңда Сембі түнеткен де болар. Шалды білем, өз ақылы өзіне жетеді.

— Пәле, мені әкей түнетсе, сорладым де. Елден қуып, тентіретіп жіберсін дейсіз бе? — Нұрлан даусының әзілін шал сезбегендей.

— Қорықпа, балам, шындық жеңеді. Әділдік озады. Халқың үшін тентіреп кетсең — арманың жоқ. Турашыл болу — әркімнің қолынан келе бермейді, есіңде болсын! — деп шал орнынан тұрды. Бұл кезде қой ұзап кетіп еді, сөзін ол кенет доғарып, ырғала басып, соңынан аяңдады.

Нұрлан: машинамен қойға жеткізіп салайын деп еді, Тайжан көнбеді, таяғын беліне қыстырып, бөркін көзінә түсіре киіп, жүре берді.

Тайжанның соңынан қызыға қарап, сәл тұрып қалды Нұрлан. айдалада қой бағып жүрген қойшы не деп кетті? Нені меңзейді? Апыр-ай, ә?.. Бұл дүниеден тегін безген шал смес, мұның алпамсадай кең кеудесі толған сыр мен мұң, қиял мен арман, тілек пен ой шығар, қарар ма еді, шіркін, ең болмаса сығалап? Еркін далада, жападан жалғыз жүргенде зергердің оюындай миға тоқыған нақыл ойлардың бірі ғой, тегі, ссның ішінен таңдап ап «мә, саған тартқаным!» деп жарқ еткізіп, уыстай шашып кете барғаны ма, әлде?

Нұрлан машинасына мініп, ағызып келеді. Тайжан шал өміріне жақадан бір өрнек салғандай, қызыға түседі. Бүгін тіптен тау-таста, орман-ағашта, бетегелі құладүз далада

жаңа бір ашық бояумен нақышталғандай құлпыра түскенін көрдің бе, Нұрланға! Бірақ, бұл шалқыған көңіл әнін салып, ұзақ масаттана алмады. Су сепкендей басылды. Бір дөңнен аса бергенде, желе жортып, шабдарын сипай қамшылап, қарсы алдынан Нұрқат кездесе кетті.

Бұйралау дудар қара шашын шаң басқан, шайырланған түйенің жүніндей баттасып, дағарадай боп, басына сыймайды. Жел қаққан қошқар тұмсығы бұрыннан бетер делдиіп танауы дір-дір етеді. Атының басын тартып, машина тоқтамай өтіп кетер дегендей кес-кестеп, жол үстінде тұрып алды.

Нұрлан да аты үркер дегендей, алысырақ тоқтатып, машинадан түсті. Әнеугі аупарткомдегі мәжілістен кейін көргені ссы: екеуі бірінің үйіне бірі бармайды, өш! Ерні қисайып, көзі шатынап, ашу кернеген адам секілді.

— Сенің менде не әкеңнің құны бар? — деді даусы қалтырап ежірейіп. Нұрқат атып түсті де, атын ердің қасына қаңтара салды.

Нұрлан аңырайып, аузына сөз түспей тұрып қалды.

— Пәле, не дейсің, ей?

— Сенің іздеп жүргенің бәле, оны білем... Бір емес, екі емес, соңыма түсіп ап, қоймайсың ғой, күшіктей тақымдап... Қоясың ба, жоқ па — жүресің бе өз жайыңа? — Нұрқат шап беріп жағадан алып, өзіне қарай сілкілеп тартып, бетіне бетін тақады. Нұрлан жағадан алмай екі қолын салбыратып бос ұстап тұр.

— Қисық жасасаң — турасын айтпай отыра алмаймын. Кешір, достым, ол менің өмірдегі табынатын тәңірім.— Нұрлан сөзін салмақтап, дауыс ырғағын өзгерте сөйлейді.

— Турашылын, бұл неменің! Сен жағымпазсың, Мәліктің былығын жасырып, өзіңді ақтағың келеді. Үйге кәк еткен мысықсың сен!

— Айдала деме, Нұрқат, тіліңді тартып сөйле! Ауылдың тәрбиесіз әйеліндей салғыласып, арыңды айрандай төкпе!

— Сен бе арға жүгініп тұрған? Қарабет!..— Нұрқат тағы да жұлқылай тартып, төмен қарай тұқырайта бастады.

— Балағат сөз неге керек? Кел, кінәласайық — кім оң, кім сол? — Жағасын ұстап босатпай тұрған Нұрқаттың екі қолынан Нұрлан да мықтап ұстап қозғалтпады.

— Кәне, кінәлас!..— деп Нұрқат жағасын босатып, омыраулап, кіжіне сөйледі.

Нұрлан байсалды мінезбен көгалдың үстіне отырды да, күлімдеп:

— Отыр! — деді қасынан орын нұсқап.

— Сендей менің астымда машинама жоқ. Күн кешкіріп барады. Кетем... Өзің менің алдыма шығасың ба, жоқ па, бұдан былай. сныңды айтшы?

— О не деген сөзің? Сенің алдыңнан шығатын кім едің сен, қайда барып едің? — Нұрлан сөзге көнбейтінін сезген соң тәлкек қылды.

— Қылжақтама!.. Айжанда нең бар, соны айтшы әуелі?

— Нең бары қалай? Алыс-берісім жоқ. Доспыз.

— Айжанда жұмысың болмасын. Вообщем бұдан былай ол үйдің маңынан жүруші болма, білдің бе? Ығымнан жүрме. Аулақ кет, егер жан керек болса, саған.

— Қорқытасың ғой өзің?

— Қорқытам!

— Егер Айжан мені таңдаса ше?

— Таңдатпаймын сені.

— Сенің қолыңда ма ол?

— Саған алаңдамаса, әлдеқашан семья құрып отырған болар едім, сенің кесірің.

— Кінәңді маған артпа!.. Қыз сүйгенін таңдайды — ерік өзінде!

— Сонда, «мені таңдады!» демекшісің, ғой, ә?.. Уамай, шірік неме!.. Мә, саған таңдайды! — Нұрқат қолын шығарып, Нұрланның мұрнына тақады. Нұрлан шыдай алмай қолын қаттырақ қақты.

— Әй, кімнің қолын қағасың?.. Сенің-ақ ызаң өтті ғой осы! — Нұрқат дірілдеп қамшымен Нұрланды бас-көз демей тартып-тартып жіберді.

Нұрлан қолымен басын қалқалап, көзін қорғап, әуелі қарсы айбат шеге алмады. Дембелше, төртбақ Нұрқат екілене боқтап қағылездеу, ұзын, сопақ Нұрланды лезде жәукемдеп алам деген оймен қамшысын тағы да көтере ұмтылғанда, ол иек тұстан боксерлер әдісімен періп жіберді. Нұрқат серең етіп, етпетінен құлап түсті. Жалма-жан Нұрлан үстіне қона түсіп, тұрғызбай, есеңгіреп қалған Нұрқаттың екі қолын кейін қайтарып, белбеуін ағытып жіберіп, мықтап байлап, қамшысын қолынан тартып алды да, көйлегін түріп қойып, жұмсақ жерінен дүре соқты.

— Қоясың ба, есерсоқ!.. Бала күнгі жеген таяғың есіңде қалмаған екен? Әлде ет жеп, семірген соң әлім жетеді

деп ойладың ба! — Нұрлан дүре салған сайын дауыстап сөйлеп қояды.

— Болды енді! — деді Нұрқат астында жатып айғайлап.

— Қоясың ба, ендігәрі? Қолыңды көтересің бе маған?

— Түс енді. Жетті!

— Сен бұйырасың ба маған?

— ...

— Жалын!

— Мені кісіліктен шығарма, білдің бе? Аяғы насырға шабады, — деді даусы қалтырап, жыламсырап Нұрқат.

— Жарайды, ит те болсаң бөлемсің ғой. Бір жолға кешірдім. Бірақ, есіңде жүрсін: мені қоқанлоқымен ықтатын алам деп әуре болма!

Қолын шешті. Нұрқат күбжеңдеп үстін қағып, Нұрланға тура қарай алмайды.

— Мә, қамшың!.. Ұстай біл қамшыны, ақымақ! — Нұрлан лақтырып жіберді де, кете барды. Біраз жер барып, артына бұрылды да, сілейіп тұрып қалған Нұрқаттың қасына қайта оралды:

— Жарайды, ел білмей-ақ қойсын! Мә, қолым! — Нұрлан оның қатты түйілген жұдырығын қысып, сұрланған, реңсіз жүзіне аянышпен қарады. Нұрлан бұрын да, мектепте оқып жүргенде де талай айтысқан сыр мінез бөлесі — қияңқы ақылға көнбейтін қыңыр-ды, содан білім алып, ысылса да әлі арылмаған...

Жол жиегіндегі көде арасында отырған торғайлар машина дөңгелегінің астына аз-ақ түспей, пырылдап ұшып жатты. Есі кетіп жолға түсіп ап тоңқалаңдай қашқан қос аяқ та жалт бұрылып, құтылып бақты. Бұрталаңдап, жолдан шығып үлгерсе алмай, кесертке де дөңгелекпен езіліп, қала берді...

Нұрланның екі беті шиедей қып-қызыл, өзіне-өзі іштей наразы, өшін газиктен алып, шаңды бұрқыратып, зырлап барады.

Айдалада екі оқыған азаматтың тіл табыса алмай төбелесуі — қынжылуға тұратын қылық. Бір көңілге бір демеу, әйтеуір, ешкім көрген жоқ.

Естісе — өлім ғой, өлім!..

Табиғаттың шалдуар, құбылмалы мінезіне, кейде түсіну қиын. Егінді пісіреді де, жинауға ерік бермейді. Күні-түні себелеп құйған ақжауын бір жұма, ерегістірсең бір айға созылып, ақыры қалың жаңбырға айналып, қысқа соғады. Соңғы екі-үш жылғы Арқадағы осы бір ауа райының құбылысы жиі қайталап жүргенін Нұрлан еске алып, әлсін-әлсін түп-тұнық көгілдір аспан әлеміне үрейлене қарайды.

Егін орағы басталғалы бүгін, міне, бір жұма. Әлі де он бес күндей мерзім бар — осы мерзім ішінде егінді орып, астықты қалай да тапсыруы керек. Егер, үлгіре алмаса жауынға іліккені.

Қазір Арқаның жері — көк түтін, қара дауыл майданның ортасы.

Баянауыл сияқты кіші-гірім қалаларда кәрі-құртаң, бала-шағаға шейін, тайлы-таяғымен қырман басында. Кейбір кеңселерді есігіне қара құлып салып, жауып та тастаған. Кеше ертесімен шаруасы болып, аудандық комсомол комитетінің кеңсесіне барса, құлыптап қойған: «Бізді іздеген адам аудандағы совхоздардан сүзе іздесін!» деп әзілқой біреуі қағаз жазып, есігіне қыстырып кеткен.

Комсомол комитеті түгіл ауандық партия комитетінің өзінен де кісі кездестіру ілу-қағыл. Мәлік күніне бір рет соқса соғар, әйтпесе, оның өзі де совхоздарда, қырман басында түнеп қап жүр.

Дәл керек кезінде техника да, кісі де жетіспей қор қылады. Кеше мек бүгін Павлодар мен Баянауыл ортасындағы асфальтті даңғыл жолдың үсті — сыңсыған машиналар, артқаны — егін оратын жатка, заводтан жаңа шыққан комбайндар. Лек-легімен келіп, совхоз-совхоздарға таралып жатыр, аудан орталығы — жиын, қара топыр.

Машинамен бірге адамдар да келе бастады ағыл-тегіл. Қазақ университетінің бір факультетін теп-тегіс Баянауыл совхозының бірінші бригадасына әкеп жұмысқа салды.

Еңбек қарқыны күн санап қыза бастады. Жұманың ақырғы күндері жоспардың орындалу проценті шарықтап қызу өлшейтін термометрдегі сынаптай жоғары жылжыды.

Бүкіл әуе толқынында билеп-төстеп алғандай, «миллиард пұт... астық!» деген екі ауыз сөз, бұлт арасындағы нажағайға соқтығып шақыр-шұқыр етіп, құлақтан кетпей тұрып алады.

Бүкіл газет беттерін шұп-шұбар қылған осы екі ауыз

сөз халық тілегі сияқты, күн сайын қайталанып, естен шықпай-ақ қойды. Осы екі ауыз сөз Нұрланның түсіне енді: екі беті қып-қызыл, ақ селеу мұрты бар жуантық, тапал жігіт, кес-кестеп, машинаның доңғалағына да жармасты...

Міне, қазір газикпен бірге Нұрланның ұшқыр қиялы қатар жарысып, оңашада, түсіне кірген қызыл жігіті елестеп, жымиятынды шығарды: «Бишара болғаның ғой, бидай жігітке айналып, етегіне жармасып, кейін қарай тартқылап жатса!» дейді.

Нұрланның бүгінгі беті — екінші бригада. Әнеугі өрттен аман қалған «Торайғыр көлінің» түбіндегі жазықта тұтас жатқан жалпақ егін бар-ды, бүгін соған бір колонна комбайн оруға жіберген. Бастан-аяқ соның қасында болып, мақсаты — ұқыпты жинату астықты. Биыл егін көлемі азайғанмен шығымы жақсы.

Жолдың екі жағы толған машина: бірі Баянауылдағы элеваторға астық тасыса, енді бірі, астық төгіп қайтып келеді, шұбатылған шынжырдай бірінің артынан бірі тізбектелген, таусылар емес, ұшы-қиыры жоқ дамылсыз бір жүріс.

Жол үсті түнек, тозаңнан дөңгелектің алдындағы не шалшық су, не ұра — жол шұбарлығы көрінбейді. Гүріл-шу даңғаза ғып, алқапты жаңғырықтырады.

Нұрлан машинасын жолдан шығарып ап, жалғыз сүрлеумен бүйірлей тартты.

Өткен кеште Нұрлан ауруханаға барып, Қайырбектің денсаулығын біліп еді. Тәуір екен, енді бірер жұмада бір-жола жазылып шықпақ, налиды — дәл осындай қауырт кезде, ауру болып, төсекте жатқанына. Тек бір ғана көңілде демеуі бар, ол — Қайыр ағаңның үлкен баласы, орнында қалған сол; бұрын да қолының икемі бар, техника тіліне әуес бала-ды, кім біледі, әке арманын ақтай ала ма? Биыл екінші бригаданың ораққа дайындығы шамалы. Қайырбек емханаға ертерек түсіп қалды, кімнің жаны ашиды дейсің ремонтқа? Осы әңгіменің шет жағасын Қайыр ағаң сездіріп, «өзің бас-көз бол!» дегендей Нұрланға иек қағыста қылған.

Алыс жатқан бригада еді. Оның үстіне бригадирі жас, Қайыр ағаңдай тіс қаққан әккі болса бір сәрі, кім біледі, тыңдамай жүре ме жұрт оны.

Бүгін комбайн колоннасын Сағидың өзі бастамақ. Нұрлан сағатына қарады — күндізгі екі. Уәде осы екіде. Кешік-

ті Нұрлан. Жалпақ егін даласына комбайн шалғысы түскен кез қазір.

Ағызып газик қырат үстіне шыға келді. Жайқалған астық теңізінде жиырмаға тарта комбайн дәл соғыс кемесіндей, бірінің соңынан бірі тізбектеліп кетіп барады. Қырағы көз Нұрлан желкілдеген қызыл бидайды қырқып бара жатқан комбайн шалғысын шаш алатын ұстараға теңейді. Шалғы кіртілдете тураса, комбайнның жыбырлаған темір саусақтары умаждап бункерге салып, езгілеп, масағын кейін лақтырып, қызыл дәнін түйе мойын шүмекте жинап, машинаға саулата құяды.

Еңкейген күннің қызыл шұғыласына бөленген комбайнның сырты да қып-қызыл өртеніп бара жатқанға ұқсайды.

Нұрлан машинадан түсіп, жаяу қыр басында қарап тұр. Желке жақтағы таудан соққан қызыл жел де құлақ түбінен ызыңдап мазаны алады. Жердегі комбайндар сияқты тізбектеле ұшқан бір топ тырна егінді қайта-қайта айналып, әлден соң көкжиекпен тұтасқан алқаптың ең шетіне қонды. Атар ма еді, шіркін!.. Қап, мылтық неге алып шықпаған? Әй, олақ Нұрлан-ай, осылай ыңғай құр қаласың да жүресің! Жарайды, қазбалама, онан да анау комбайнға қара, Әне, әне!..

Төбесіне қызыл жалау байлаған артқы комбайн, осы бір сәтте, өктемдеп алға шыға берді. Көп ұзамай, жорғалай-жортып алдыңғы сапқа да жетті.

— Сағи! — Нұрлан қуанғаннан еліге айғай салды. Қызыл жалау Сағидың комбайнына байланбақ-ты, мынау сол, — бригадир алға озып шыққан.

Нұрлан қастарына барды. Алдында келе жатқан жалаулы комбайншы Нұрланды көріп тоқтады да, бұрылып артындағыларға: «өте беріңдер!» деп үнсіз қол сілтеп әмір берді. Аумаған әкесі — ырғала басқан жүрісі, бет бейнесі де әкесіне тартқан, тек қана сақалы жоқ, өңі жас. Осыдан жиырма бес жыл бұрынғы Қайырбек дерлік.

— Орақ өнімді болсын! — Нұрлан Сағидың қолын қаттырақ сілки қысты.

— Бірге болсын... Әкейді көрдің бе?

— Көрдім, сәлем айтты, «алға шықсын!» — деді.

— Қалай мына орысымыз? — деді Сағи шөмелей-шөмелей боп үйіліп жатқан масақты меңзеп.

— Жүйрік екенсің, соны аңғардым.

— Қыр үстіне шыға келгеніңді көріп қап, әдейі басып оздым.

— Бәсе... Не қылған жүрдек комбайн десем. Маған көрсеткен қырың екен ғой.— Нұрлан жымысып езу тартып еді, Сағи дауыстап, масаттана күлді. Қалтасынан шылымын алып, Нұрланға ұсынды, ол басын шайқап, алмады.

— Кәне, қашан бітіресің осы жерді? — Нұрлан күлкіден тыныстаған Сағи жауабын сынай, дегбірсіздене күткендей.

— Жауын жаумаса, бұл жерді ертең кешке дейін бітіріп, бүрсігүні «Қызыл шілік» маңына көшем... Осылай, дестелемей тікелей шаба береміз бе?

Нұрлан «жауын» дегенде елегізіп, тағы да аспанға қарап, Ақбеттің өркеш-өркеш шыңына ілініп қалған қойдың түбіт жүніндей, алашабыр бұлтқа көз жіберді — аздан соң тау қойнындағы үңгірден шыққандай жаңбырдың қара бұлаты сыздықтай көтеріліп, тау шыңына сәлдедей оралатыны мәлім.

— Піскен бидайды дестелеп орсаң, несі қалады?

— Директор тікелей ормасаң басыңды алам деді. Оны қайтем?

— О кісі жалпы нұсқауды айтады да. Егін шала піссе, не, әлі жетілуіне бір жұмадай уақыт керек болса, сонда ғана дестелеп орған мақұл.

— Кім білсін, келіп тағы ауыр салмағын сап, төмен тұқыртып жүрмесе.

— Жас болсаң да мойның жуан ғой, көтерерсің оның салмағын.— Бірінің сөзіне бірі мээ, екеуі түсініскен адамдай үнсіз бас изесіп айрылысты.

Нұрлан артына бұрылды да, айғай салды:

— Сағи!.. Ертең бітірсең, бәйге берем! Бәйге! — Сағи қолымен құлағын қалқалап:

— Не?.. Не дейсің? — Ол ести алмады, Нұрлан қайталамады, сөзі уыстап шашқан топырақтай жан-жаққа тарады да кетті.

Сағи да Нұрланның құрбысы. Бұ да, сол өзі оқыған Баянауылдың онжылдық мектебін бес-алты жыл кейін бітірген көрінеді. Жақында бір әңгімелескенінде: «Нұреке, оқу қайда қашар дейсің! Әке-шешейге көмектесіп, тұрмыс түзеп алмасақ, балалар көп, үй іші жүдеу» деген-ді. Әкенің таяғын ұстап, ауылда белді азамат болатын, келешекте, осы Сағи. Биылғы орақта сәті түссе, әкесін іздетпес...

Нұрлан қырман басына оралды. Қырман басы — құмырсқаның илеуіндей қыбырлаған жан, толған машина, бірі келіп — бірі кетіп, гүрілдеп, сөз айтып, түсініп болмайды.

Қаптаған жап-жас студенттер — кеуде жағы жалаңаш күнге күйген, қап-қара. Қаз-қатар тұра қап бұлшық еттерін бұлтылдатып машинаға бірі бидай артып, элеваторға жіберіп, қайсы бірі — аулақтау жерде, бидай ұшырып, таза-лап жатыр.

Таудай үйіліп жатқан қызыл бидайдың қасына келген Нұрлан бір уыс дәнді алақанына сап, салмақтап, тісіне сап жарып, дәмін алды.

— Агроном, немене, бидай кеппеп пе? — деді жас адамның даусы. Басын көтеріп алса, қоңқаш мұрын, көзілдірікті ұзын тұра студент, ыржия қарайды.

— Жаю керек әлі де... Бүгін қанша колонна кетті екен элеваторға?

— Кетіп жатыр бұйырғаны,— деді қыңырлана көзілдірікті.

— Санамайсың ба?

— Санап, немнің әлегі.

— Қалай-қалай сөйлейсің өзің?

— Ұнамаса, тыңдама, агроном! — деді соңғы сөзді даусын кере кекей айтып.

Нұрлан оны басынан аяғына дейін жиіркене шолып, қолды сілтеп «саған кеткен есіл уақыт!»— дегендей жүре берді.

Сол күні кеш екінші бригаданың қосында жаңағы студентпен Нұрлан тағы кездесті. Березент шатырдың алдында отты маздата жағып бір топ қыз бен балаң жігіттер шуылдасып, әзіл мен күлкіні де маздата жағып, думанда тып отыр екен.

— Орта толсын! — Нұрлан ойнақы да ашық дауыспен көңілді амандасты. Аузындағы күлкісін жартылай жұтып, тына қалған топ, жалт қарады.

— Кемдігі сенімен толсын, агроном! — деді манағы көзілдірік.

— Біздің қожамыз де!.. Отырыңыз! — Жастау сопақ бет аққубаша балаң жігіт сырғып орын бәрді.

— Бас агроном дегенде сақалы белуарына түскен шал ма десем,— деді сықылықтай бір қыз.

— Ғашық боп қалма! — деді біреуі көрші қызының құлағына сыбырлап. Нұрлан естісе де, естімеген болып, орталарына отырды. Құрғақ қурай тал, шыбық қарағайдың бұтақтары сытыр-сытыр етіп, лаулап жанып, алқа қотан

отырған қыз бен жігіттердің беттеріне алтыннан жаралғандай нұрлы да сүйкімді сәуле түсірген.

От — есті адам сияқты, біресе қызыл тілін жақын отырған қызға көрсетіп, мазақтаса, енді бірде алтын қолын ілгері созып, біреуінің аяғын сипағысы келгендей. Немесе садақ ұстаған баладай сырт-сырт етіп, шық атып, әрқайсысын бір селк еткізді. Кей студент шыдай алмай ұшып тұрып, үстін қағып шошыған кейіп білдіреді. Отқа қарай берсең, лаулап жанған қызыл жалын ішінен әлдекім тіріліп, айғай сала ма деп дәметесің-де. Мың бұралып, мың құбылып жалын өршіп барып, бәсеңси бастап, құрғақ отын салғанда тағы қайта лаулайды.

— Агроном, ақын емессің бе, өлең шығаратын адамдай аузың күбірлейді ғой? — деді көзілдірікті, тағы бір құрғақ бұтақты отқа тастап.

— Жұрттың бәрін өзіңдей көресің-ау? — деді қасындағы күлегеш жалпақ бет сары қыз.

— Ақындығы бар ма, еді? — Нұрлан көзілдірікке көз қиығын тастады.

— Ақын, ақын!.. Оқышы бір өлеңіңді! — деп шулап жіберді сары қыздың құрбылары.

— Осы сендер қай факультетте оқисыңдар? Тіл-әдебиет емес пе еді? — Нұрлан қоғамдық білімнің студенттері екенін кейінірек аңғарған-ды.

— Журналиспіз... Енді бір жылдан кейін қолымызға қалам ұстап, ел қыдырамыз.— Көзілдірік екіленіп, басын шалқайтып, танауын көтере қарап:— Оқыын ба, бас... агроном? — деді.

— Оқы! — делдиген қара танауына мысқылдай қарады Нұрлан.

— Тәйір, агроном поэзияны түсінуші ме еді?

— Оқысайшы, сонсоң айтайын түсінем бе, жоқ па! — Нұрлан: «Не куәкері бар екен осының?» дегендей енді құштар болды.

...Өзімді өзім сүйемін, бұл жалғанда.
Сүйе алмасаң құл боп кет, сен жалдан да!..
Бар дүние менікі. Мен меңгерем,
Сарқытыма болсын ие құр қалғандар! —
Өмір менің астымда табанымның,
Теңі бар ма, шіркін-ау, талабымның.
Ере алмасаң күндеме, жалын, сорлы,
Битін ал да сығып же талағымның!—

дегенде, бірлі-жарым қыздар. «Ах!..» деп бетін басып, шашылған бұршақтай, жан-жаққа бытырай қашты, балаң жігіттер шуылап, қол шапалақтады.

— Міне нағыз ақын деп осыны айт!

— Гениально!

— Теңдесі жоқ ақын осы болады ертең?

— Мына қыздарды жын шалды ма, ей? — деп көзді-дірік серейе түрегелді.

— «Талақ, бит» деген сөзді ерсі көрген де! — Нұрланның өзіне де ерсі. — Басқа сөз табуға болмайды ма ақын?

— Қазақ тілін білмейтін топастар! — деді де Нұрланға: — Бәсе, айттым ғой, агроном, поэзия... Слишком аулақ дүниелер, — тағы да құбылып, қабағын түйіп, ақын-жігіт қалтасынан шылымын шығарды.

— Менмені күшті тақаппар ақын ғой, сіз көңіліңізге алмаңыз! — деді жалпақ бет сары қыз Нұрланға сыбырлап.

— Пәле... Маған ұнамағаны ақиқат, жаным! Тым өр-көкірек, дандайсыған есер поэзия! — Нұрлан ақынға естірте қасақана айтты.

Ақын біреу бүйірден ине сұғып алғандай селт етіп, бар денесімен Нұрланға шұғыл бұрылды.

— Наннан басқа неге түсінесің, агроном? — Езуін керіп мысқылдай шүйірілді.

— Нан дейсің бе?.. Пәле!.. Ата-бабамыз нанды құраннан да жоғары бағалаған. Сенің өзің нанды кекетіп атайсың ғой? Көрер ем, нан жемесең, инеліктей бұралып, поэзияны да ұмытар едің, сорлым!.. Нұрлан сиша қызбай, етек-жеңін кеңірек ұстай сөйледі.

Өзара күңкілін тоқтатып, студентер құлақтарын тіге қалды.

— Жалғыз нан керек емес, достым. Адам көрегі — жақсы поэзия, музыка... Біз саған ашпыз. Баяғы, байырғы заманның өзінде де қазақ халқы батырлар жырын шығарған...

— Мұның бәрі мың рет айтылған жаттама сөздер. Лекция. Профессорлардың бірінен-бірінің көшіріп алатын қисындары. Мына, мен саған нан тауып берем. Ертелі-кеш күнім машинада, далада өтеді. Менің өз миымнан туған қиял әлемім, ой дүнием бар. Сонымен сен, ақын, санасасың ба?

— Жаңағы менің өлеңім, сол санасқаннан туған өршіл, құдіретті ойдың түйіні еместігіне көзің жете ме?

— Талғамым да, тілегім де тап сенің осы поэзияңды, пәле, құптамайды. Бұл поэзиядан сенің өз тұлғаңды көріп қана отырмын. Менменшіл, өзінен басқаны жақтырмайтын, тыраш, өмірді және білмейтін, бірақ білем дейтін көкірек басым, есерлеу жас жігіттің тұлғасы. Ал, маған қандай адамның тұлғасы керек?

— Ие. Бәсе, қандай?— деді арт жақтан біреу сөз қосып.

— Тсс,— деп екінші біреу зекіп тастады.

— Өмірге де, еңбекке де, білімге де — қомағай, ашқарақ, ширақ, ісі мен ойы тең түсетін жас жігіттің тұлғасы.— Нұрланның жүзінде де от сәуле шашып, қызара бөртіп, қызу сөйлеген адамға ұқсайды.

— Талғамыңа болайын. Бұл, досым, серость, сен әлі ауылдағы тұрпайы өмірдің ықпалынан шыға алмаған көрінесің. Сен — жер қожасы. Сен — ел ұлысың. Сенің талғамың соған қарай икемделу, заңды да. Саған мен айттайын ба, кім ұнайды: ссқаны, тракторды жырлаған ақындар!

— Пәле!..

От сөнді. Қып-қызыл шоқтың қызуы шыдатпай кейісі әрірек сырғып, от басынан қаша бастады. Біртіндеп сөніп бара жатқан шоқ табынан көзін алмай, Нұрлан ойын жалғады.

— Сенің поэзияң — лезде сөніп, лезде қызуынан айырлатын осы шоққа ұқсайды. Бізге, маған — қызуы таусылмайтын, ылғи қыздырып тұратын электр отындай мәңгі поэзия керек, шырақ... Жаңа айтым ғой, менің арманым — еңбекке де, білімге де құштар, қомағай ұл, керек десең, сен айтқан соқаны да, тракторды да жаратады. Себеп: трактордың гүрілінде өмір бар, күрес бар! Күрес — ол бақыт, табылмайтын бақыт, шырақ! «Өмір менің астымда табанымның» деген шалқыма, көпірме сөзбен менің жанымды қыздыра алмайсың... Талантты деп сені тағы күндемеймін. Кімге дәрі — талағыңның бір сығудан қалмайтын ұсақ биті?

Студенттер қол шапалақтап, ду күлді. Қыздар шықылықтап, бірін-бірі түрткілеп, ақыннан ала алмай жүрген өші бардай мазақ қылды. Ақын көздірігін жұлып ап, серейе гүрегеліп, сртаға шықты да бәтинкесінің табанымен шоқты басып:

— Өртпін отпен ойнаған! Байқа, құлқын тамақ!.. Жорғалап, күн көретіндер, қанат бітіп ұша алмайды!..— Соңғы

сөзді ақын жыр құсатып, әндетіп айтты. Студенттер тағы шуылдап, қошаметтеді.

— Браво!

— Ақын сөз таппай ма!

— Данышпан-ау, итің?

— Ақыным, сенің делебеңді қоздырып, шоқ бастырып жүрген мына достарыңның арзан бағасы. Алданып қалма!.. Сен әлі данышпан емессің, ең қинаса аспандағы қыранды еліктеген күйкентай ғанасың.

— Енді айтысты доғарыңдар. Шынында бізде көзге мақтайтын сыншылар аз емес,— деді жалпақ бет сары қыз билік айтып. Бұл қыздың құрбылары арасында беделі биік болар ма, бәрі қосылып, кеу-кеулеп ақынға сөз бермеді.

— Ой, ағай-ай,— деді тағы бір қыз.— Бізде бүгін бір сын айтып, мақтап, ертең екінші сын айтып боқтайтын ардан жұда сыншылар аз емес, кейде, тіптен, өзіміздің студенттер түгіл, газет бетінен де кездесетін үйреншікті сұйықтық қой бұл...

— Құдайға шүкір, ондай агрономдар арасында әлі жоқ.

— Тамақ әкелді! Тұрыңдар! — деген дауыс қоңыр ала көлеңкеде мүлгіп тұрған кешкі ауаны жаңғырықтырды.

— Ақыным, қош, егін жинап алған соң бір түнді тағы да поэзияға бөлерміз,— деп Нұрлан оның қолын қысты.

Ақын бір қолын жоғары көтеріп, соңынан сәлем жолдап, тамақ әкелген көшпелі «кухняға» қарны ашқан болу керек, о да жылдамырақ аяңдады.

* * *

«Қарақұдық» басына жеткенше Нұрлан ойы не Сағидың маңында өрістеп, не ақын жігіттің сөзіне үңіліп, іркіліп қалтарыста қалып қойғаны болса, соны өзінің алдына тартып, алпарысып барды. Болашақ кездесуді — пікірін жинақтап, орамды ғып айтса... Бұл жолы ақын-жігіт кенеттен тиісті, көп жайда ұтылып қалды ма, кім біледі.

Өмірдің тезінен күшті де ауыр бұл жалғанда не бар дейсің? Жолшыбай шұбалған машиналар, қара жолда төгілген бидай, әлгі бір әзірдегі мұнар басқан буалдыр қиялдан түк қалдырмады, поэзияға мас болған Нұрланды сілкілеп, аяғынан тік тұрғызып, есін жинатты. «Бір дәнді — бір мысқал алтын екенін біле ме екен, есерсоқ шофер?» — деді күбірлей, өзіне-өзі. Ұстап алса айдалаға астық шашып бара жатқанда!

Бір қырдан аса бере, алыстап кетіп бара жатқан машинаның оты көзге ілінді. Іңірдегі қою қара көлеңкені атқан оқтай зымырай тескен қызыл ноқат жеткізер емес. Нұрлан педальді қаттырақ басып, қуып берді. Дәуде болса бидайды төгіп-шашып, рәсуа ғып бара жатқан осы шофер.

Жақындай бере: «Тоқта! тоқта!» деп сигнал берді. Шофер сған елең де қылған жоқ, ұра демей, тас демей ағызып бара жатқан машина, бір шұңқырға ышқына соғылғанда, маржан бидай жан-жаққа судай шашырады.

Нұрлан басын изеп, алдына шықты да кесе көлденең деп, жол бермей тұрып алды. Машина тап қасына кеп, бір елі тимей, оқыс тоқтады.

Машинадан атып шыққан шофер жұдырығын түйіп, айғайлап тұра жүгірді.

— Өлгің келді ме, сорлы?

Нұрлан да машинадан түсіп, еңгезердей бұжыр қараның бетіне үнсіз үңілді.

— Не істеп келе жатқаныңды сезесің бе өзің?— деді сабырлы пішінде. Нұрланның салмақты кейпі оған да әсер етті ме, алғашқы қарқыннан айрылып, босаңсып:

— Не істеппін?— деді.

— Бүкіл қара жолға шашып бидайды, элеваторға неңді апарасың?

— Кімсің сен, мені тексеретін?— деді ол едірейіп.

— Совхоздың бас агрономымын. Сен қайдан келдің?

— Мен көктен түстім! — Шофер бұрылып жүре берді.

— Тоқта, жігітім, сен қыңырланба! Мына қалпыңмен бүкіл халық еңбегін ысырап қыласың, істемей-ақ қой.

— Мұрныңның суын сүртіп ал, маған ақыл үйреткенше! Не істейсің маған? Жұмыстан қумақсың ба?.. Көрерміз кімді кім қуғанын! — деп ол шаптыға сөйлеп машинаға отырды да, кейін шегініп, бұрып алып жүріп кетті. Нұрлан машина номерін жазып алды. Осы күнге шейін бір адам — сен жассың, ақыл үйретпе деп кемсінген емес-ті.

Жиырма бестегі жігіт — жастық қыла ма? Осындайлармен астықты жинап ал?! Қайдан келді екен өзі?

«Қарақұдық» басында да түн аспанын қақ жарған мотор гүрілі, ен даладағы жалпақ егінге түскен тракторлар оты түнді күндізге айналдырған, айнала күмістей жап-жарық. Белуардан келетін, басы жұдырықтай ақ бидайды дестелеп орып, сұлатып жатыр.

Апырай, мұнысы несі? Нұрлан өз көзіне сенерін де, сен-бесін де білмейді. Тікелей комбайнмен ору керек дегені қайда?

Шеткі трактористі тоқтатып алып, сұрап еді: «Бригадирдің әмірі» деді де, тоқтамай әрі қарай ора берді. Бригадирді қос алдынан тауып алды, ол: «Ертесімен директор келіп, бұйрық беріп кеткен-ді. Қайсыңды тыңдайын...» деп қынжыла жауап қайырды. Шыны сол. Не кінә тағасың бұларға?

Сол ашулы бетімен қалаға келді. Шарбақтың алдына әкеп машинасын қойды да аулаға кіріп, сыртқа орнатқан қол жуғышқа жуынып, салқындап тұр еді, баласының келгенін естіп, тықыршып жата алмаған әкесі шықты үйден.

Әшейінде сөзге де үйірлігі жоқ шал, бұл күндері, кемпірі қайтыс болғаннан бері жұмған аузын ашпайды, әдейілеп біреу кеп тіл қатпаса, өзі іздеп әңгіме де тыңдамайды, бұралқы сөзді керек те қылмайды, ертелі-кеш ермек ететіні — уық қашайды. Баласына шаңырақ көтергісі кеп, соған асығады. Осыған мән беріп, бар жігерін жұмсаса, Нұрлан еңбек сүйгіш қарияның уақыт өткізуі, ермегі деп түсінеді.

Міне әкесі мен баласы есік алдында үнсіз отыр — бірін-бірі тілсіз ұғады. Қазірде баласы іштей: «Әке киіз үйдің шаңырағын қашан көтересің?» десе, әкесі де оған: «Билік сенде, айт, балам, қашан көтергің келеді, сол күні мен де дайынмын!» дейді. Бұл ақиқат. Нұрлан талай сұрағанда, солай жауап қайырған. Нанбасаң, Нұрлан, сұрап көрші!..

«Ойбай-ау, әкетай-ау, үйленуге менің мұршам бар ма? Көрмейсің бе, сіңбіруге қолым тимейді».

«Көріп жүрмін. Сондықтан да тынышыңды алғым келмейді, әйтпесе, оңай дейсің бе, қартайғанда немере сүймеу!»

Осылай іштей қақтығысып алған кезде, шал дауыстап:

— Егінің қалай, балам? — деді.

— Егіннің шығымы жаман емес, уақытында жинап ала алсақ. Биыл жауын қалай болар екен, жылдағыдай киіп кетіп...

— Жақында жауын басталады, — деді аздап көріп-келі бар шал.

— Арқаңыз құрыстап отыр ма, әке? — Нұрлан күлді.

— Білеміз ғой. — Шал келте қайырды, қалай білетінін айтқан жоқ.

— Мүмкін мені қорқытып отырған шығарсыз?

— Сені қорқытқанда маған не түсер дейсің. Қапыда қалма!

Бұл түні Нұрлан дөңбекшіп, қайта-қайта оянып, күндегідей тұяқ серіппестен қатты ұйықтай алмады. Ояна келсе — әкесі болжаған нәсері көз алдына тұра қалады. Ертеңінде осы әкесімен екеуінің арасындағы сөз директордың кабинетінде аяқталды.

— Тимофей Федорович, бірінші бригадаға дестелеп оруға бұйрық беріп пе едіңіз?

— Ия. Бергем.

— Қалай бердіңіз. Теп-тегіс піскен егін... Ертең жаңбыр жауса, шіріп кетпей ме?

— Якуповтың бұйрығын бұзуға басым екеу емес, осында келем дейді. Әнеугіден қатал тиер бұл жолы.

— Якуповтікі — нұсқау. Дәлдеп Қарақұдыққа арнамаған болар...

Ковальчук қабағын түйді.

— Тікелей ор, дестелеп ор, әйтеуір жинап алсақ болмай ма?

— Дестелеп ору — екі жұмыс. Пісіп тұрған егінді тікелей шабу — үкіметке астықты жоғалтпай беру деген сөз.

— Піспегені болса, жерде жатып пісе түсер, қайтесін, дауласып, — деді Ковальчук баяу үнмен келісімге шақырып.

— Ертең жаңбыр болса, шіріп кетпей ме?

— Болмайды жаңбыр.

— Болады.

— Оны қайдан білдің?.. Ауа райының ақбарына қарағанда белгісіз ғой әлі.

— Табиғат тілін — кейде көп жасаған қариялар жақсы біледі. Солардың сөзіне құлақ асқан жөн. Олардың өзінің есебі бар.

— Бәлгерге сенеміз бе сонда?

— Пәле... Мен дестелеп оруды тоқтатам, Тимофей Федорович, дау-жанжалын көтеріп алдым, — Нұрлан жанында жатқан кепкесін умаждай қолына алып, тұруға ыңғайланды. Ковальчук қап-қара боп, түнеріп, салмақты денесін қозғағанда астындағы орындығы сықырлап, сынып кете жаздады.

— Жоқ, оған рұқсат бере алмаймын. Егер де тыңдамасаң, бұйрық беріп орныңнан алам.

— Тағы айтысқа кеткеніміз ғой? — Нұрлан Ковальчуктің оң жағындағы телефонға ұмтылды.

— Дайте Асанова! — дегенде, Ковальчук телефонды қолымен баса қойды.

— Асанов керек болса, кабинетіне барып сөйлес!

— Айтқаныңыздан қайтпайсыз ғой?

— Жоқ!

Нұрлан Асановты іздеп еді, кабинетінен таба алмады. Қатшысы: «Аудан аралап кеткен. Содан оралған жоқ!» деді.

Нұрлан атқару комитетінің председатели Ербол Беги-мовке кірді. Бір жағынан ел ағасы, қала берсе, бір жердің адамы болғандықтан сөзіме құлақ қояр, ұйыр, түсінер деп, үміт етіп кіріп еді. Ербол денесіне қарай мінезі де кесек боп, салғаннан шықшытын шайнай сөйлеп бетін қайтарып тастады.

— Осы сен-ақ дау-дамайсыз жүрмейді екенсің. Дестелеп ор деген нұсқау бары рас. Саған обязательно қарсы шығу керек пе? Қисық істесе, алдымен директор жауап береді!

Нұрлан Ерболдың жалпақ ақсары жүзіне тесірейе «түсінбей отырмын» дегендей қарады.

— Пәле Мәселе жауап беруде ме екен!.. Не деп отырсыз, Ереке?.. Үкіметке бидайды көбірек тапсыру керек болса, соның қамы емес пе, ойбай-ау!

Ербол мырс етті.

— Қызыл сөзге салынба, балақан!.. Жалғыз сен дейсің бе қам жеп жүрген... Сол тікелей орам деген бидайың теп-тегіс біркелкі піспеген де болар-ау... Мә қолым — соның ішінен көгі табылатынына? — Оң жақ танауындағы түймедей меңін жұлқылап, шегір көзін қадап отыр Нұрланға.

— Бірлі-жарым табылуы да мүмкін.

— Енді не шатасып отырғаның?

— Бірлі-жарым, ол — элеваторда да піседі. Сөз боп па?.. Жауын болса, қайтеміз. Екі ортада далада шірімей ме?

— Кім ол қауесетті таратып жүрген, жауын болады деп? Міне, Өлкелік ауа райы станциясының ақбары!

— Ой-бай-ау, бүкіл өлке көлеміне шамалап айтылған ақпар емес пе! Ақмола мен Баянауыл арасы 600 километр. Бұ жақта жауын болса, о жақта құрғақ болуы ықтимал.

— Білмеймін, өздерің шешіңдер! — деді де: «Сенімен жұмыс бітті» дегендей, тұқырайып алдында жатқан қағазға үңілді.

Нұрлан кетпеді, сіресіп отырып алды. Ербол қағазын анда-санда бір аударыстырады да, көз қиығын Нұрланға тастап, «әлі мұнда ғой, мына соққан!» деп тыржың етіп, басын тұқырайта түседі.

Мынау бір қадалған жерінен қан алатын кене ғой. Неге кетпейді бұл? Мелшнуін қарашы, «сөз бетті!» десең де мізбақпайды. Әкесі де бір кезде жұрттың бетін тырнаған пәледеуші еді ақсақалдар...

— Әй, сен неге кетпей отырсың? — Ербол шыдай алмады.

Мәселемді шеше алмадым, не деп кетем?

— Бузотер! — Ербол орысшылап, көзін алартып, столының жәшігінен бір папканы суырып ап, оның алдына лақтырып тастады. — Мә, оқы!

Папканың ішінен типографияда басылған егінді бөлектеп орудың нұсқауы шықты. Нұрлан асықпай ұзақ оқыды. Біреулер келіп, кетіп те жатты, телефон да шылдырап, Ербол сөйлесіп жатты бірақ құлақ қойған жоқ, беріле, зерде сала оқыды. Әбден болған соң басын көтеріп, Ерболға күлімсіреп қарады: «Сен жеңілдің!» дегендей сыңай білдіре ме, қалай өзі?

— Я, оқыдың ба?

— Оқыдым.

— Не тоқыдың?

— Бізге тікелей оруға болады екен.

— Оны қай тұсынан тауып оқыдың?

— Міне! — Ол, нұсқауға төніп, бір-екі жолды дауыстап оқыды: — «Егін жаппай піскен жерде тікелей ору керек, қалайда...

— Сол-сол, «қалайдасын» оқышы?

— Қалай да жауын-шашынға іліктірмеу керек...

— Жауын-шашын жоқ, шүкірлік! Неге асығасың?

Нұрлан орнынан тұрды.

— Мені әдейі түсінбейсіз ғой деймін.

Ербол қиналып, жүдеп Нұрланға жаны ашып, басын шайқады: не, бұл айтқанын істемей қоймайтын, іске берілген фанатик, не есуас. Екінің бірі. Ербол ағынан жарылды.

— Отыр, Нұрлаш!.. Сен ішіңнен: «Ербол ағам кертартпа, консерватор!» деп ағаш атқа мінгізіп тұрған боларсың. Бірақ, қателесесің бұл жолы, інішегім. Сенен бірнеше көйлек бұрын тоздырдық, өмірдің ащы-тұщы дәмін таттық. Орыстар айтқандай «что к чему» құдайға шүкір білеміз. Ал осы өз нысанаңнан ғана қарап, «менше» болса екен дейсің. Сен

тар ойлама, биік те кең тұрғыдан қара. Якуповтың нұсқауы бар: дестелеп қана орылсын деген. Қазір сондай мода шыққан жоқ па!.. Оның тілін алмай гөр. Біздің ауданға бұрыннан тісін қайрап жүрген адам, ертең жетіп кеп, тексерсе, күлімізді көкке ұшырмай ма? Директор ол бұйрықты біледі. Оған мен айтқам, сондықтан ол міз бақпайды. Сен жаңа өсіп келе жатқан жассың, ертең орныңнан алып, қуып жіберсе, бір бөлімшеге барып, наныңды тауып жейсің...

— Сіз ше? — деді Нұрлан ежірейіп.

Ербол Нұрланның түрін көріп, іштей қатты өкінді.

«Тұу, манадан осыған сөзді қор қылып... Мынау, сөзге иімейтін есуас қой».

— Мен нан тауып жей алмаймын. Енді түсіндің бе?

— Түсінбедім: неге нан тауып жей алмайсыз...

— Сендей дипломым жоқ қалтамда.

— Құрып кеткенде қой бағу қолыңыздан келед...

Ербол шықшытын шайнап, жұдырығын түйе бастады. Мынау өзі келемеждеп отырғанның қай жағы? Ит терісін басына қаптап қуып шықса өзін.

— Маған қой бақтырғың келді ме?

Нұрлан сасып, ұялыңқырап қалды.

— Жоқ-жоқ. Гапу етіңіз. Ереке, ол — сіз ойлағандай, астар беріп айтпап едім. Егер Якупов сізге қызмет бермей қойса, күн көріс табылар деген аңқаудың сөзі ғой...

Ербол ойланып қалды, аңқаулықпен айтуы да мүмкін...

— Жарайды, бос сөзді қояйық. Менің Асановқа баратын жұмысым бар, жігітім. Осымен әңгіме тоқталсын. Ерегіспей, директормен тіл табысып істей берсейші.

Нұрлан тағы бірдеме деп ақтала беріп еді, Ербол басып тастады. Нұрлан басын изеп, қоштасып шығып кетті. Ербол інішегінің бұл келісіне риза болған жоқ. «Халқым», «елім» деп тумай жатып, қайраткер боп кеуде қағатын өр көкіректердің бірі ме? Әлде энеугі Якуповтың тегеуріне шыдамай қайтсем егінді көбірек берем деп жүрген дәлдір неме ме?

Дегенмен пісіп тұрған бидайды неге тікелей ормайды? Жаңа Ербол қыр көрсетіп, тізгін алып кете ме деп әдейі қоштамады інішегін. Оның сөзінің жаны бар, шынында ойланған жөн болар-ау осы...

Көшеге шығып сағатына қараса, бір боп қалған екен. Мәлік ауданға оралса да, түскі асқа үйіне келген болар деген үмітпен, соның пәтеріне қарай аяңдады.

Ерекеңнің сыңайына қарағанда Нұрланды ол жақтырмайды білем. Әнеугі комиссиядан кейін, әсіресе бұл кісі күрт өзгерді. Кез келген жерде, бұрын: «Хал қалай, бала?» деуші еді, енді сұлық бас ізеп, сызданып өте шығады. Ауыл арасындағы қауесет: «Ерекең мен Нұрқат — рулас, бір атадан» дейтін, тегі, сол қанға тартпаса қары сынсын, Нұрқатқа қарсы келдің деп ызалы да. Жаңа да көпке шейін түс бермей, артынан жібіп, ақтарылғаны әлгі қызметтен шығып, қой баға алам ба дейді. Пәле!..

Мәлік үйінің алдында қаңтарылған құла жорғадай қасқиған құла «Волганы» көрген соң-ақ көңлі орнықты. Мәліктің аудан орталығына оралғанына жарты-ақ сағат болғанды, жуынып, киімін ауыстырып, жаңа ғана Раушан екеуі тамақ ішейін деп отырып жатқан. Есікті тықылдатып кіріп келген Нұрланды екеуі де қуана қарсы алды. Кішіпейіл, сыпайы Мәлік ауыз үйден орындық әкеп көптен көрмеген сырлас адамдай, жай-жапсарын қадала сұрады.

Қуана қарсы алған Раушан, әлдене жақпай қалып қабағын керіп, қырындап, сұстана берді. Оның құбылмалы мінезіне үйренген Нұрлан мән бермей, келген ісін баяндады. Совхоз директорымен екеуінің арасындағы даудың неге апарып соғатыны белгілі — ертең жауын басталса, бидай жерде шіриді. Сөзге араласпай, шай үстінде тұрып кетіп, магнитофонды жүргізіп, қоңыр дауыспен солғын нәзік музыканы елти тыңдап, соған еліктеп, әндетіп, өз бетімен отырған Раушан Ковальчуктің аты аталғанда-ақ әңгімеге араласты. Ашық жақтады.

Тіл жеткізе алмайтын сырды адам жүзінен ұғуға болмай ма кейде. Нұрлан дәл қазір Мәліктің жүзінен бір жанып, бір сенген электр шамындай, талай сұрақтың ізін тауып, Раушанмен айтысудан, қаншама бас тартса да ықтиярға қоймады.

— ...Пәле... Сонда Ковальчук теріс бастаса да, көне бер дейсің бе?

— Ковальчукті қол жаулық қыла алмайсың. Бір емес, екі емес — арыз айтып жүгіре бересің. Директордың аты — директор, сның бұйрығын сен де, мен де орындауға міндеттіміз.— Раушан біреу сөзін киіп кете ме дегендей тығыла, асыға айтты. Нұрлан үнсіз төмен қарап, кәрден шыны аяқтың сыртындағы сары ала жапырақ гүлге көзін тіккенімен мидың арғы түбіндегі талас-тартыс басқады.

Раушан бүгін тым қыңыр да тентек. Қандай шыбын

шағып, беймаза қылды екен? Бірақ, «арыз айтып жүгіре бересің» деген сөзі Нұрланның өңменінен өткендей.

— Мен коммунистпін! Егер аудандық партия комитетіне кеп мұңымды шақсам, ақылдассам, оның ерсілігі не?

— Қашаннан бері коммунист бола қалдың? — деді Раушан кекетіп, дауыс ырғағын өзгертіп.

— Туғаннан бері! — Нұрлан Раушан сөзінің астарына түсінді, «кеше ғана партияға өтіп, бүгін ауыз толтыруың ұят емес пе?» — дегені бұл.

— Менімше, сен Раушан, Ковальчукті кейде жоғары бағалайсың. Сондықтан да қорғаштайтын боларсың, түсінем. Дегенмен, тап қазір Нұрлан сөзінің жаны бар—ертең жаңбыр жауса, өзі азғантай егіннен біржола айрылмайсың ба? — деді Мәлік жұмсақ та қоңыр барқыт дауысымен Раушанның асау мінезін сылап-сипай.

Раушан қабағын шытып, шолжыңдап:

— Нұрланды сіз де жақтайсыз ғой,— деді де, екеуіне де тура қарап:— Егерде Ковальчуктің басына күн туса, мен ара түсем. Осы естеріңде болсын!

Мәлік иығын қысып, таңырқап Раушанның кішірек жұқа танауының әдемі дірілінен көз алмайды.

— Күн тумасын басына, қайтеміз жамандық тілеп.— Мәліктің осы сөзін Нұрлан да қостады.

— Күн туса, алдымен мен өзім ара түсем.— Әңгіме осымен бітті... Ас ішісімен Мәлік Нұрланды машинасына отырғызып ап, аупарткомге алып барды.

...Бір түйір дән далада қалмасын деген сөздің зор мағынасы бар. Баянауыл сияқты таулы-тастақты жерде егін шықса, оның қақ жартысын ысырап қып, не машина жолшыбай жолға шашса, не жауын шірітіп жинай алмай қар астында қалса, күнәнің күнәсі емес пе? Бұл бидайдың шығуына қанша адам күш жұмсады, маңдай терін сорғалатып, табанды тоздырып, алақанды күс қып, машинаның улы газын жұтып салған егіні, жер ананың қан тамырын идіріп, бойындағы нәрінен көрек алып, өсіп шыққан бидайы жиналмай қалса, ұрыспақ түгіл, обкомның қуып жіберуі орынды да әділ.

Мәлік пен Нұрлан сөзінің байламы осы болды да секретарь агрономға: «Егерде, егін біркелкі піссе, дестелеп орудың қажеті шамалы, тоқтат!» — деп келісім берді.

— Ал, егер, ертең Ковальчук Ислам ағайға арыз айтса ше?..

— ...Арыз айтады деп, бидайдан айрылуға бола ма? —

деді сөзін аяқтап Мәлік.— Сен мамансың, өзің шеш!.. Бүкіл аудан жерінің тұтқасын қолына ұстаған Сорокин бар, егер, ол сені қостаса, акты салыңдар!

Мәліктің ақылына еріп, Нұрлан аудандық агрономды іздеді.

Модест Петрович Сорокиннің жасы алпысқа кеп қалса да, күш-қуатын жоймаған, өмірде ұстаған бағыт-жолынан қайтпаған әділ де тұрақты адам екеніне Нұрланның көзі талай жеткен-ді.

Жақында әйелі қайтыс болып, қайғылы жүрсе де, басқаның тағдырын бір минут есінен шығармайды. Нұрлан емханада жатқанда қайта-қайта келіп, көңлін сұрап, сыртынан қамқорлық жасап жүретін кең пейіл жан. Ол Нұрланға көптен мәлім.

Қорлық, бейнетті көп көрген адамның жүрегі беріш-беріш боп қатып, түк сезбей ме деп топшыласа Нұрлан, бұл кісінікі жұмсақ, аяғыш. Сорокин біреудің әділсіздігін, қиянатын көріп тұрып, араласпай, өз жайына кеткен емес-ті. Ерні дірілдеп, көзіне жасы мөлтілдеп, ара түсіп, тілдей бастайды.

Әне бір күндері Қайырбек хал үстінде жатқанда Модест Петрович Нұрланның палатасына келіп, мұңайып: «Аяулы адам еді, өліп кетсе, өкініш-ақ!» деп тоқтады да ақталып, лагерьден келген жылы осы совхозда, екінші бөлімшеде агроном-ды, сонда дәмдес-сырлас болғанын, талай жақсылық істегенін әңгіме қылып, сол арада кез болған Ербол Бегимовке: «Қайырбектің ерлігі атаусыз қалмасын, орден берілуі талап етілсін» деп ойын білдірген; Ерекең де белгілі тартбақы мінезіне сап: «көрелік!» деген де көңліне шам алып, айқасқа түскені әлі есінде.

Трубкасын сорғылап, сақалын шоштитып, бір топ адамның ортасында тұрған Сорокинді кеңсенің алдынан тапты. Басында киіз ақ қалпақ, үстінде жұқа қара плащ, аяғында етік, нағыз күні-түні далада кезетін мамандардың киімі, жеңіл де орайлы.

Нұрланды көріп қап, назар аударып, топтан сытылып шығып, сөзді өзі бастады.

— Жақсы келдің, сені іздемек те едім,— деді де, тарқамай иіріліп тұрғандардың кейбіріне «ертең кел!», енді біреулеріне «пәленге, түгенге бар!» деп босатып жіберіп, Нұрланды қолтықтап апарып үюлі жатқан ағаштың үстіне отырды.

— Бегимовтен шыққан бетім... Сен өткен түні шоферді ұрып па едің?

Нұрлан мырс етіп күлді де, кенет тына қалды. Кешегі қаһарын тігіп кеткен шофер есіне түсті.

— Ұрғам жоқ, ұрысқам.

Нұрлан оқиғаның қалай болғанын бастан-аяқ баяндады.

— Ендеше, Бегимовтың осыдан үлкен шу көтермек ойы бар. Мен: «Байқаңыз, жала болар, біз білетін Нұрлан содыр емес, қыз мінез сыпайы ғой... дегенімде «шөп басы желсіз қимылдар ма, бірдемесі бар да!» деп бой бермеді...

— Пәле... Сонда, анау ұрды деп жазып па?

— Сөйткен де...

— Сөз бе екен осы да. Оның куәсі жоқ, етіне түскен таңбасы жоқ. Дәлелдеу қиын, Модест Петрович. Менің келгенім бұл жайында емес-ті. Егін! Егінді қалай шығынсыз жинап алу — менің табынар тәңірім осы.

Ковальчук екеуінің арасындағы тартысты, соған орай Ерекеңде, Мәлікте болғанын, Нұрлан түгелдей жеткізді.

— Жүріңіз менімен Модест Петрович. Көрейік. Егерде бидай пісіп тұрса дестелеп оруды тоқтатыңыз. Сіз — аудан көлеміндегі жер тәңірісіз.

— Егер піспесе ше?

— Онда маған сөгіс беріңіз, орнымнан алыңыз, — қылша мойным — талша!

Екеуі сол күні Қарақұдық басындағы егінді аралады. Қаз-қатар тізілген комбайндар желкілдеп пісіп тұрған ақ-бидайды шетінен қирата турап сұлатып тастаған. Жалжал боп үйіліп жатқан дестелер арасында қауызынан шығып, маржандай шашылып қалған есіл бидай!

Нұрлан десте арасында көз жасындай мөлдіреп жатқан бидай дәнін көргенде жылап жібере жаздады.

— Міне, көрдіңіз бе? — Сорокиннің қарынан қаттырақ ұстап, бір қолымен дестені нұсқады. Бұл бұл ма, ертең жауын болса, шіруіне күмән бар ма!

Сорокин үндеген жоқ, бірақ оның түксиген қабағынан, жыбырлаған танауынан іштегі бір толқынның құбылысын сезді Нұрлан.

Бригадирді шақырып алды.

— Тоқтат оруды! — деді Модест Петрович қатал үнде.

— Неге? — деді таңырқаған бригадир.

— Тікелей оруға көш!

— Директордың әмірін алмай, тоқтата алмаймын. Кеше тапсырып кеткен ешкімді тыңдама деп...

Нұрлан Сорокинге қарады.

— Естідіңіз ғой?

— Жүр, бөлімшеден телефон соғайық.

Машинаға мініп, Қарақұдықтағы бөлімше бастығының кеңсесіне барды екеуі. Бұрынғы колхоз орталығы болған үлкен ағаш үйдің алды жұмыс уақыты болса да, толған адам: бірі — ақша алып, енді бірі — ертеңгі жұмысына наряд күткен совхоз жұмысшылары, бірін-бірі іліп-қағып әзілдесіп, әзілі таусылса, ерегесіп, жаңбырдай жауған қызыл сөз, дабыр.

Сорокин мен Нұрлан кісілер арасынан сытылып өтіп, ұзынша дәліздің түбіндегі есікті ашып бөлімше бастығының кабинетіне кірді.

Бастық жоқ екен, үй жинап жүрген әйел бұл екеуіне адырая қарады — «бүлдірдіңдер ғой, жаңа ғана сыпырып қойған еденді!» дегендей бетінде кіжініс бар.

— Гапу ет, шеше, біз совхоз орталығына звондап алайық! — Нұрлан иіліп, кешірім сұрады.

Сорокин телефон құлағын жұлып ап, Ковальчукті шақырды.

— Мен Сорокинмін!.. Қарақұдықтан сөйлеп тұрмын. Дестелеп оруды... (Ар жағынан сөз саптауын түсінген Ковальчук сөйлетпей саңқылдап алдын орап, сайрап жатты. Нұрланға да естіліп тұр. Облыстың нұсқауы бар, басым екеу емес, бұза алмаймын!.. Жалғыз Қарақұдықтағы бригада емес басқа да бригадалар да тікелей орып, былықтырын жатса керек. Модест Петрович, сен білгіш баланың ісін бақылауға алмасаң, бірге жауап бересің ертең.— Тимофей Федорович! — деді тарғыл дауыспен Сорокин.— Болдың ба?.. Болсаң, піскен егінді дестелеп орудың қажеті шамалы. Тез бұйрық бер де, тоқтат! Әйтпесе, акты салам!.. (Ковальчук тағы ұзақ сөйлеп кетіп еді, Сорокин сөзін бөлді). Көнбейсің бе?.. Актыны бүгін аупарткомге түсірем!.. Ренжіме маған.

Сорокин мен Нұрлан акты жасап, қол қойды да Мәліктің қолына табыс етті. Бұл — сол күні кешінде болған-ды, ертеңінде, таң алдында Ақбеттің шыңына сұр түбіт шәлідей оралған жаңбыр бұлт себелеп, түске дейін жауды. Сембі де, оның болжауымен тырбаңдап шама-шаркынша әрекет жасаған Нұрлан да, тілін таңдайына тоқылдатып басын шайқады. Әттеген-ай!.. Бірнеше күнгі шабылған егін бастырылмай судың астында қалды...

...Нұрлан асығып-үсігіп, бір кесе шайды ішер-ішпес, аудандық партия комитетінің бірінші секретарына келсе, Мәліктің алдындағы екі адамға көзі түсті: Сорокин трубкасын құмарта сорғылап терезеден көзін алмай түрегеп тұр да, Ковальчуктің өңі қашқан, бозарған, салы суға кетіп жабырқап ол отыр. Не боп қалғанын сұрамай-ақ түсінді — өткен түнгі жауын әтеш құсап қоразданып жүрген директорды суға малып алып сүмірейтіп тастаған сықылды.

* * *

Қазір Айжан мен Раушанның арасы қайта жақындасты: бір-біріне сыйлас құрбыдай телефон соғып, ауыл-аймақтың арасындағы өсек-әңгімені талқылап, кеші боста киноға барғыштай, қайтарда Раушанның үйіне кеп, шай ішіп, жатар алдында музыка ойнатып, билеп баяғыдай көңіл көтереді.

Раушанның құбылмалы мінезіне үйренген Айжан өзі иіліп, баурына тарта бастады. Әуелгі кезде, бұрынғы дағдымен тыжырынып, менсінбегенін ашық сездірген Раушан аздан соң құрбысының жылы сөзіне, жағымды дауысына бойсұнып, емханаға келіп емделетін де болды.

«Бөпе тауып, тыр жалаңаш тырбаңдатып, алақаныңа салып, ніскелеп, мүсіркесең, шіркін...» деген Айжан әзілінен кейін, аналық сезімі оянды ма, бір ғажабы, күрт өзгерді. Емге де ықласты болып, Айжан маңынан иесін таныған күшіктей, шықпай қойды.

Бүгін де Раушан кеңседе отырып, Айжанға телефон соқты:

— Ажашка, мен бүгін кімді көрдің деші? Нұрланды!.. Біздің үйге кеп, менімен төбелесіп кетті... Ужасно!.. Түсінбеймін мен соған! — деп онсыз да Айжаның жүрегі Нұрланға десе өзгеше соғатынын біледі, сенбейді бәрібір, сөйтсе де сотқар ғып көрсеткісі келеді? Мейлі, Айжан білетін Нұрлан — биязы, сыпайы, әділ, турашыл, батыл... Әлде көңлін қалдыру үшін Раушан әдейі мінез білдіре ме... Нұрланның Раушаннан біржола көңлі қалып, алыстай бастағаны Айжанға мәлім. Бірақ Айжанның өз үміті жақындаудың орнына қараңғыда жылтыраған оттай, алыстай бере ме, қалай. Орыстар айтқандай: «Күшпен ұнай аласың ба?» Ондай көңіл жоқ болса, энеукүні машинасына мінгізіп ап неге айдалаға алып қашты? Айтам деп талай оқталды ғой...

Батылы жетпегені ме? Жұрт: «Алғыр да бетті жігіт!» дейді ғой? Айжан түсінбейді.

Жаңа ғана обход жасап келіп, қолына «аурулардың тарихын ала берген кезде, сестра есіктен басын сұғып «Сізді телефонға шақырады» деді.

Нұрқат екен:

— Айжан, «Үндеместі» көрдің бе? — деді даусы қалтырап.

— Жігітім, итіңе күзетші ғып тағайындап па ең? Неге сұрайсың менен?

— Есебі, көзіңе түскен жоқ па дегенім ғой... Ағытылып қашты ма, жоқ, біреу ұрлады ма? — қынжыла айтады, үні — қайтерін білмей, дағдарған адамдай. Сүйтті де, тағы да дауыс ырғағы өзгеріп: — Сен үйіңді жауып кетіп пе ең, ашық жатыр ғой?

— Оны қайдан көріп тұрсың?

— Терезеден асылып, көріп тұрмын. Тез жеткейсің, тегі, біреу сенің үйіңе түскен сықылды.

Шын айтып тұр ма, әлде тағы бір құрған қақпаны ма? Айжан түсінбейді, халатын шешті де, үйіне барды.

Шынында, үйінің есігі — ашық, құлпы салынбаған. «Бірдемесі жоғалып кетсе, пәлеге қалармын» дегендей, Нұрқат та баспалдақта: әрі көтерілмей, есік аузында тосып тұр екен, Айжанды көріп жымыып, «саламат па!» — деп қолын ұсына, қарсы жүгірді.

— Сенің есігіңді көргенде зәрем тас төбеме шықты. Үндемес болса ашқыза ма, алып соқпай ма! — Енді көтеріліп үйге кіре бергенде, аржағынан арс етіп, Үндемес өре түрегелді. Қаннен-қаперсіз бейқам келе жатқан Айжан дір етіп, кейін шегініп, өкшелес кірген Нұрқаттың құшағына құлады. Ол сықылықтап күліп:

— Үндемес, ақымақ, кімге үретініңді білмейсің-ау! Алжығасың ба? — деп Айжанды қаттырақ құшақтап, жібермейді. Айжан бұлқынып оның темір құрсаудай құшағынан босанам ба деп талпынып көріп еді, әлі жетпеді. Нұрқат сирек те жалпақ тістерін ақсита ыржиып:

— Енді босатпаймын! — деді.

— Босатасың.

— Өзің ғой, құлаған.

— Құштар боп өліп тұрғаным, соншама!

— Зато мен құштармын... Қазір не істесем де, есебі, еркімдесің.

— Кім берген саған ол ерікті? Шаңырағыңа қара!

— Қарасам...— Нұрқат қыз қолын денесіне қапсыра қысып, босатпай ернімен ернін іздеді. Айжан басын бұлтақтап, басын шалқайта берді. Жігіттің бойы қыздан сәл тапалдау еді, мойны жетпей, оның алқымына сүлікше қадалды.

Осы кезде манадан бері көзін алмай, бақылап тұрған Үндемес әлдебір жаман ниетті сезді ме, жоқ, жігіт мінезінің ерсі екендігіне ұялды ма, жалма-жан иесінің арқа тұсынан артылып, алдыңғы екі аяғын оның екі иығына салып: «қоя бер, ақымақ!» дегендей желкесін жалады. Жып-жылы сілекейлі иттің тілі мойнына тиген соң тітіркеніп, селк етіп, ойнақшып шыға келген де, жігіт Үндеместің салмағымен бір-екі қадам ілгері аттады да, орындыққа соқтығып құлап түсті.

Енді қыз күлкіден аузын жыя алмады.

— Жігіт-сымақ...

Құлап жатса да сыр алдырмайтын Нұрқат арсыздыққа салып, тағы да қызға ұмтылып, алысқан болып құшақтай бастады. Ерсі көрген Үндемес екеш Үндемес те ырылдап иесінің балағынан жұлқылап, кейін тартты.

— Кет, Үндемес,— деп ақырып еді, ит бұрынғыдан бетер ырылдап, күжірейе түскен соң, қорықты ма, Нұрекең қызды құшағынан босатты да, итінің қарғысынан ұстап, сүйрелеп, тысқа шығарып жіберді де, іле қайта оралды.

— Үндемес қалай кірген бұл үйге? — деді Нұрқат қарқылдап ашулы қыздың ыңғайын көрген соң сөз алмастырып.

— Оны сізден сұрайық, қу жігітім.— Айжан комод үстінде ұмыт қалдырып кеткен есігінің кілтін көрді де қолындағы сумкасын білдірмей үстіне тастай берді. (Жігіт кінәлі болмай шықты-ау?)— Кәне айтыңыз, бұл нешінші дұзақ... менің аяғыма құрылған? Мұндай сөз түгіл бетіне ұрып жатса ыңқ етпейтін Нұрқат елеген де жоқ, масаттана күліп:

— Нашар аңшы болғаным да тегі, осы күнге дейін дұзағыма қызыл түлкіні түсіре алмасам! — деді.

— Нашар екеніңізді жаңа біліп пе едіңіз?

— Қайдам, құрғыр бойына сеніп құр қалған түйе болдық па...

— Қоятын уақыт жеткен жоқ па? Түлкі болса бір сәрі, сартышқан аулап та көрмегенсіз!

— Қызыл түлкі қан сонарда әлдекімнің қанжығасына байланар екен, есебі? — Кімді ишаралап тұрғанын Айжан да сезді.

— Әдемі бір аңшы бар: сымбатты да ақылды, шешен де батыл... Соның атуын күтіп жүрсе керек.

— Білем, ол мергенді, сұлу Айжан... Беймерген ол! Ата алмайды. Кеше шоферді ұрып, ісі сотқа түскен!

Басқа біреуді айтып тұр ма дегендей Айжан үңіле қарады оның жүзіне.

— Ондай қылықты сізден күтуге болмас па еді?

— Түсінікті — жаның ашитын болар, есебі. Дегенмен, сабыр ет, еркесі.— Мырс-мырс күліп, үркек маралдай секип тұрған қызды ала көзімен бір атып, есікке бара бергенде соңынан Айжан айғай салды.

— Пожалуйста, Үндеместі мықтап байлаңыз. Беймаза қылмаңыз!

— Қарындас-ау, үйді жақсылап құлыптап жүрер болар, үй иесі өзі кеткенде.

— Құлыпты ашып беріп, үйге кіргізетін қулар да табылатын сияқты, есебі! — деді кекетіп, Нұрқаттың жиі қолданатын сөзін бетіне басып.

— Комод үстінде жатқан үйдің қилтін сумкамен жаппас болар. Жігітте де көз бар,— деп күлімсіреп шығып жүре берді Нұрқат. Қыз ұсталғанын енді білді. Сасқаннан отыра кетті...

Түскі тамағын жеп, ауқаттанып, ауруханаға бармақ боп, тысқа, шықса, Нұрқат әлі аулада жүр,— аяғында қонышы тар хром етік, кереге көз сұр галифе, үстінде ақ жібек көйлек, басында қамыстан тоқылған шляпа, қолында сарала қамшы, Үндеместі үйретіп жүр. Айжан біраз қарап тұрды да сықылдап күліп, айғай салды.

— Мистер Твистер!

Ыза болудың орнына Нұрқат Үндеместі жетектеп, ыржалаңдап қасына келді. Осы Нұрқаттың нерві — сіріден жасалған тарамыс па, әйтеуір, бір жанына тие алмай қойды.

— Қой бағудың орнына ит бағасың ба деймін осы!

— Қойды қойшы бағады. Ауруларды да бағатын дәрігер емес қой, Айжашка, санитаркалар. Бізде де қойшы бар, дәрігер бар. Әлде мені коллега қылғың келмей ме?.. Кей сұрқияның сөзіне еріп, мені мақтауға аузың бармайды... Көрермін біраз күнде — кім прав болғанын! — деді Нұрқат Айжан соңынан әлдекімді қорқытып.

Айжан өзінің ентелеп, асығыс келе жатқанын сезбейтін де сияқты. Іші күйік, машинаның от алған аккумуляторы тәрізді, қыздырып, аяқты жеделдете бастыратындай. Қалайда бүгін Нұрланды көргені мақұл.

Шоферді ұрды деген пәлені қайдан тауып алғанын!

Айжан Нұрланның үйіне келсе, аулада шашылған жоңқа, үюлі ағаш, балапандарын ертіп сумаң қаққан тауықтар... бүкшеңдеп жүрген жұдырықтай шымыр қара шал.

Шалды емдегендіктен бе, әлде ұнатқан ба, әйтеуір Айжанды көрсе күлімсіреп, жадырап, қалбақтап жік-жапар болады да қалады. Қазір де жаны қалмай, бетіне жіті қарайды.

— Қарағым, сағың сынық, әлденеге ренжігеннің қай жағысың?

— Жәй әшейін, ата, көшеге шығып демалып жүр едім, сіздің үйдің қасынан өтіп бара жатқан соң амандық білейін деп кіргенім ғой.

— Рақмет, балам. Алда жарылғасын. Нұрлан жоқ үйде. Әлгі бір әзірде егіс басына кеткен. Жаңбыр жауып, естерін алып жатқан жоқ па? Өзі де арып бітті — күні-түні дамыл жоқ, құданың әмірі. Жұрттың бәріне солай беймаза екенін, әлде, біздің балаға елден ала бөтен келген бір дерт пе?

Айжан сызыла күліп:

— Дерт емес қой, ата! Қазір ең ауыр уақыт — астықты осы кезде орып, жинап алмаса, жауын-шашын басталды, оның арты қарға айналуы мүмкін... — деді де, сөзді басқа арнаға аударып жіберді. — Үйіңіз бітті ме, ата?

— Бірер жұмалық іс қалды.

— Ол үйді қайтесіз, ата? Сатасыз ба?

— Жоқ, балам, сатып неме жетпей барады. Өмірбақи жұрт үшін еңбек еттім, енді қартайғанда өзіме деп, балама арнап істеген үйім еді... Артымда қалатын. Ертең сендер көл жиегіне тігіп, бір күн демалсаңдар да еңбегімнің ақталғаны емес пе?

«Сендер» деген сөзді шал әдейі қосып отыр. Оны да Айжан сезеді. Айжанды сырттай иемденіп жүретіні мәлім.

— Киізді қайдан аласыз?.. Шаңқан боз киіз, оюлы ши, әшекейлі белбаулар керек, сәні бар ма онсыз киіз үйдің?

— Әй, қарағым-ай, әуелі үйдің сүйегі жасалсын де, қалғанын табуға болады біртіндеп... Қарлығаш та тұмсығымен тасқылап өзіне ұя соғады, со құрлы жоқпыз ба? — Кешкі ала көлеңкеде шалдың шүңіректеу, аясы кең өткір көзі прожектордың сәулесіндей жарқырап Айжанға қадалып тұрып алды.

Айжан қымсынып, шалмен қоштасып кетпек боп ыңғайланып еді, шал жібермеді.

Оңаша қолыма бір түссе деп көптен арман ететін шал. Кез келді енді. Қимылда. Не айтпақ едің.

— Қарағым Айжан, Сембінің жұдырықтай мүсініне қарап, менсінбей жүрме! — Шал орағытып алыстан бастады.

...Бұл Сембі өмірде не көрмеді? Үйші ісмердің қасында еріп жүретін, ананы әкел, мынаны әкел қол баласы-ды. Өсе келе, өзі де қолына шапашот ұстап уық иді, кереге көктеді, шаңырақ жонды. Бала болып асық атып, алты бақан теуіп, бір күн емін-еркін ойнағаны жоқ.

Бойының тапалдығы да қорлықты көрсетті-ау!.. Көк ауыз жігіттердің ортасына түссе-ақ болды — тәлкек ететін: «Кішкентай ғана тостаған, өзімді көтеріп тастаған. Кел, күресейік!» деп, алып кеп соғатын. Төбелесуге дәрмен жоқ, іш зығырдай қайнайды. Көзіңе жасың мөлтілдеп кете барасың жөңіңе. Сонда, әкеңнің қасынан бетер тыныш та жайлы орын таппайсың да томпаңдап, қасында серік боласың.

Енді ісмер атанып, өз алдына отау тіккенде он алтыншы жыл келіп, байлар өз балаларының орнына мазақ еткендей Сембіні жіберді соғысқа. Окоп қазды. Күрекке әлі келмей, тамақ тасыды.

Бірақ, құдай бар ғой, бұл дүниенің кегін о дүниеге жібермейді, балам. Совет үкіметі орнаған соң баяғы өзін мазақ ететін бай балаларынан өшін алмасын ба кеп...

Белсенді болды. Шешініп сөйлеп, шешен екенін өзі де сонда білді. Бет қаратпады. Улы тіл, сұсты Сембі, кейде, менікі дұрыс деп жиналыстарда жалғыз да қалып жүрді...

Сүйткен орақ тілді, жез көмей Сембінің бір кезде мықтап аузы күйді де. Оның тарихын Нұрлан біледі, бір айтар өзі Айжанға. Тек Сембі содан бері белсенділікті тастады.

Айжан сабырлы, ақылды бала көрінеді де тұрады. Баяғы заман болса, ләм демей құда түсер де еді. Қазір, балалардың өздері шешеді.

Айтар ақылы: Нұрлан да әкесіне тартқан жеңіл ме деп қалады кейде. Ер жігітті өкіндіретін де, абыройын кетіретін де — жеңілтектік.

Айжан іспеттес жақсы жолдас кездесіп, етегінен тартып отырмаса, ұшып кетуі де мүмкін ғой.

— ...Қарағым, әзілің жарасса, атаңмен ойна деген, әзілдеймін. Кім өз баласын жек көреді. Әке балаға сын. Мұқият бол дегенім.— Сембі бір қызарып, бір бозарып, толқи тыңдаған Айжанға сын көзімен қарап қояды.

Ия, қыз не десін? Жігіт өзі шешіліп, бет аспаған соң...

Сол балада тағы бір сыр бар секілді. Анау бір кезде: «Қарағым, немере сүйдірмейсің бе жұрт қатарлы?» дегенде «Кішкене денсаулықты күшейтіп алайын, аға!» деп күлгенді. Сол сөзіне, сол сәтінде Сембі мән бермеген еді, қазір есіне түсіп отыр — сыңайына қарағанда сырқат бар ма, қалай...

Осы ойын шал Айжанның да алдына тартты. Айжан да шал сөзіне таң қалған кейіп білдірді. Бір ай бойы емханада жатқанда сырқаты барын сездірмеді ғой. Айжан ойланып-ойланып, Нұрланның рентгентке түсуден бас тартқанын есіне алды...

Әлде, Айжанға батыл сөз айта алмауына сол себеп пе екен?..

ОН ЕКІНШІ ТАРАУ

Орақ бітер-бітпес аспан әлемін тұтасып алған қарасұр бұлт күні-түні шүмектеп құя берді, құя берді. «Аспан жарықтықтың түбі тесіліп кеткен бе?» дейтін осындайдағы әженің сөзін бүгін де егін басындағы совхоз директоры мен агроном да таңырқап айтты.

Толас таппай жауған жаңбыр, үшінші күн дегенде көк жиектегі бұлттың етегі түріліп аз саябырлап, кешке қарай қайтадан үдеді. Астықты жинап элеваторға тапсыру қиынға айналды. Келген студенттерді түгелімен қырман басында бидай кептіруге салды. Су болса да комбайндармен тікелей орып, қырман басындағы қолдан орнатқан тақтай, кенеп қалқандардың астына төкті. Аздап дегдісімен машинаға артып, бетін брезентпен жауып, элеваторға тасыды да, сонда кептірілді. Киімдерінен күні-түні дірдектеп су ақса да қабақ шытқан бір дихан жоқ, ертелі-кеш құмырсқадай қыбырлап, не комбайн, не қырман басында болды. Бидайдың бір дәнін алудың өзі күшке түсті.

Биыл егін жауын болса да нашар, ала-құла шықты, кейбір өсімтал тұқымды ақ бидай шашылған жерде белуардан келді де, енді бір жерде басы ғана қалтып, сол қалпында сеніп қатып қалды. Жер ананың сүті жетіспей, рахит болған бөбектей тырбиып өсті... Сүйтсе де, Нұрлан есептеп келіп, уақытында жинап алса биыл үкіметке недәуір астық тапсыратынына көзі жеткендей.

Нұрлан да, Ковальчук те бұл күндері машинадан түспеді. Баянауыл совхозы аудан көлемінде астық жинауда биыл алда. Нұрлан қамқорлығына алған екінші бригада астығын

алдымен орып бітірді. Ендігі қалған — «Қарақұдық» басы. Біресе директордың әмірімен дестелеп орып, біресе тікелей оруға көшіп, кешеңсіп қап, жауынға ілінді. Әйтсе де енді бір екі-үш күнде оның өзін орып та, жинап та мүлде бітіретіндей.

Жоғары жақтан күн сайын телефон соғып ақбар сұрап Мәліктің екі аяғын бір етікке тығады. Мәлік Ковальчукті, қала берді Нұрланды қысады. Күнде бюро. Күнде айғай-шу.

Нұрлан күні-түні «Қарақұдық» басында, бидайдың әр дәнін санап, астықты аяқтай берген шамада, облыстық өндірістік басқармасы Якупов Ислам қасында — Мәлік бастаған бір топ кісі бөлімше кеңсесіне сау ете түсті.

Үстінде су өтпейтін қара плащ, төртбақ, шымыр Якупов, ентелей басып, екпіндеп кірді. Тез қимыл, шұғыл жүрістің адамы екенін Нұрлан алғашқы келгенде-ақ сезген. Қазір де орындыққа отырмай, стол артында сұстанып тұрып қалтасынан шылым шығарды. Соңынан ергендерде үн жоқ, әр қимылын аңдып, бұйрық күтіп тұрғандай. Тек жалғыз ғана Мәлік Нұрланның қасына келіп, қол беріп, бәсең де қсңыр үнмен амандық білісті.

— Мынау агроном осында ма еді әлі? — деді Якупов көзін Нұрланға қадап сұстанып. Көктемдегі сапарында: «орнынан ал» деп кеткен-ді, сол бұйрығы есіне түсіп: «Осы күнге шейін неге қумай жүрсіңдер?» дегені бұл Якуповтың.

Бастық болған адамның сұқтана, ішкі дүниенді қопарақтара қарайтыны-ай осы. Кім рұқсат етеді екен адамға зат құсатып қарауға?

— Жақсы істеп жүр...— деді Мәлік Якуповтың сөз астарын түсініп.

Қалың қара қасын қатпарлап, екі көзінің арасына жинап, кең танауын делдитіп, тағы да қалды Ислам.

— Астық бермей әлгі қарсы боп жүрген осы де? Сен, немене, меңдуана жегеннен саумысың? — деді Якупов.

— Барын бердік. Бункерде қазған азырақ астықты кептіріп, элеваторға тасып жатырмыз.

— Біз жаңа есептедік, ішінде мына директорың бар. Сен әлі беретін астықтың жартысын да бермегенсің...— Якупов есептей кеп тағы да төнді:— Қайда жібердің бидайды, ұрлатып алдың ба?

Нұрлан жымыып басын шайқады.

— Сіз қате есептеп тұрсыз. Бункерде жатқан астықтан — кептіргенде азаятын дымқыл салмағы, желге ұшы-

рып тазалағанда кететін қоқым-соқымды алып тастаңыз!.. Сөйтіп — мен есептеймін, — Нұрлан стол үстінде жатқан шотты жұлып ап қаға бастады.

— Есепте, көрейік! Маленин — Буренинді қалай ұққан екенсің, — деп Якупов кабинетте шылымды бұрқылдата тартып, жуан да қысқа аяғын шірене, нық басады. Шылым түгіні реактив самолетінің соңынан сыздықтай созылған, аспанды ақжол із сияқты. Якупов бұрылғанда екпін лебімен қошқар мүйізденіп, тарқатыла оралады.

— Желге қақтырмай, тазаламай, кептірмей элеваторға тапсырсақ ертең не дейміз?.. Қоймаға құйған тұқымды тапсыру дұрыс деп табасыз ба?

— Тұқым кімдікі?

— Халықтікі.

— Пах-пах! — деп тілін таңдайына тақылдатып Якупов басын шайқады. — Білгішін мұның. Сонда бізді халыққа қарсы қойғың келе ме сенің?

— Министрлер Советінің қаулысы бар, мен соған сүйенем.

— Онда не депті? — деді Якупов кекетіп.

— Қоймаға қойылған тұқымнан бір мысқал астық алуға ешкімнің хақысы жоқ деген.

— Жақсы... — деді Якупов көзін шүйіре қадай. — Мемлекетке тапсыратын астығың толмай жатқан жоқ па? Оны қайтесің?

Біраз тапсырдық, сол жететін болар. — Нұрлан да тайсалмай, арбасып бақты.

Тегі бетіне ешкім қарсы келмей, ыңғайына қарай жығыла салатындардан еті үйренген Якупов, Нұрланның таласқанына көне алмай, «сен кім едің?» дегендей таңырқап, ажырая қарады оған. Манадан бері екеуінің қақтығысын бақылап тұрған топ, демін ішіне алып бұлар да тына қалды. Кеңсенің іші тым-тырыс. Тек жауыннан қашып үйге кіріп, терезе шынысына соқтығып ызылдаған сонаның беймаза ызыңы ғана естіледі.

Якупов өзінің ыңғайсыз жағдайда тұрғанын сезінді ме, жоқ, Нұрланның тура сөзі ірі көңілін судай басты ма, даусын жұмсартып. — Агроном! — деді. Сен өзің кімсің білесің бе?.. Сен де — үкіметтің адамысың? Сені оқытты, ақша шығарды... Ақтауың керек емес пе?

— Сол үкімет адамы болғандықтан, жауапкершілікті сезініп, әдейі шындықты айтып тұрмын.

— Молодец!.. Сен осы бағытыңнан тайма! — Якупов

жадырап, жұртқа солай ма дегендей иек қаға қарап, сөзін аяқтады:

— Ертең бюро... Аудандық партия комитетінің бюросына астық тапсыру жоспарын түгелдей орындап келгейсің — есеп бересің! — деді де, Якупов алға қарай жұлқына ұмтылып, бойына біткен шапшаңдықпен шыға жөнелді. Иріліп тұрған топ та соңынан топырлай ерді.

Нұрлан сескеніп жалғыз тұрып қап еді, Мәлік бұрылып: «Мұның не, сенің қонағың емес пе?» дегендей, иек қаққаннан соң, есік алдына бірге шығарып салды.

Якупов Нұрлан жаққа қайтып көз тастамады, қасында жүргендердің біреуі машинасының есігін ашып, дайындап тұр екен, нығымдала отырып алды да, қолды бір-ақ сілтеді. («Тарт!» деген әмірі ме, жоқ, есік алдында тұрғандарға жазаған қоштасу белгісі ме, өзі біледі!)

Бір қара, бір көк, бір құла «Волгалар» бірінің соңынан бірі шұбырды, поселкенің ұзын көшесін қақ жара — тізбектелген бір топ машинаның соңынан, құстай ұшқан Нұрланның көңлі ғана, көзі көше бойындағы үйдің терезе-шатырына тоқталмай сырғанап береді.

Әне бір жылдары, осыдан, ұмытпаса, үш жыл бұрын, институттың ақырғы күрсінде жүргенде Нұрлан практикаға Жамбыл облысына барған. Комбайнға мініп, астық жинап жүргенде, сол облыстың секретары, қасында ерткен тобы да жоқ, колхоз председателі ғана, қос басына келді.

— Мен білмейтін бұл бала кім? — деді ол қасындағы председателге.

— Бұл оқушы, практикант, бес-ақ минут жетпей тұрған агроном, — деді председатель, саудыр-салақ аққөңіл кісі.

— Молодец — деді манағы Якупов құсап, о да мақтап, сүйтті де бригадирге бұрылып: — Ал, гектарына қанша центнер бересің?

— Сәті түссе оннан деп тұрмыз, — деді ол шалғын мұртын саусағының сыртымен сыйпап.

— Әй, кем атап тұрған жоқсың ба? — деді председательдің арқасынан қағып. — Нысана он екі дегенің қайда?

— Мүмкін он екісі де боп қалар, — деді бригадир сасқалақтап.

— Мен айтайын ба? — деді Нұрлан шәкірттер құсап, қол көтеріп.

— Айт-айт, шырағым! — деді секретарь сұлуша келген қараторы еркек.

— Мен айтсам, бұл жерден он екі түгіл онның өзін ала алмаймыз!

— Тек, балам, не айтып тұрсың өзің? Есек миын жегесің бе, ей? — деді председатель шошынып, ауыздан қағып.

Жер құнары, бидай тұқымының сапасы қандай — Нұрлан ойын ортаға салды.

— Есек миын жеген председатель өзіңсің бе деймін, — деді секретарь. Бала сөзінің жаны бар... Сендер күштеріңді есептемей уәде бересіңдер де, күн бұрын шулатып, дүрліктіріп, ақыры орындай алмай, мені де, өздеріңді де қыспаққа саласыңдар. Даурықпай, жасырмай әрқашан да ақиқатына көшкен пайда береді... Шындықты сүйетін ойлы бала көрінесің, осы бетіңнен тайма! — деген-ді сабырлы кейіппен, салмақтай сөйлеп.

Нұрлан осы секретарьды Якуповпен салыстырып, безбендеп тұр, қайсысының салмағы басым — біреуі шапшаң да жеңілтек, шешімі тез, уақытпен алысқан мазасыз жанда, екіншісі, сабырлы да салмақты, ойлана шешетін өмір күшін өз маңынан іздейтін адам...

Бірақ бұл ойы келте үзілді. Ми түбінен кенеттен Якуповтың: «Ертең бюро, астық жоспарын түгелдей орындап келгейсің!» деген сөзі эфирде адасып кеп ауа толқынын бұзған жетім ақбардай, ой-сапын оқыс бұзды. Қайтып кеңсеге кірместей машинасына отырып, сол қалпымен қырманқырманды аралап тұқым бидайын ешкім ала алмайтындай қып акты жасады. Кім біледі, директор бір түнде қазынаға тұқым бидайын тапсырып жіберсе... Сенім аз! Сол түні жауын-шашын демей жүз елу километрдей жерді аралады.

Кешке таман толастап, аспан әлемін томсап алған қара бұлттың етегі түріліп, бір тамып, екі тамып, қояйын ба, қоймайын ба деп ойланып тұрған сірке жаңбыр Нұрлан аттанғанда мүлдем басылған еді, таң ата қайта үдеді. Жылы жаңбыр жауса бір сәрі, күн суытып, ызғарлы жауын, қалшылдата, денені мұздата, қар шақыра себеледі.

Бір жұма құйған ақ жауыннан жер беті езіліп, мый боп кетті, орылмаған егін басылып, құлап қалды да, дестеленіп сұлап жатқан бидай салмақтанып, жерге топтала беріп, ақыры ауа бармай, қыза бастады. Қырмандағы бидай үстіне жапқан брезент, тақтай қалқаларға қарамастан, дымқыл тартып, салмағымен элеваторға тасылды. Есіл бидай!..

Осы жауын егінді салып бітіргенде жаусайшы? Әдейі біреу итермелегендей дәл орақ үстінде тиіседі, содан көз

аштырмайды. Жаңбырды меңгеріп, қолға үйрететін аппаратты ғылым қашан табар екен осы?..

Таң ертең шаймен оразасын ашқан Нұрлан ұзақ күнге аузына дәм татпаса керек, ерні кезеріп, шегі шұрқырағанда, қарны ашқанын бір-ақ білді. Түскі тамақ кезінде Якупов келді де — ой жүйесін, іс ырғағын тас-талқан қылды. Бригадир күндіз: «Ет астырып қоям, кешікпе, жеңгең ашулы!» деп бір жағын әзіл ғып, шегелей айтса да, естен шыққан. Ең құрығанда бір стакан сүт ішер ме еді?.. Нұрлан алыстағы үшінші егін қосының басына титықтап жетті. Бірақ, түн ішінде кім тамақ дайындап береді оған. Қалған-құтқанды жеп, нәр алып, тұқым құйылған бункердің аузын құлыптап, печаттап, актыға қоймашының қолын қойдырып, қайта ызғытты.

Бұл мезгілде жаңбыр үдей түскен.

Астық тасып жатқан машиналар тас жолдың өзін мыйдай ойып жіберген екен. Қас қарая қайтқан Нұрлан айдалада бір шұқырға түсіп кетіп, газигін шығара алмай басқа ұрған танадай тұрды да қалды. Олай-бұлай ырғалтып, орғыш кетуге күші жетпей, ақыры дөңгелектері зырылдауықтай шыр айналып, бір орыннан қозғалмады.

Нұрлан енді өткінші машинаның бірін тосты. Маңдайындағы жалғыз көзі жарқырап, фар жарығымен жол өңірін тіміскелеп, түн қараңғылығын тінтіп келе жатқан бір-екі машина тоқтамастан өте шықты, біреуі жолдың қақ ортасында тұрған Нұрланды басып кете жаздады, тоқтайтын емес, снтелей келіп қалғанда Нұрлан атып жиекке шықты, бірақ, тас жолға жиналған батпақ аралас суды былш еткізіп, мұның үстіне баттастыра шашыратты. Су-су көйлегі денесіне жабысып, дірілдеп, түн қойнына сумаңдай кіріп, ұшы-қиырсыз жоғалған қара жолға тесіле қарап тұра берді. Қара суық өңменінен өтіп, тіс-тісіне тимей сақ-сақ етеді.

Аздан соң жұмсақ жүрек бір шофер кеп, машинасын тартып шығарып берді.

Нұрлан тоңып, азап шегіп, қалжыраған соң, тентектің ақылы түстен кейін түседінің керін киіп, өзінің не істегеніне есеп берді: керек пе еді осынша ма жанталасуы? Тұқым құймай, әуелі астық тапсырса, кімге зиян? Жеңілтек, ұшқалақ Нұрлан?.. Кеселің өзіңе тисе бір сәрі ғой, Мәлікті ала кетесің бе деп қорқам. Бар да, қазір ақылдас! Айт шындықты. Әлі де кеш емес — кісі жіберіп, астық қоймашының аузындағы мөрді жұлып алу!

Өкініш аралас ыза Нұрланды булықтырып, денесін қалш-қалш еткізді.

Қала шетіне кірісімен машинасын Мәлік тұрған көшеге қарай бұрды.

* * *

Якуповтың тсбы совхоздардан кешірек оралды қалаға. Тиышсыз, асығыс адам өзіне де, қасына ергендерге де маза бермей, еш жерге түстендірмей, аштан-аш, қалаға алып келсе, асханалар алдақашан жабылған, барар жері жоқ. Қонақтарды үйді-үйге бөлуге тура келді — Якупов Мәліктің үйіне еріксіз барды.

Облыстық басшыларға көрсеткен сый-құрметім, деп Мәлік ұқса, Якупов: «Асанов жайында түрлі өсек тарап еді, көрейінші үй-тұрмысын!» деген жасырын пікірі және болды.

Мәлік күн бұрын дайындық жасап күтінгені жоқ, әрине, сыйлы қонаққа келісті тағам тауып бере алмай ұятқа қала ма? Тек бар сенері — Раушан. Жоқтан тамақ істеп, стол үстін толтырып жіберетін ұқыпты келіншек. Табар екі кісілік бірдеме! Таппаса, шоферді жіберіп, складтан алдырар, несіне абыржиды?..

Якупов та қасындағы Мәліктің осы ойын сезгендей:

— Мана Жосалыда шашлық жеп алған дұрыс еді, түн ішінде әйеліңді әуре қылатын болдық-ау?

— Аудандық жерде бірінші көрген әурешілік дейсіз бе? — деді Мәлік бүгінгі сергелдеңді ишаралап.

Якупов ұшқалақ мінезінің арқасында кейбір бейнелі нәзік ойдың ырғағын аңғара алмай қалатын жайы бар-ды, бұл жолы да ишараға түсінбей, астарсыз ұқты.

— Келген өкілдің бәрі секретарьдың үйінде қонақ болса жан шақ келтіре ме!.. — Шақыра бермейді ғой, кейі өзі келеді, мысалы, таныстардың, кейбірін өзің шақырасың. Облысқа барғанда олар да сені қонақ етеді. Алма-кезек!

Якупов басын изеді. Әңгіме әрі жалғанбады, машина Мәлік үйінің алдына кеп тоқтады. Үйдің іші әлі жатпаған. Ашық терезеден би музыкасының қоңыр сазы үзіле шығады.

Жас келіншектің жабыңқы көңлі тек биді ғана ермек ететіндей.

Якупов үйге жұлқына, екпіндей кірді. Раушан мен Айжан да музыкасын тастай беріп, бұларды сыпайы қарсы

алды. Якуповты бұрын көрген бе бұлар, әлде, жобалап білді ме, әйтеуір — «жоғары шығыңыз, пожалуыста!» деп таныс кісідей еркін дабырласып, Мәліктің кабинетіне алып барды.

Ислам әуелі Мәліктің жұбайымен, одан кейін оның қасындағы құрбысымен танысты. Аққұба, бойшаң қыздан гөрі, киіктің лағындай, сүйкімді келіншек Исламға анағұрлым артық ұнады. Жүріс-тұрысы, қимылы жатық, нәзік үнді келіншек еркіне қоймай, баурап алды.

Ислам қызыға қарап, көзді қырық құбылды. Көрдің бе секретарьдың қулығын: өзі жас, өзі сүйкімді келіншекке не бола қалғанын?..

Исламның көз алдына өзінің жұбайы елестейді: жуан да быржық сары әйел, қоңыр көзі сығырайып, мұрны дәрдиып, еріне жауаңдай қарай береді. Кіді мінез Исламнан қаймығып, сөзін екі қылмай үй ішінде құрдай жорғалайды. Денесінің кесектігіне қарамастан тез қимылдап, аяғын жеңіл басады. Жұбайына кешірмейтін әйелдік басына сиймайтын, оның бір өкінішті қылығы бар: түнде қорылдағанда Ислам шырт ұйқыдан оянады-ау, шырт ұйқыдан... Талай оятып сөкті де, қоймайды, таудай әйел, аздан соң аунап кетіп, шалқасынан жата қалады да қорылға қайта басады, қайтсін көнген бас. Пәлен жыл бірге отасқан момын зайыбы, екі бала көрді, олар да ержетті. Азамат. Маман. Енді қатын тастай ала ма?.. Жоқ, сөйтсе де, Ислам осы Асановқа қызғанышпен қарайды... Қисынын тапқанға не дауа?..

Ислам ойына бөгет етпейін дегендей, Мәлік сол күнгі алған жаңа газеттерді алдына тастады да «кешірім» сұрап, шығып кетіп, екі әйелдің үй жабдығына көмектесті.

Ислам шкафтағы қатар-қатар қаланған кітаптардың мұқабасын сыдырға оқып, сұқтана танысты: қандай кітаптар оқиды екен бұл секретарь һәм оның келіншегі? Бальзак — «Тридцатилетняя женщина». Ого! Көрдің бе? Тегі жас келіншек болар Бальзакқа құлақ асатын? Асановтың өзі де әйел жанды қу боп жүрмесін, тегі бетінің шұбарлығына қарамай, «отыздағы» әйелге қарай жармасуын мұның?

Стендаль... Мериме... Тургенев... Толстой... совет жазушысын оқымайтын бір пәле ме өзі?

Ия, роман оқуға Исламның өзінің де қолы тимейді, жиналыстан — жиналыс, ел кезу, егін — тартыс-таласпен өтіп жатқан бір өмір! Өзінің де соңғы оқығаны — онда да Кисловодскіде емделіп жүргенде Кочетовтың «Об-

ком секретары» деген романы еді. Жазушылар облыс басшыларына тиісе бермеуі керек қой, осы...

Тамақ үстінде дәрігер қыз қайта-қайта «алыңыз, ішіңіз! Жазушылар!» деп тарелкесіне палауды сала берді.

Машина соғып, шаршап келген соң ширау үшін бір рюмка коньяк ішті де, қайтып татпады, дәрігер қыз шүпілдете құйып, іштірем деп осынша әлектенсе де, қайтып аузына алмады.

«Іш-іш!» деген сөздің өзі жүрегіне шық-шық тиді: мас қып, сөзін магнитофонға жазып ап жүрсе... Сондайдың бір жерлерде болғанына өзі де куә. Сонсоң Асанов:— «Міне, біздің басқарма сиқы!» деп алақанына сап, жұрттың алдына тартар...

Тамақ орталана бере үсті-басынан су сорғалаған Нұрлан кірді. Ауыз үйге есік тырсылына жүгіре шыққан Раушан саңқылдап: «жүр-жүрге!» сап, қояр да қоймай стол басына алып келді.

Бұл кездесу Исламға ұнай қоймады. Кім білсін, қандай мақсат көздеп келе қалғанын? Бірақ, бір жағынан секретарьдың кіммен аралас, жолдас-жорасы кім, оны да біліп қойғаны теріс болмас — жолдасың кім айтшы маған, кім екеніңді сенің де мен айтайын демеуші ме еді?

— Отыр, отыр, агроном? Түнделетіп қайдан жүрсің? — деді Мәлік.

— Қырман басынан,— дей салды Нұрлан шешілмей, келте қайырып жауабын.

Ислам екеуін кезек бақылап жіті сынады. Аты-жөні белгісіз домалақ арыздың бәрінде: осылардың қарым-қатынасын түрлендіріп жазғанын өзі оқымаса да сөз қылып, таңданғаны есінде. Ол уақытта Ислам мен Мәлік арасы жақсы-ды, сондықтан да ол оған жөнді мән бере қоймаған. Пленумда қыза-қыза қапылыста осы өсекті айтып қап, артынан өкінгені және бар.

Стол басында бос сөз, күлкі-әзілге жол берілмеді, сыпайы сөйлеп, «сіз-біз» бен тағамды аяқтады. Агроном ішіп ап, бөсе ме деп те қауіптеніп еді, жоқ, о да бір рюмка ғана жұтып, «рахметін» жаудырып кейін сырғыды.

Агроном Исламға жұмбақ сықылды: бірі — мақтайды, біразы — даттайды. Қайсына сенеді? Исламға салсаң — биыл егіс көлемін азайтуы өз алдына, бұл енді астық бермеймін деп әлек...

Ас артынан Мәліктің кабинетіне барып, Ислам, Мәлік, Нұрлан үшеуі ұзақ әңгімелесті.

Ислам Нұрланды жақынырақ білгісі келгендей дөңгеле-не айналдырды. Агроном да іркіліп тартынбай, өз бағасын түсінетін адамдай, салмақты кейіппен ашық жауап қайырып отырды. Не ілгешегі бар қыңыр сөзді, не шамға тиер дік сөзді аңғара алмады, тілі — жатық, ойы — ұғымды келіп, өзіне қарай икемдей береді.

Ислам Нұрланның сез саптауын да, ой құрамын да артық бағалады. Білгіш ірі көңіл, лақпа жігіттер аз ба? Өзінен гөрі жұртқа көбірек сын тағатын Исламға Нұрланның кішіпейілділігі, кейде балаша қарап, ұялшақ мінез көрсетіп қалатындығы көбірек ұнағандай.

Мәлік әңгімеге араласпай тыңдап қана отырды.

— Жігітім, сен Баянауыл ауданының өсу жолына, келешегіне қалай қарайсың? Мамансың ғой.— Ислам бұйра шашын саусағымен кейін тарап, маңдайын қасқита ашып тастады.

— Аудан келешегін, әрине, мықтап ойламаса, күйзелтіп алып, қайыра түзей алмайтын халге жеткізуіміз мүмкін...— деді де, Нұрлан өзінің ой-арманын кеңінен толғады.

...Баянауылды — біркелкі мал өсіретін ауданға көшірсе... Әсіресе, қой мен жылқы құба жонда, тау қойны, адырда өзіне жаз жем, қыс пана табады. Егінді азайтып, тек қана мал жеміне қажет дақылдар егілсе, онда жер құнарына байланысты, ел ішіндегі мамандармен ақылдасып ексе... Баянауылдың тағы бір байлығы бар: малмен қатар аң өсіріп, яғни, қорыққа, ғылыми тілмен айтқанда заповедникке айналдырса... Бұл — іздесе таптырмайтын ел қазынасы, байлығы болмай ма?

Аздап қана қаражат шығарып, тау мен ағашты қоршап тастаса ғана аң өніп-өседі, әйтпегенде, жол-жөнекей ататын мергендер көп қой... (бұл ойды анада, көл басында Нұрланға Мәлік айтқан-ды. Көрдің бе, жармаса қалуын...)

Шыдамсыз Ислам Нұрлан сөзін бітірер-бітірместен, өкшелей тағы бір сұрақ қойды.

Аудан өндірісін қайда қоясың? — Якупов аяғының үстіне аяғын салып, екі қолын айқастырып, кеудесіне қойып, жұмсақ креслоға жайлана отырды.

— Өндіріс саласы — бір бөлек. Баянауылдан табылған Қаныш айтқан, Майкөбенің көмірі, ол — Екібаспен ұшта-сып жатыр...

Ислам тағы да бір-екі сұрақ берді де, өз тұсынан не

дұрыс — не бұрыс деп, ләм-мим демей, кенет атып тұрды. Мейманханаға барып, демалуы керек, ертең — бюро.

Мәліктің машинасы есігінің алдында тосып тұрған еді — мейманханаға апарып тастады. Төртеуі қалып, жеңіл-желпі эн тыңдап, бұлар да айрылды. Ақылдасам деп келген Нұрлан, денесі қызып, басы ауырып, бір жағы Якуповтың да әсері бар, айтпақ сөзін естен шығарып алды. Осының арты оған жақсы тимеді.

* * *

Нұрлан сол түні Якуповпен бір кеш бірге болғанына қуанып, көңілді оралған-ды үйіне. Әуелі машинасына мінгізіп, Айжанды үйіне әкеп тастады: қалбалақтап машинаның есігін ашып, түсіріп ап, бірінші рет қолынан сүйіп, шарбақтан әрі аса алмай, қақпа алдында қала берді. Үндеместің екі көзі түн өрінде оттай жарқырап, кес-кестеп, «өтпейсің, әуре болма!» дегендей, рұхсат бермеді.

Үйіне келді де шешініп жата қалды. Ертеңінде денесі ауырып, басы айналып зорға-зорға тұрды. Тіл алғыш балаң жігіт жедел қимылдап, елбелектеп, тезірек барса. Асановтың кабинетіне жұрт жиналып қалған. Мәс адамдай басы айналып, қызып барған Нұрлан кім сөйлеп, кім есеп беріп жатқанын да аңғармады, бір бос орын жоқ, салған бетте есік алдында түрегеп тұра берді. Жұрттан бұрын көзіне ілінген Якупов болды. Мәлікті иықтай, столдың шег жағын ала, бүркіттей қомданған Якуповтың түсі, кешегіден де бүгін суық та, ызбарлы, әлде жақсы демалмағандықтан ба, көзінің алды күлтілдеп, ісіңкіреп қалған.

Нұрлан о баста бет құбылысына мән бермей, «кеше сырласып едік қой, мені жақсы түсініп едіңіз ғой!» дегендей күлімсіреп, Исламға қарап басын изеді. Ол — Нұрланның сәлемін алмақ түгіл, елеген де жоқ. Әлде көрмей қалды ма екен? (Қарсы алдында басын шұлғып тұрған адамды көрмеуші ме еді, көзіне шел қаптамаса!)

Бұдан кейінгі Нұрлан өмірінің минуттері, түске ұқсас күңгірт, елес, үзілген кинопенкадай жамалып, не бір буалдыр кезеңдер өтті де жатты.

— Директор жолдас! — деді Якупов Ковальчуктің сөзін аяқтатпай. Бұрыш жақта көлеңкелеу қабырғада есеп беріп тұрған Нұрланның өз директоры екен, енді ғана аңдады.— Кеше жетпіс еді, бүгін де — жетпіс, бункерде жатқан астық бар, неге жылжымайсың бір орыннан? Кәне, айт-

шы, мына, бас агрономның көзінше! (Аға, Нұрланның кіргенін көрген ғой. Онда неге амандаспады?)

Ковальчук ағынан жарылды.

— Бункердегі жатқан тұқым астығы болып шықты. Өткен түні бөлімшелерге телефон соғып, артық астықты бүгін-ертең, тегіс тапсырып бітіріңдер десем, бас агроном барып тұқым қоры деп акты жасап кетіпті.

— Актыны қашан жасаған?

— Өткен түні.

Якупов қап-қара боп, түтігіп, орнынан жедел көтерілді.

— Не дейді?.. А, ну, бері ортаға шық! — деді ол қолын шошайтып Нұрланға. Нұрлан ортаға кеп екі қолын артына ұстап, өлең оқитын шәкірттей маңқиып тұра берді. Исламның өңі қашып, дірілдеп, өзін-өзі әрең ұстап тұрғаны беп-белгілі.— Кеше екеуміз қалай келістік, есіңде ме? Сен коммунист бола тұра, менің тапсырмамды орындамайсың? Бункерде жатқан астыққа акты жасайсың, қалайда үкіметке тапсыртпауға тырысасың! Мұны не деп ұғамыз, жігітім? — Даусы тарғылданып, бет-аузы қисайып кетті.

— Менің акты жасаған астығым — тұқымға арналған астық-ты. Тек акты жасалмап еді. Біздің директор бұйрық орындағыш-ақ, байқамай мемлекетке тапсырып жібере ме деп, қорқып, өз қатемді түзеткенім. Әйтпесе мемлекетке астық тапсыруға қарсы болам ба, Ислам аға!

— Жаны ашығышын мұның?! — Якупов тұншығып, сөзі аузына түспей, аз кідірді де, әлдебір шешім алғандай, тағы да жадырай қалды:— Мемлекетке тапсырып жібергенде не болушы еді?..

— Не болушы еді!.. Совхоз жүз процент жоспарын орындар еді. Сол сияқты облыс та атаққа ие болып, жоғарғы жақтың алдында көзге түсер еді... Ал, ертең, совхоз, қолындағы тұқымдық жақсы бидайдан айрылып қап, үкіметтен тіленіп, қайтадан «тұқым сұраушы» едік, айналып-үйіріліп келгенде ұрылатын тағы қазына. Бір рет — жоспар деп өткізіп, артынан оны өзіміз қайта сұрап аламыз. Сонда қазынаның астық қорына қол сұққан кім?

— Сенің сөзіңе қарағанда біз мемлекетті алдап, көз-бояушылық жасаймыз да, сен әділ де тазасың, солай ғой? — Якупов Мәлікке төнді:— Солай деп тұрған жоқ па, мына әділ агрономың?

— Мен өз ойымды мәйменкелемей, тура айтқаным күнә болса жұмған ауыз ашпайық!

— Асанов жолдас жақсы кадр дайындап өсірген екен

көріп тұрмыз. Нечего сказать — хорош гусь!.. — Якупов басын шайқап, тағы да шылымына жармасты.

— Отыр, Нұрлан! — деді Мәлік иек қағып Сембинге.

Есік жақтағы біреулер қағысып оған орын берді, «черт знает, язык мой — враг мой!» артығырақ айтып жіберді ме?.. Нұрлан ойын аяқтап үлгірмеді, аудандық атқару комитетінің председатели Бегимов сөз алды. Кім білсін, неліктен сөз алуға құмартқанын, Якуповтың алдында көзге түсіп қалғысы келді ме, тебірене, күңірене сөйледі.

«Қазір бұл кісі мені жамандайды. Қарап тұрыңыз!» — деді Нұрлан қасындағының құлағына сыбырлап. Көріп келі бар ма, дәл түсті үстінен...

— Асанов жолдас тым еркелетіп жіберді мұны. Дандай-сыған жас неме, бүгін, міне, тіл тигізіп тұр... Бұл өзі — сыпайы, биязы жігіт деп жүрсек, әумесер, содыр ма қалай... Жақында бір шофермен төбелесіп оның аузы-мұрнын қан жалатқан...

— Әх, Ербол аға!.. Менің неше кісілік әлім бар еді. Кез келген шофер мені ұрып кетпей ме? — деді шыдай алмай Нұрлан дауыстап.

Біреулер сөз шындығын қайталағанына күліп те алды. Бірақ, Бегимов күлмеді, ол сөздің салмағын Мәлікке аударып, аудандық партия комитетінің іс әдісіндегі, кадр мәселесіндегі кемшіліктерді тізбелей келіп, сөз ақырында: «Астық дайындаудың орнына бөгет жасағаны үшін, бұзақылық мінезі үшін Сембинді партиядан шығару керек!» деп ұсыныс енгізді.

Мәлік: жас адам ғой, артық-кем болса, әлі түзелер деп жақтап, қарсы болып еді, Якупов: «Мұндай кері ауыз... түзелмейді!» деп қолды бір-ақ сілтеді.

Мәлік екі ұсынысты дауысқа салды. Нұрланның көзі әр бюро мүшелеріне бір қадалып: «Шынымен сен де мені қиғаның ба?» деген сауалына жауап іздеді. Бірі басын изеп, күлімдесе, сол күлім арқылы: «Біз сені тастамаймыз, жігітім» деген ойын жолдаса, енді бірі «Көрмейсің бе, Якуповтың күштеуін, бағынышты адаммын ғой!» дегендей көзін тайдырып әкетіп төмен тұқырады.

Дауыс қақ жарылды.

Енді не істейді? Әлде, Мәлік екі дауысқа ие болса, партиядан қалуы да мүмкін-ау? Шіркін, жүйрік үміт!

Осы кезде совхоз аралап кеткен аймақтық өндіріс басқармасының бастығы үсті-басы шылқылдаған су, керзі етігі қоншынан батпақ Нұрланның сорына, сораң етіп, кіріп

келмесі барма!.. Қабағын түйіп, түнеріп отырған Якупов ашылған күндей жадырап қоя берді.

Артық бір дауыспен Нұрлан партиядан шықты.

Екі беті дуылдап, басы сынып, құр сұлдері отырған Нұрлан ауызғы үйге шыға бере көзі қарауытып буыны дірілдеп, құлап түсті.

* * *

Бұдан әрі ол бір ай бойы ес-түсін білмей, өмір мен өлімнің арасында жанталасты. Бір айы — дене қызуы төмен түспей, жоғарылады да тұрды, сондықтан, аузына дәм алмай, сұлық түсіп жата берді, жата берді...

«Жедел көмек» машинасы сол құлаған кезінде ауруханаға табыс еткен-ді. Нұрланның қатты науқастанып терапияға түскенін естіген Айжан жаны қалмай тебірене қайғырып, күні-түні қасынан кетпей бір ай бойы емдесті.

Қызметінен қолы босаса-ақ Нұрланның палатасына барып, дәрі-дәрмегінің берілуін қадағалап, өкпесін тыңдап, емдеуші дәрігерге ақыл салып, ықлас-ықпалын жүргізіп бақты.

Нұрлан екі өкпесіне бірдей суық тиіп, «пневмониямен» ауырды да, артынан өзі нашар өкпе шыдамай жаңа басталған түберкулезін қоздырып, жығылған үстіне жұдырық, әлсіреп қалды.

Бір айдан соң дәрінің, күтімінің күшімен аурудың беті бері қарап, қызу төмен түсіп, Нұрлан басын көтеруге жарады.

Аспанда тұтасып тұмсарып алған қара бұлт бүгін іңірді де ерте түсірді. Терезеден жапалақтап жауған қарды қызықтап бірде егін басында қаптап ұшқан торғайға теңеп, бірде желмен ұшқан ақ мақтаға ұқсатып қарады да отырды Нұрлан. Бірін-бірі қуалап, қатарласа ұшып, жерге жетпей, не еріп, не бірінің үстіне бірі қонған жапалақ қар ұлпа да пақ, алақанға сап көз тоқтатып ұстар ма еді өзін, шіркін, ұстар ма еді. Дәл адамның бақыты сияқты, қолың жете берсе, жоғалып кететін...

Біреудің демін сезгендей Нұрлан кенет бұрылып еді, қасында үнсіз селтініп, Айжан тұр екен: «Сенің бақытың менмін» дегендей күлімдей маржандай ұсақ ақ тістерін көрсетіп, толық келген қызыл еріндерін сәл ашып, қуана қарайды.

Нұрлан қалай сезбей қалғанын таңырқап, қыз қолын ұстай ап, бетіне басты.

— Аяшка...

— Нұрлаш...

Екеуі әлдекім естіп қоя ма дегендей бірінің атын бірі ақырын ғана үзілдіре атап, көп сырға қанғандай, көп сырды айтпай-ақ ұғысқандай, әрқайсы өз жүрек соғысына құлақ қойып отыра берді, отыра берді.

Аздан соң ұзақ созылған осы бір іңір тыныштығын Айжанның өзі бұзды.

— Бір ай — сен ауырғалы. Қанша өзгеріс болды бір айдың ішінде! — деді әлденені есіне түсіріп.

— Солай ма өзі? Бір ай жаттым ба — зымырап бара жатқан, қайран уақыт-ай!... Соңынан қуар ма еді...

Айжан сәл езу тартты.

— Асылында асығу жарамайды. Сен асығам деп судың астында қалып ауруға шалдықтың. Якупов, облыстық өндіріс басқармасының начальнигі асығам деп аварияға ұшырап, ауыр жаралы емханаға түсті...

— Ислам ба? — Нұрлан шошынып елегізе сұрады.

— Сол! Өзіңді партиядан шығарған Ислам.

— Апырмай-ә?.. Ия-ия, тым асығыс адам еді. Қалай ұшыраған аварияға?

— Сені партиядан шығаратын жолы түнде аттанған екен, таң ата Екібастұз маңына жете бергенде, тұман түсіп, қарсы келген астық таситын жүк машина қағып өткенде, «Волга» аударылып кетіпті де, Якуповтер машинаның астында қалған...

— «Асығыстық — әрқашан да қапы соқтырады» деген екен бір философ...

— Оны білсең, сен неге асықтың?.. Сол түні қырман-дарды араламауға болмаушы ма еді?

Нұрлан күлді.

— Пәле, тұқымды алып қоя жаздаған жоқ па... Тұқым — совхоздың ертеңгі өмірі емес пе, Аяшка!.. — Нұрлан қыздың сүйрік ақ саусақтарын қысып, жібермей, қайта-қайта көзіне үңіліп, ішкі бір сырдың ұшқынын тапқысы келгендей. — Аяшка, осы Мәлік пен Раушан қайда? Неге келмейді маған?

— Олар саған талай келген-ді... (Раушанның жылағанын, маржан жасының тамшылап, Нұрлан бетіне тамғанын, оны көрген Мәліктің қиналғанын айтса қайтеді?) Екеуі де жоқ, Кавказға Моцастіге курортқа кеткен... Раушан бө-

пелі болғысы кеп, емделіп жүр... Мәлік саған хат тастаған. Тәуір болған соң бер деп тапсырған соң асықпап едім...— Айжан қалтасынан аузы ашық ақ конвертті алып, Нұрланға ұсынды.

«Нұрлаш!

Сен көп жатып қалдың. Аялдап көріп едік, дәрігерлер беті бері қарады, «жүре беріңдер» деген соң сапар шектік. Бірақ тынықсын, әлі кірсін деп бір адамға рұхсат бермей жіберген соң, қоштаса алмадық. Бәріне күнәлі, әрине, Айжан!.. Жол түсіп, Кавказға саяхат шектік. Екі путевканы реті кеп қалған соң, тартынбадық, тәуекелге бел байлап, сені Айжанға тапсырып, жүре бердік. Өкпелеме!

Аман-есен жазылсаң — партиялық ісіңді қу. Жолшыбай обкомда болам, түсіндіріп кетермін...

Жуырда аудандық партия комитеті жойылып, өндіріс басқармасының жанынан парткомдар құрылмақ. Кім білсін, қандай нәтиже берерін... Сол жақтан мұнда оралмасын, тегі, Москваға академияға оқуға кетсем бе деген талабым бар...

Сені тағы бір қуантатын хабар: біздің Орталық Комитетке жазған хатымыздың дүмпуі болса керек: біздің ауданға Қазақстан Ғылым академиясының жер қыртысын зерттейтін институтының директоры келіп аралап, тексеріп қайтқан-ды. Дәл кетерде жолыға алмадым, бірақ біздің бір жігітке: «Егіннен гөрі, мал өсіретін ауданға лайық!..» деп кетіпті.

Қош! Қиындықты жеңіп шығар деп сенемін, саған. Сәлеммен Мәлік» депті көк сиямен асығыстау жазып. Осы хаттың сыртына қара сиямен маржандай тізілтіп екінші қол: «Нұраш, мықты бол, мен сені баяғыдай жақсы көрем!» деген екен, оның астын ала жасыл сиямен: «Нұраш, сені одан да мен артық көрем...» депті тағы біреу. Нұрлан алғашқы кімнің қолы, кейінгі кімдікі екенін таныды да, қасындағы Айжанның қолын егіле сүйді.

— Мен аурумын ғой, Айжан?

— Білем.

— Саған бұрын айта алмай қипақтай бергенім сол еді...

— Эх, батыр! — деді Айжан қолымен шашын дударлай, еркелетіп басын кеудесіне басып.— Енді аурудың тырнағына бермеймін сені!.. Ешкімге бермеймін! Басқа түгіл өлімге де бермеймін! — Жан күйдірер ыстық сөздің әсерінен абыржып қалған Нұрлан балапанша аузын ашып, Айжанға мәлие қарайды.

Шын ба екен осы сөзі. Көңілін көтеруге айтып отырған жоқ па? Жоқ, Айжанның үлкен тобылғы көзі көлгірсімейді. Жүрегінің арғы түбінен шыққан шынайы сыр екені ақиқат!..

Есіктен біреу сығалады да жаба қойды. Қырындау отырған Айжан Сембі шалдың ешкі сақалын көзі шалды. Есікті ашса, ұйғарғанындай қарияның өзі екен. Айжан палатаға алып кірді. Басын көтеріп, сергіп отырған баласын көріп, әкесі өзгеріп, жылап жіберді. Көзінің жасы мөлтілдеп: «Қарағым, рахмет саған!» дей берді Айжанға. Баласының қайғысынан әбден жадап-жүдеп қартайып кеткен Сембі:

— Үйінді аулаға орнатып қойдым, қарағым! Ертең жаз шыға Сабындыкөлдің басына екеуіңе тігіп берем!— деп арманына қолы жеткендей қуанышын баласының алдына тартты.

Әкесі мен Айжан шығып кеткен соң палатада жалғыз отырған Нұрлан тумбочканың үстінде жатқан Мәліктің хатын тағы да қолына алып, бір рет бастан-аяқ көз жүгіртіп оқып шықты. «Шындыққа көзі жетер партияның... Сенем саған...»— деді Нұрлан күбірлеп, тағы бір қуат, тағы бір күш күреске, келешекке меңзегендей елегізіп, Ақбет таудың биік шыңынан көзін алмай тұра берді. Нұрланның сенімі де жүрегінің адалдығы да осы бір минут хақ еді.

МАЗМҰНЫ

Бірінші тарау	5
Екінші тарау	20
Үшінші тарау	42
Төртінші тарау	62
Бесінші тарау	76
Алтыншы тарау	99
Жетінші тарау	120
Сегізінші тарау	143
Тоғызыншы тарау	172
Оныншы тарау	185
Он бірінші тарау	198
Он екінші тарау	225

Шашкин Зейн.

Таңдамалы шығармалар. 6 томдық.
Т. 5— Алматы, «Жазушы», 1976.

Т. 5. Сенім. Роман.
244 бет.

Зеин Шашкин

Избранное в шести томах.

Том V

ВЕРА

роман

(на казахском языке)

Редактор Ш. Токсанбаева. Художник В. Григорьев. Худ. редактор Б. Табылдиев. Тех. редактор К. Зауренбайулы. Корректор З. Тулетаева.

Слано в набор 8. X. 1975 г. Подписано к печати 16. IV. 1976 г.

Бумага № 1. Формат 84×108 $\frac{1}{2}$ =7,625 п. л. 13,21 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 13,73)

Тираж 12 000 экз. Цена 67 коп.

Издательство «Жазушы» г. Алма-Ата, 480091, проспект Коммунистический, 105.

Заказ № 1593. Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.

67T.